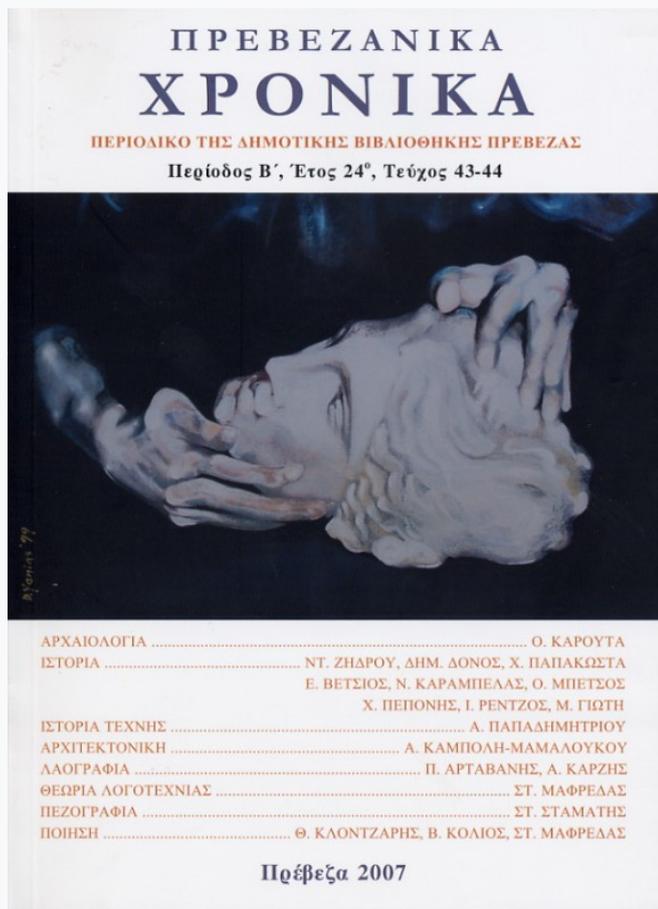

Πρεβεζάνικα Χρονικά

Αρ. 43-44 (2007)

ΠΡΕΒΕΖΑΝΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ, 43-44 (2007)

Ο Άγγλος λοχαγός William Leake στην Πρέβεζα, τη Νικόπολη και το Άκτιο

Νίκος Δ. Καράμπελας

doi: [10.12681/prch.28844](https://doi.org/10.12681/prch.28844)

Copyright © 2022, Νίκος Δ. Καράμπελας

Άδεια χρήσης [Creative Commons Αναφορά 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Καράμπελας Ν. Δ. (2022). Ο Άγγλος λοχαγός William Leake στην Πρέβεζα, τη Νικόπολη και το Άκτιο. *Πρεβεζάνικα Χρονικά*, (43-44), 165–264. <https://doi.org/10.12681/prch.28844>

ΕΙΚΟΝΑ 1: Πορτραίτο του William Martin Leake.
Ελαιογραφία του Christian Albrecht Jensen, 1838
(Συλλογή D. Middleton, Λονδίνο)

Νίκος Δ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ*

Ο Άγγλος λοχαγός William Leake στην Πρέβεζα, τη Νικόπολη και το Άκτιο

Στη μνήμη του καθηγητή μου, μαθηματικού,
Δημήτρη Σ. Κουτσοτόλη (1937-2003)

Την εποχή που η Πρέβεζα ξαναγεννιόταν από τις στάχτες της, εξήμισι μόλις χρόνια μετά το «χαλασμό» της, το 1798, από τον Αλή πασά και το γιο του Μουχτάρ, ένας εικοσιοκτάχρονος Άγγλος αξιωματικός επισκέφθηκε την πόλη μας. Ήταν η περίοδος της αυτονομίας (1800-1806), η οποία αποδείχθηκε νέα εποχή δημιουργίας για την Πρέβεζα, όταν ο λοχαγός Leake πέρασε από το Άκτιο στην απέναντι ηπειρωτική ακτή.

Οξύνους, παρατηρητικός, μεθοδικός, γνώστης της αρχαίας ελληνικής ιστορίας και γλώσσας, με μια μοναδική ικανότητα στον υπολογισμό των αποστάσεων και την εκτίμηση του χώρου, ο Άγγλος αξιωματικός του πυροβολικού Ουίλλιαμ Μάρτιν Ληκ επισκέφθηκε για πρώτη φορά την Πρέβεζα τον Ιούνιο του 1805, ως κατάσκοπος της χώρας του. Την περίοδο εκείνη η πόλη είχε ιδιαίτερα προνόμια αυτονομίας, παρ' όλη την ασφυκτική πίεση που εξασκούσε ο Αλή πασάς, για να την ξανακάνει δική του. Κάτω από αυτές τις συνθήκες ο Leake περιγράφει την Πρέβεζα ως «μία από τις καλύτερες πόλεις της Ελλάδας», με την εμφάνισή της να είναι «ευχάριστη, εξαιτίας της πληθώρας των κήπων και των περιβολιών και λόγω των λιοστασιών που καλύπτουν τη χερσόνησο πέρα απ' αυτή».

Οι πληροφορίες που συγκεντρώνει, η ακρίβεια με την οποία τις καταγράφει και οι σχολαστικές αναφορές που κάνει με τον απαθή, αμερόληπτο και υποδειγματικό τρόπο ενός μυστικού πράκτορα –ο οποίος πρέπει να ανακαλύψει την πραγματική κατάσταση ενός τόπου– είναι πολύ σημαντικές, όχι μόνο για την κυβέρνηση της πατρίδας του, για την οποία προορίζονταν, αλλά κυρίως για την ιστορία της περιοχής μας. Ο ρόλος του Leake –ρόλος που ξέρει καλά κάθε στρατιωτικός πράκτορας– δεν επιδέχεται συναισθηματισμούς, δεν επιτρέπει ελλείψεις ούτε αλλοιώσεις ούτε συγκαλύψεις. Τα κείμενά του είναι

* Ο Νίκος Δ. Καράμπελας, Β.Α., Μ.Sc. Οxon., είναι οικονομολόγος και πρόεδρος του Ιδρύματος «Ακτία Νικόπολις».

ως εκ τούτου αυθεντικά και αποτελούν μέχρι και σήμερα πηγές για ερευνητές και επιστήμονες πολλών ειδικοτήτων.

Προς διευκόλυνση της μελλοντικής έρευνας και πληροφόρηση των φιλιστόρων του τόπου μας, μεταφράζω και υποσημειώνω με παρατηρήσεις τα σχετικά με την περιοχή μας κείμενα του Άγγλου στρατιωτικού απεσταλμένου, περιηγητή και φιλότακτου.¹ Της μετάφρασης των συναφών κειμένων προτάσσονται μερικά στοιχεία για τη ζωή του συγγραφέα και το οδοιπορικό του στην Ελλάδα.

*William Martin Leake*²

Ο Ουίλλιαμ Μάρτιν Ληκ γεννήθηκε στο κέντρο του Λονδίνου, στο Mayfair, στις 14 Ιανουαρίου 1777.³ Η οικογένειά του διακρινόταν για τα ανδραγαθήματά της και την πολυμαθειά της, παραδόσεις που θα συνδύαζε εντυπωσιακά ο Ουίλλιαμ στη μετέπειτα καριέρα του. Στα δεκαπέντε του χρόνια μπήκε στη Βασιλική Στρατιωτική Ακαδημία, όπου –πέραν της στρατιωτικής εκπαίδευσης– διδάχθηκε την εκτίμηση εδάφους, την τοπογραφία και τα μαθηματικά, που θα απέβαιναν ανεκτίμητα στη μελλοντική του έρευνα, για τη χωρογραφία και τη χαρτογραφική καταγραφή περιοχών που μελέτησε. Την 1^η Ιανουαρίου 1794 ορκίστηκε ανθυπολοχαγός του πυροβολικού και σύντομα μετατέθηκε στην Αντίγκουα των Δυτικών Ινδιών.⁴ Το καλοκαίρι του 1798 επέστρεψε στο κέντρο εκπαίδευσης του Πυροβολικού, στο Woolwich του Λονδίνου, μέχρι τον Οκτώβριο, οπότε εκλήθη να συμμετάσχει σε αγγλική στρατιωτική αποστολή στην Τουρκία, γεγονός που άλλαξε την πορεία της καριέρας του.

Τον Ιανουάριο του 1800 η αποστολή διατάχθηκε να βοηθήσει τον τουρκικό στρατό στην Αίγυπτο, την οποία είχε καταλάβει ο στρατός του Ναπολέοντα από τον Ιούλιο του 1798. Ο Leake και η ομάδα του διέσχισαν τη Μικρά

¹ Η περιγραφή του ταξιδιού του William Martin Leake (Ουίλλιαμ Μάρτιν Ληκ) προέρχεται από την έκδοση του τετράτομου έργου του με τίτλο *Travels in northern Greece* («Ταξίδια στη βόρεια Ελλάδα»), που εκδόθηκε το 1835 από τον John Rodwell και τυπώθηκε από τους Gilbert & Rivington στο Λονδίνο.

² Στοιχεία για τη σύντομη βιογραφία του Leake άντλησα από την ιδιωτική έκδοση του MARSDEN 1864 και τη νεκρολογία στο περιοδικό της Βασιλικής Εταιρείας του Λονδίνου, βλ. ΑΝΩΝΥΜΟΣ 1862, καθώς και από τους ΣΑΒΒΙΔΗΣ 1968· SPEAKE 2003· ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΣ 1999, 317-327.

³ Το επώνυμο της οικογένειάς του ήταν παλαιότερα Martin, αλλά ο προπάππος του, Stephen Martin, προσέθεσε το Leake στο επώνυμό τους, όταν το 1721 κληρονόμησε τον κουνιάδο του και παιδικό του φίλο Sir John Leake.

⁴ Ο Σιμόπουλος και όλοι όσοι τον αντιγράφουν εσφαλμένα αναφέρουν ότι μετατέθηκε στην Ινδία, πρβλ. ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΣ 1999, 317.

Ασία μέχρι την Κιλικία και από εκεί πέρασαν στην Κύπρο, όπου έμαθαν ότι είχε υπογραφεί συνθήκη μεταξύ του Μεγάλου Βεζίρη της Αιγύπτου και των Γάλλων και έτσι η αποστολή επανεκλήθη στην Κωνσταντινούπολη. Ο Leake δεν επέστρεψε αμέσως, αλλά επισκέφθηκε αρχαίες θέσεις στη Λυκία και τη Μυσία, κρατώντας λεπτομερές ημερολόγιο, το οποίο και δημοσίευσε το 1824 με τίτλο *Journal of a tour in Asia Minor* («Ημερολόγιο περιοδείας στη Μικρά Ασία»)⁵. Τον Ιούνιο του 1800 επέστρεψε για λίγο στην Πόλη μέχρις ότου νέες εχθροπραξίες ξέσπασαν στην Αίγυπτο και διατάχθη ξανά να βοηθήσει τον τουρκικό στρατό εκεί. Ως λοχαγός, πλέον, ο Leake έφτασε στην Αίγυπτο το Μάρτιο του 1801 και παρά τη συνθηκολόγηση των Γάλλων παρέμεινε μέχρι το Μάρτιο του 1802. Αποστολή του ήταν να χωρομετρήσουν την περιοχή, από τους καταρράκτες του Νείλου μέχρι τη θάλασσα, μαζί με τον William R. Hamilton, το γραμματέα του λόρδου Έλγιν που τότε ήταν πρεσβευτής της Αγγλίας στην Κωνσταντινούπολη. Ο Χάμιλτον και ο Ληκ ταξίδεψαν αρκετά στην Αίγυπτο και τη Συρία, όταν τον Ιούνιο του 1802, από την Αλεξανδρέττα της Κιλικίας (Iskenderun), επιβιβάστηκαν στη θαλαμηγό «Μέντωρ» του λόρδου Έλγιν και ήρθαν με το συνταγματάρχη John Squire (Σκουάιρ) στην Ελλάδα, όπου περιηγήθηκαν την Αττική, Βοιωτία, Φωκίδα, Αργολίδα και Κορινθία. Το Σεπτέμβριο του 1802 ταξίδευε μαζί με το Χάμιλτον προς την Αγγλία στο πλοίο «Μέντωρ», το οποίο μετέφερε μέρος των μαρμάρων που είχε αποσπάσει ο Έλγιν από τον Παρθενώνα. Το πλοίο βυθίστηκε έξω από τα Κύθηρα, οι δύο φίλοι σώθηκαν, όχι όμως και οι πολύτιμες σημειώσεις του Leake για την τοπογραφία της Αιγύπτου. Επέστρεψε στο Λονδίνο τον Ιανουάριο του 1803.

Το Σεπτέμβριο του 1804 ανέλαβε τη διαπραγμάτευση με τους διοικητές των επαρχιών της ευρωπαϊκής Τουρκίας για την αμυντική θωράκιση των περιοχών τους έναντι της απειλής των Γάλλων. Έτσι, ο Leake θα βρεθεί γρήγορα στην περιοχή μας. Μετά από σύντομη επίσκεψη στη Μάλτα, την Κέρκυρα και τη Ζάκυνθο, έφτασε στην Αυλώνα της Βορείου Ηπείρου το Δεκέμβριο του 1804. Από τότε και μέχρι το Φεβρουάριο του 1807 ταξίδευε συνεχώς μεταξύ Ηπείρου, Μακεδονίας, Θεσσαλίας, Ρούμελης και Πελοποννήσου με σκοπό την καταγραφή χρησιμών δεδομένων και την κατόπτευση του χώρου για στρατιωτικούς λόγους. Παράλληλα ο Leake προσδιόριζε αρχαιολογικούς χώρους με μία ζηλευτή ακρίβεια και, έχοντας στο ένα χέρι τον Πausανία και το Στράβωνα και στο άλλο τον Εξάντα και το θεοδόλιχο, συνέκρινε την αρχαία με τη νέα γεωγραφία.⁶ Ήταν δεινός αρχαιοσυλλέκτης και ιδιαίτερα συλ-

⁵ Η περιγραφή του ταξιδιού τους είχε ήδη δημοσιευθεί στο συλλογικό έργο που επιμελήθηκε ο Robert Walpole, βλ. WALPOLE 1820, 185-280.

⁶ Η Speake αναφέρει ότι ο Leake «είναι ο πρώτος που επιχειρεί συστηματική τοπογράφηση της κυρίως Ελλάδας μετά τον Pausanias το δεύτερο αιώνα» και ότι, για να ερμηνεύσει ό,τι

λέκτης αρχαίων ελληνικών νομισμάτων,⁷ δημοσίευσε μάλιστα, το 1854, έργο με τίτλο *Numismata hellenica* και παράρτημά του *A supplement to numismata hellenica*, το 1859. Όταν το Φεβρουάριο του 1807 ξέσπασε πόλεμος μεταξύ Αγγλίας και Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ο Leake συνελήφθη και φυλακίστηκε στη Θεσσαλονίκη, αλλά τελικά κατάφερε μετά από μερικούς μήνες να δραπετευτεί στη φρεγάτα «Θέτις».

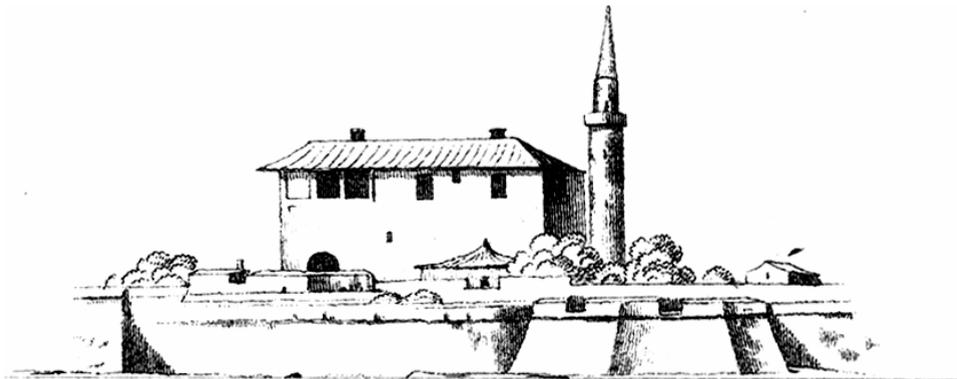
Ο Άγγλος απεσταλμένος στην Κωνσταντινούπολη Sir Arthur Paget ανέθεσε τότε στον Leake να συναντηθεί με τον Αλή πασά και να προσπαθήσει να τον πείσει να αναλάβει ο δεύτερος πρωτοβουλία για τη συμφιλίωση της Αγγλίας με την Πύλη, ασκώντας όλη του την επιρροή. Η μυστική συνάντηση του λοχαγού με τον πασά έγινε κοντά στη Νικόπολη, τη νύχτα της 12^{ης} Νοεμβρίου 1807, με τον εξής περιπετειώδη τρόπο –που μας περιγράφει ο ίδιος ο Leake και επιβεβαιώνει ο Αραβαντινός–⁸ για να κρατηθεί κρυφή από το Γάλλο πρόξενο στα Γιάννενα, Φρανσουά Πουκεβίλ. Όταν ο Αλή βρισκόταν στην Πρέβεζα, με το Γάλλο πρόξενο στο πλευρό του, δέχθηκε στο σεράι του⁹ τον απεσταλμένο του Leake που του ζήτησε άδεια να αγοράσουν εφόδια από την επικράτειά του. Ο πασάς, σύμφωνα με το σχέδιο, του αρνήθηκε κατηγορηματικά και του υπενθύμισε ότι οι χώρες τους βρίσκονται ακόμη σε πόλεμο, ότι είναι τυχερός που τον αφήνει να γυρίσει στο πλοίο του και ότι πρέπει να εγκαταλείψουν αμέσως την περιοχή. Πριν καν ο απεσταλμένος του Leake φτάσει στην παραλία, ο γραμματικός του Αλή τον πρόλαβε και του έδωσε μήνυμα για τον Leake στο οποίο του έλεγε ότι η συνάντησή τους έπρεπε να γίνει το ίδιο βράδυ, σε συγκεκριμένο σημείο των ακτών κοντά στη Νικόπολη. Ο Αλή, ταυτόχρονα, κάλεσε τον Πουκεβίλ και τον αδελφό του Ούγκο Πουκεβίλ, υποπρόξενο της Γαλλίας στην Άρτα, να συζητήσουν και δειπνή-

βλέπει στο έδαφος, «κάνει συνεχώς αναφορά στους αρχαίους κλασικούς συγγραφείς». Με τον τρόπο αυτό «συμβάλλει σημαντικά στη μελέτη της αρχαίας Ελλάδος, αλλά η πανοπλία της πολυμάθειάς του σκοτώνει παντελώς την περιηγητική αφήγηση», βλ. SPEAKE 2003, 705. Τον τρόπο αυτό γραφής του Leake θα κατανοήσει ο ενδελεχής αναγνώστης του άρθρου μου, ιδιαίτερα στις περιγραφές των αρχαιολογικών χώρων και τα περί της ναυμαχίας του Ακτίου.

⁷ Το 1839 δώρισε τα γλυπτά της συλλογής του στο Βρετανικό Μουσείο. Μεταξύ αυτών και μία κεφαλή «a bust of 'schines» που του είχε δωρίσει ο Αλή πασάς. Η υπόλοιπη συλλογή του πουλήθηκε μετά το θάνατό του στο Πανεπιστήμιο του Καίμπριτζ και απόκειται σήμερα στο Μουσείο Fitzwilliam της ίδιας πόλης. Μόνον η συλλογή των νομισμάτων του, που ξεπερνούσαν τα 10.000 κομμάτια, αποτιμήθηκε τότε στις 5.000 λίρες, βλ. ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΣ 1999, 326.

⁸ LEAKE 1835, IV, 45-46, για την ακριβή εξιστόρηση των γεγονότων, και ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ 1895, 210, για μια μικρή παραλλαγή της ιστορίας αυτής. Βλ. επίσης ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΣ 1999, 323-324.

⁹ Στο πρώτο σεράι του πασά στην Πρέβεζα, που βρισκόταν μέσα στο κάστρο του αγίου Αντρέα, βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2003, 81· ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2005α, 77. Το μεγάλο σεράι, στο νοτιότερο σημείο της χερσονήσου της Πρέβεζας, στην περιοχή που σήμερα ονομάζεται «Παλιοςάραγα», δεν είχε κτιστεί ακόμη το 1807, βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2005α, 72.

The Minareh in Forte Nuovo on with the N.E. angle of the Bey's Palace leads on the edge of La Punta Battery Shoal.

ΕΙΚΟΝΑ 2: Το πρώτο σεράι του Αλή πασά στην Πρέβεζα, μέσα στο κάστρο του αγίου Αντρέα. Όψη από τα ανατολικά, με το μιναρέ του μεγάλου τζαμιού σε μεσαίο πλάνο και τον ανατολικό, κεντρικό προμαχώνα του περιτειχίσματος της πόλης σε πρώτο πλάνο.

Λεπτομέρεια από χάρτη του βρετανικού ναυαρχείου του 1830 (Συλλογή Ιδρύματος Ακτία Νικόπολις, IAN 558)

σουν μαζί το βράδυ στη Βόνιτσα, έτσι ώστε να μην τους προκληθεί καμία υπόνοια για την προγραμματισμένη συνάντησή του με τον Leake. Ο καιρός όμως χάλασε και το βράδυ το καράβι του Leake δυσκολευόταν να κρατηθεί κοντά στην ακτή λόγω της μεγάλης θαλασσοταραχής. Οι άνθρωποι του Αλή άναψαν μεγάλη φωτιά και πυροβολούσαν ομαδικά, για να μπορέσουν οι Άγγλοι να καταλάβουν ποιο ήταν το σημείο της συνάντησης. Όταν ο Leake αποβιβάστηκε, βρήκε τον Αλή να κάθεται κάτω από ένα μεγάλο βράχο, με δύο έμπιστους αξιωματούχους στο πλευρό του και αρκετούς φρουρούς σε μικρή απόσταση. Με το πονηρό αυτό τέχνασμα είχε καταφέρει να ξεφύγει από το Γάλλο πρόξενο, χωρίς να χάσει την εμπιστοσύνη του, και ήταν έτοιμος να συνομιλήσει με τον Leake χωρίς φόβο. Ο Leake έπεισε τον Αλή να αναλάβει την πρωτοβουλία συμφιλίωσης Αγγλίας και Πύλης και η συνάντηση της Νικόπολης αποδείχθηκε αποτελεσματική, αφού το επόμενο καλοκαίρι επήλθε η αγγλοτουρκική ειρήνη.

Τον Οκτώβριο του 1808 ο Leake αποδέχεται νέα αποστολή στην Ήπειρο. Να φέρει στο νέο σύμμαχο των Άγγλων, τον Αλή πασά, ένα φορτίο κανόνια και πολεμοφόδια και να αναλάβει χρέη εκπροσώπου της χώρας του στην αυλή του πασά στα Γιάννενα. Έτσι, το Φεβρουάριο του 1809 έφτασε στην Πρέβεζα με το πολύτιμο φορτίο και από τότε μέχρι το Μάρτιο του 1810 παρέμεινε στην Πρέβεζα ή στα Γιάννενα και βρήκε ευκαιρίες για περιοδείες σε

περιοχές της Ηπείρου και Θεσσαλίας που δεν είχε επισκεφθεί στα προηγούμενα ταξίδια του. Επέστρεψε στην Αγγλία και πήρε το βαθμό του ταγματάρχη καθώς και ετήσιο επίδομα 600 λιρών ως αναγνώριση των υπηρεσιών του από το 1799 στην Ανατολή. Το 1823 αποστρατεύθηκε με το βαθμό του αντισυνταγματάρχη.

Από το 1813 αφοσιώθηκε στη συγγραφή και δημοσίευση όσων στοιχείων είχε συγκεντρώσει στα χρόνια των αποστολών του στην Ελλάδα, τη Μικρά Ασία και την Αίγυπτο. Συνέγραψε και εξέδωσε πλέον των δέκα σπουδαίων έργων και πληθώρα (πάνω από 30) επιστημονικών άρθρων, κυρίως ελληνικού ενδιαφέροντος, επιτελώντας έτσι τεράστιο έργο για τη χώρα μας.¹⁰ Παρέμεινε στην Αγγλία –εκτός από μία ολιγόμηνη αποστολή στην Ελβετία το 1815– και δεν επισκέφθηκε ξανά την Ανατολή παρά μόνο με τη φαντασία του. Το 1814 έγινε μέλος της φιλελληνικής εταιρείας *Dilettanti*¹¹ και το 1815 εταίρος της Βασιλικής Λογοτεχνικής Εταιρείας. Ήταν ο ιδρυτής της Βασιλικής Γεωγραφικής Εταιρείας της Βρετανίας. Το 1838 παντρεύτηκε, σε ηλικία 61 ετών, την Elisabeth Wray, χήρα του καλού του φίλου και νομισματολόγου William Marsden (1754-1836). Πέθανε στο Brighton την 6^η Ιανουαρίου του 1860, λίγες μέρες πριν συμπληρώσει το 83^ο έτος της ζωής του. Λίγους μήνες πριν το θάνατό του, ο Leake έγραφε στον πρόλογο του βιβλίου του *A supplement to numismata hellenica*: «Αφιέρωσα εξήντα χρόνια εργασίας και έρευνας με σκοπό το διαφωτισμό των Ελλήνων σχετικά με την ιστορία και γεωγραφία των χωρών που είχαν εκπολιτιστεί από τους προγόνους τους και για να επισημάνω τα σωζόμενα μνημεία που συνδέονται με την ιστορία του απaráμιλλου εκείνου λαού».

Το οδοιπορικό του William Martin Leake στην Ελλάδα

Με μία επιστολή της 28^{ης} Αυγούστου 1804 προς το λοχαγό Leake, ο πρωθυπουργός της Αγγλίας λόρδος Χάρρωμπυ (Harrowby) του δίνει οδηγίες για την αποστολή που του ανατίθεται στην Ελλάδα. Η επιστολή συνοπτικά έχει ως εξής:¹²

¹⁰ Αναφέρω ενδεικτικά την «Τοπογραφία των Αθηνών» (*The Topography of Athens*), Λονδίνο 1821, το τρίτομο «Ταξίδια στο Μοριά» (*Travels in the Morea*), Λονδίνο 1830, το τετράτομο «Ταξίδια στη βόρεια Ελλάδα» (*Travels in northern Greece*), Λονδίνο 1835, τα «Ελληνικά Νομίσματα» (*Numismata Hellenica*), Λονδίνο 1854.

¹¹ Η εταιρεία ιδρύθηκε στο Λονδίνο περί το 1734 και είχε ως μέλη της ευγενείς και μέλη της αγγλικής αριστοκρατίας. Υποστήριζε τη μελέτη της αρχαιοελληνικής και ρωμαϊκής τέχνης και προσπαθούσε να επαναφέρει την τέχνη αυτή στο προσκήνιο.

¹² Την επιστολή παρουσιάζει ο Marsden στη βιογραφία του Leake το 1864 και έχει μεταφράσει ο Σιμόπουλος, βλ. MARSDEN 1864, 16-19· ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΣ 1999, 319-321.

Επειδή η άμυνα των ελληνικών συνόρων της οθωμανικής αυτοκρατορίας αποτελεί αντικείμενο μεγάλης σημασίας, λόγω των απειλούμενων επιθέσεων των Γάλλων, η κυβέρνηση θεώρησε σκόπιμο να σταλεί στην περιοχή ένας στρατιωτικός και επειδή ο Βασιλεύς ευδόκησε να αναθέσει σε σας αυτήν την αποστολή, θεωρώ αναγκαίο να σας δώσω τις ακόλουθες οδηγίες:

- Πρέπει να γνωρίσετε τη δυτική ακτή της Αλβανίας¹³ και του Μοριά και ειδικά τα σημεία που είναι άμεσα εκτεθειμένα ...
- Θα εισηγηθείτε στους Τούρκους διοικητές των περιοχών αυτών όλες τις δυνατές αμυντικές βελτιώσεις.
- Με τη βοήθεια του Βασιλικού Στρατιωτικού Τοπογράφου και του Σχεδιαστή που σας συνοδεύει ... θα χαρτογραφήσετε τις περιοχές, προσέχοντας να μην προκαλέσετε αντιδράσεις και δυσaráεσκειες του πληθυσμού ...
- Θα επισκεφθείτε όλες τις οχυρώσεις των ακτών, για να βεβαιωθείτε αν είναι αξιόμαχες και αν υπάρχουν δυνατότητες για τη συμπλήρωση των ελλείψεων ...
- Αφού συγκεντρώσετε επαρκείς πληροφορίες για τις ακτές, θα προωθηθείτε στο εσωτερικό, για να αποκτήσετε τις γενικές γνώσεις της χώρας που είναι απαραίτητες για την επιτυχία των στρατιωτικών επιχειρήσεων σε περίπτωση εχθρικών αποβάσεων ...
- Θα έλθετε σε επαφή με τον Αλή πασά ή το μπεηλέρμπεη της Ρούμελης και θα διατυπώσετε τη γνώμη σας σχετικά με το γενικό σχέδιο άμυνας των εδαφών τους ...
- Αφού εκπληρωθεί αυτός ο αντικειμενικός σκοπός στη βόρεια Ελλάδα, θα μεταβείτε στην Κόρινθο, όπου θα μελετήσετε τις βασικότερες ελλείψεις της περιοχής ...
- Θα επισκεφθείτε και άλλους στρατηγικούς χώρους του Μοριά και κυρίως τα φρούρια ενετικής κατασκευής ...
- Κατά τη διάρκεια αυτών των περιοδειών θα παρατηρείτε και θα αναφέρετε κάθε πληροφορία για τις πολιτικές και στρατιωτικές διαθέσεις των κατοίκων.
- Στα πλαίσια αυτής της αποστολής θα προσέξετε ιδιαίτερα τη γενική τοπογραφία της Ελλάδος, ώστε η βρετανική κυβέρνηση και το έθνος να αποκτήσει ακριβή γνώση αυτής της σημαντικής και ενδιαφέρουσας χώρας ...
- Σε περίπτωση που ο εχθρός πραγματοποιήσει απόβαση στην Ελλάδα και κινητοποιηθεί ο ρωσικός στρατός της Κέρκυρας, για να ματαιώσει το σχέδιό του στην οθωμανική αυτοκρατορία, θα προσφέρετε στο Ρώσο στρατηγό κάθε βοήθεια που επιτρέπει η γνώση του τόπου ...
- Θα επικοινωνείτε με τους Arbuthnot, Morier και Foresti για καθετί που αφορά την ενημέρωσή τους. Σε κάθε σίγουρη και ευνοϊκή ευκαιρία θα

¹³ Όλη η επικράτεια του Αλή πασά ονομαζόταν τότε «Αλβανία».

ΕΙΚΟΝΑ 3: Τμήμα του χάρτη του ταξιδιού του Leake
(Travels in northern Greece, vol. I)

αναφέρετε το αποτέλεσμα των παρατηρήσεών σας στον Sir Alexander Ball, στο Νέλσωνα και στο γραφείο μου.¹⁴

Τα ταξίδια του Άγγλου στρατιωτικού πράκτορα και της ομάδας του στα νοτιοδυτικά παράλια της Βαλκανικής ξεκίνησαν από την Αυλώνα της Βορείου Ηπείρου την 9^η Δεκεμβρίου 1804. Παρέμεινε στην καραντίνα της Κέρκυρας και από κει πέρασε πάλι απέναντι, στους Αγίους Σαράντα, στο Βουθρωτό – όπου περιγράφει την παρασκευή αυγοτάραχου από αυγά θηλυκού κέφαλου, όπως ακριβώς γίνεται και σήμερα στην περιοχή της Πρέβεζας– στο Αργυρόκαστρο και στο Τεπελένι. Μέχρι τις 16 Ιανουαρίου 1805 ταξιδεύει μεταξύ Βορείου Ηπείρου και Κερκύρας, όπου παραμένει μέχρι τις αρχές Φεβρουαρίου. Οι δύο αυτοί πρώτοι μήνες των ταξιδιών του Leake στη βόρεια Ελλάδα αποτελούν το «Πρώτο Ταξίδι» από τα τέσσερα που συμπεριλαμβάνονται στο τετράτομο έργο του *Ταξίδια στη βόρεια Ελλάδα*. Το Φεβρουάριο του 1805 ξεκινά το πρώτο του ταξίδι στην Πελοπόννησο. Ο συγγραφέας ασχολείται με την περιήγησή του στο Μοριά στο άλλο μεγάλο έργο του, *Ταξίδια στο Μοριά*.¹⁵

Στις 12 Ιουνίου 1805 περνά από την Πάτρα στη Βαράσσοβα της Αιτωλοακαρνανίας, όπου αρχίζει το «Δεύτερο Ταξίδι» του στη βόρεια Ελλάδα. Επισκέπτεται μεταξύ άλλων πόλεων το Μεσολόγγι, το Αγρίνιο και την Αμφιλοχία, στις 19 Ιουνίου φτάνει στη Βόνιτσα και στις 21 του ίδιου μήνα περνά στην Πρέβεζα. Μετά την επίσκεψή του στη Νικόπολη, παίρνει από την Πρέβεζα το καΐκι για τη Σαλαώρα, απ' όπου συνεχίζει για την Άρτα και τα Γιάννενα. Την 1^η Ιουλίου ξεκινά το πρώτο του ταξίδι στο Σούλι –το οποίο ο Τεπελενλής είχε ήδη κυριεύσει– έχοντας στην παρέα του και τον αρχιτέκτονα του Αλή πασά, Πέτρο από την Κορυτσά.¹⁶ Φτάνει στην περιοχή του Φαναρίου μετά από δύο ημέρες και μέσω Σερζιανών, Ζερμής, Κοτσανόπουλου, Καμαρίνας, Λούρου, Καντζά, Λελόβων, Αγίου Γεωργίου και Πέντε Πηγαδιών επιστρέφει στα Γιάννενα στις 10 Ιουλίου 1805. Παραμένει στην περιοχή των Ιωαννίνων και επισκέπτεται τα ερείπια της αρχαίας Δωδώνης, το Συρράκο, τους Καλλαρύτες, το Ματσούκι και στις 31 Αυγούστου ξεκινά το ταξίδι του στη δυτική Μακεδονία. Στην περιοδεία του αυτήν επισκέπτεται το Μέτσοβο,

¹⁴ Ο Charles Arbuthnot (1767-1850) ήταν ο Άγγλος πρεσβευτής στην Κωνσταντινούπολη από το 1804 έως το 1807. Ο James Justinian Morier (1782-1849) ήταν ο γενικός πρόξενος της Αγγλίας στην Κωνσταντινούπολη. Ο Σπυρίδων Φορέστι ήταν ο Άγγλος πρόξενος στην Κέρκυρα. Ο ναύαρχος Sir Alexander John Ball (1756-1809) ήταν ο Άγγλος κυβερνήτης της Μάλτας. Ο ναύαρχος Horatio Nelson (1758-1805) ήταν ο γνωστός νικητής της ναυμαχίας του Τραφάλγκαρ το 1805.

¹⁵ LEAKE 1830.

¹⁶ Ο Πέτρος από την Κορυτσά ήταν ο αρχιτέκτονας, μεταξύ άλλων, των οχρωματικών έργων του Αλή πασά στην Πρέβεζα, βλ. ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΥΣ 1914, 234-235· ΠΕΤΡΩΝΩΤΗΣ 1994, 370-371, 377-378· ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ & ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ 1994, εικόνα Νο. 96.

τη Μηλιά, την Κρασιά, το Κηπουριό, τα Γρεβενά, τη Σιάτιστα, την Καστοριά και μέσω Κλεισούρας περνά στις 9 Σεπτεμβρίου 1805 στην Κορυτσά και από εκεί στο Μπεράτι. Στις 21 Σεπτεμβρίου ξεκινά την περιήγησή του στην πεδιάδα της Απολλωνίας ανάμεσα στις εκβολές του Αώου και του Άψου, όπου ασχολείται αρκετά με τα ευρήματα της αρχαίας Απολλωνίας και τη σωζόμενη μεγάλη κολώνα του ιερού του Απόλλωνος. Αναφέρει ότι είναι αξιοσημείωτο ότι ο ρωμαϊκός δρόμος από την Απολλωνία στη Νικόπολη μέσω Αδριανούπολεως (στην κοιλάδα του Αργυροκάστρου) ανέβαινε την κοιλάδα της Αμαντίας και όχι αυτήν του Αώου, παρ' όλο που η δεύτερη ήταν πιο ομαλή από την πρώτη. Στις 27 Σεπτεμβρίου αναγκάζεται να εγκαταλείψει την Ιλλυρία και Χαονία και να επιστρέψει στο Μπεράτι, λόγω ενός πολύ δυνατού πυρετού, που δεν του επέτρεπε να στέκεται στο άλογο πάνω από μισή ώρα και έτσι ταξίδεψε με αραμπά και πέρασε την πρώτη νύχτα στο Καλκόντασι, στο εκεί σπίτι του δεσπότη της Βελεγράδας (Μπερατίου). Έκανε τέσσερις μέρες να φτάσει στο Μπεράτι πάνω στην καρότσα του αραμπά και ο συνεχιζόμενος πυρετός ήταν πολύ έντονος, με κρίσεις που έφερναν παραλήρημα και μερικές φορές τον έριχνε σε πλήρη αναισθησία. Ο πολύ καλός Κοζανίτης γιατρός Γεώργιος Σακελλάριος,¹⁷ ο οποίος ζούσε παλαιότερα στα Αμπελάκια, τον περιποιήθηκε και η υγεία του βελτιώθηκε, ώστε να μπορεί να ταξιδεύσει προς τα Γιάννενα στις 14 Οκτωβρίου. Μέσω των στενών του Αώου φτάνει μετά από τρεις μέρες στην Πρεμετή και αφού περνά από την Κόνιτσα, το Ραβένι και το Καλπάκι βλέπει και πάλι τα Γιάννενα στις 22 Οκτωβρίου, μία μέρα μετά τη νικηφόρα για τους Άγγλους ναυμαχία του Τραφάλγκαρ, όπου τραυματίστηκε θανάσιμα ο Άγγλος ναύαρχος Νέλσων. Στις 12 Νοεμβρίου ξεκινά το ταξίδι του για τη Θεσσαλία, τη Ρούμελη, την Εύβοια και φτάνει στην Αθήνα μετά την πρωτοχρονιά του 1806. Το Φεβρουάριο ξεκινά για το δεύτερο ταξίδι του στην Πελοπόννησο και το Πάσχα του 1806 βρίσκεται στην Πάτρα.

Το «Τρίτο Ταξίδι» του στη βόρεια Ελλάδα αρχίζει στις 9 Σεπτεμβρίου 1806, όταν επιβιβάζεται σε μια μαντζέρα¹⁸ 55 τόνων με Έλληνα καπετάνιο, που θα τον μεταφέρει από την Κέρκυρα στο Αιγαίο και το Άγιον Όρος. Ο

¹⁷ Ο Leake μας πληροφορεί ότι ο γιατρός Γεώργιος Σακελλάριος (1765-1838) είχε υποχρεωθεί από τον Αλή πασά να φύγει από τα Αμπελάκια και να πάει στο Μπεράτι, για να υπηρετεί τον Ιμπραήμ πασά. Μιλούσε γερμανικά, ιταλικά, γαλλικά, λατινικά και αρχαία ελληνικά και αγωνιούσε να φανεί χρήσιμος στους συμπατριώτες του Έλληνες. Είχε μεταφράσει τους τέσσερις πρώτους τόμους του *Voyage de Anacharsis* στα νεοελληνικά και είχε τυπώσει τον πρώτο και τέταρτο τόμο, αλλά σταμάτησε από φόβο μήπως τον υποπτευθούν γιατί μέρος της μετάφρασης είχε γίνει από το Ρήγα Βελεστινλή και ο πρώτος τόμος τυπώθηκε από έναν εκ των συνωμοτών της Βιέννης που προδόθηκαν από την αυστριακή κυβέρνηση στην Πύλη. Είχε επίσης μεταφράσει επτά τόμους από την *Ιστορία της Ελλάδος* του Cousin Despréaux. Βλ. LEAKE 1835, I, 354-355· πρβλ. ΤΟΛΙΑΣ 2007, 172-173.

¹⁸ Τύπος πλοίου.

καπετάνιος δε σαλπάρει μέχρι να νυχτώσει λόγω του ότι είναι Τρίτη –μέρα που θεωρείται κακότυχη για τους Έλληνες– και για να μη δει ο κόσμος το όμορφο σκαρί του, όταν φεύγει, και το ματιάσει. Στις 9 το πρωί της 11^{ης} Σεπτεμβρίου έφτασαν στη Λευκάδα. Από εκεί, μέσω Ιθάκης, Κεφαλονιάς, Κυθήρων, Μήλου, Πάρου, Νάξου, Δήλου, Μυκόνου, Σκύρου και Σποράδων κατέπλευσαν, το βράδυ της 22^{ης} Οκτωβρίου, και αγκυροβόλησαν έξω από τη μονή Ξηροποτάμου στο δυτικό Άγιον Όρος. Επισκέπτεται τις περισσότερες μονές του Αγίου Όρους μέχρι την 4^η Νοεμβρίου 1806, οπότε ξεκινά μια μακρά περιοδεία στη Μακεδονία και Θεσσαλία, που ολοκληρώνεται με την επιστροφή του στη Θεσσαλονίκη στις 23 Δεκεμβρίου 1806, όπου παραμένει για λίγες εβδομάδες. Φυλακίζεται, όπως αναφέρθηκε πιο πάνω, το Φεβρουάριο του 1807 και τελειώνει έτσι το «Τρίτο Ταξίδι» του στη βόρεια Ελλάδα. Μέχρι να ξεκινήσει το «Τέταρτο Ταξίδι» και τελευταίο στη βόρεια Ελλάδα, συναντάται μυστικά, μετά την απόδρασή του από τη φυλακή της Θεσσαλονίκης, με τον Αλή πασά κοντά στο Μύτικα της Πρέβεζας τη 12^η Νοεμβρίου 1807. Το Φεβρουάριο του 1809 φτάνει στην Πρέβεζα ως επίσημος απεσταλμένος της Αγγλίας στην Ήπειρο.

Το κείμενο του τελευταίου ταξιδιού του ξεκινά χρονολογικά το Μάρτιο του 1809, με μια περιγραφή της Πρέβεζας, που τότε ήταν υπό την κυριαρχία του Αλή πασά. Ταξιδεύει στην Ήπειρο και την Αιτωλοακαρνανία¹⁹ και στις 10 Μαΐου 1809 επιστρέφει στα Γιάννενα, όπου συνεχίζει να κάνει εκδρομές και συστηματικές εξερευνήσεις σε διάφορες περιοχές της Ηπείρου. Στις 20 Οκτωβρίου 1809 έρχεται στην Άρτα, όπου παραμένει για μία εβδομάδα²⁰ και μέσω Αμφιλοχίας επιστρέφει στην Πρέβεζα, απ' όπου την 9^η Νοεμβρίου ξεκινά για τα Γιάννενα μέσω Λούρου, Μαμτσαούς, Χαλκιάδων και Πέντε Πηγαδιών.²¹ Ο δρόμος αυτός είχε λιθοστρωθεί από τον Αλή πασά σε όλα τα δύ-

¹⁹ Τα κείμενα από τα *Ταξίδια στη βόρεια Ελλάδα* του Leake που αφορούν την Αιτωλία και Ακαρνανία, μετέφρασε και σχολίασε ο μακαριστός παπα-Γιώργης Δ. Στάθης από τη Στεφανιάδα Καρδίτσας, χωρίς δυστυχώς να συμπεριλάβει στη μετάφρασή του τα σχετικά με την αρχαιολογία της περιοχής κείμενα, και δημοσιεύτηκαν σε έξι συνέχειες στη μηνιαία εικονογραφημένη επιθεώρηση *Στερεά Ελλάς*, βλ. ΣΤΑΘΗΣ 1975. Παρόμοια εργασία έκανε ο παπα-Γιώργης Στάθης και για την Ήπειρο το 1976, βλ. ΣΤΑΘΗΣ 1976. Η μετάφραση αυτή του μακαριστού παπα-Γιώργη υπήρξε βοήθημά μου στην παρούσα εργασία, διορθώθηκαν, όμως, πάρα πολλά στοιχεία –που εκείνος λόγω λόγου αγνοίας του χώρου δεν κατείχε– και συμπληρώθηκαν τα τμήματα του κειμένου του Leake –κυρίως αρχαιολογικά, αλλά και άλλα– που δεν είχαν μεταφραστεί καθόλου από τον παπα-Γιώργη.

²⁰ Ο Γεώργιος Σταύρου μετέφρασε τα κείμενα του Leake που αναφέρονται στην επίσκεψή του στην Άρτα το 1809, αλλά παρέλειψε τα σχετικά με την περιήγησή του στην πόλη το 1805. Βλ. ΣΤΑΥΡΟΥ 1967· 1971.

²¹ Το ταξίδι αυτό, καθώς και τα σχετικά με την περιοχή του νομού Πρέβεζας βόρεια της Νικόπολης κείμενα, θα δημοσιευθούν, μεταφρασμένα και υποσημειωμένα, σε άλλο άρθρο μου, βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2008.

σκολα σημεία του και ο Leake τον προτείνει στους επισκέπτες που θέλουν να ταξιδέψουν με τετράτροχη άμαξα από την Πρέβεζα στα Γιάννενα.²² Στις 19 Νοεμβρίου ξεκινά το τελευταίο ταξίδι του στη Θεσσαλία,²³ απ' όπου επιστρέφει, στις 15 Ιανουαρίου 1810, στα Γιάννενα. Η 18^η Φεβρουαρίου 1810 είναι η τελευταία μέρα καταγραφής του ταξιδιού του στην Ελλάδα και υπήρξε επεισοδιακή. Βρίσκει τον Leake στην Πρέβεζα, όπου περίπου στις 11:00 πριν τα μεσάνυχτα ζει την εμπειρία ενός μεγάλου σεισμού, του μεγαλύτερου που έζησε στη διάρκεια της παραμονής του στην Ελλάδα. Εκτός της μεγάλης ισχύος του, ο σεισμός είχε τόσο μεγάλη διάρκεια, ώστε ο Leake πρόφτασε να ντυθεί πρόχειρα και να βγει από το σπίτι που έμενε, πριν ακόμη σταματήσει το κούνημα.²⁴ Το Μάρτιο του 1810 ο Leake εγκατέλειψε τα Γιάννενα και στη θέση του Άγγλου προξένου τοποθετήθηκε ο Γεώργιος Φορέστης, γιος του προξένου της Αγγλίας στα Επτάνησα.²⁵ Ο Leake πήρε το δρόμο της επιστροφής για τη γενέτειρά του, όπου έφτασε τον Απρίλιο του 1810, αφού είχε ζήσει δέκα έντονα χρόνια –με κάποια διαλείμματα– στη δεύτερη πατρίδα του, την Ελλάδα των αρχαίων χρόνων.

Ο Leake ήρθε για πρώτη φορά στην Πρέβεζα το μεσημέρι της 21^{ης} Ιουνίου 1805, αφού πρώτα πέρασε από τη Βόνιτσα, η οποία την εποχή εκείνη μαζί με την Πρέβεζα, την Πάργα και το Βουθρωτό αποτελούσαν την «Κοινοπολιτεία του Ακρωτηρίου» και είχαν ειδικά προνόμια διοίκησης, στα οποία αναφέρεται ο Leake. Έκτρινα έτσι σκόπιμο να ξεκινήσω τη μετάφραση της περιήγησης του Άγγλου λοχαγού από τη γειτονική πόλη της Βόνιτσας, η οποία είναι ιστορικο-γεωγραφικά άρρηκτα συνδεδεμένη με την Πρέβεζα.

Τα μεταφρασμένα αποσπάσματα των κειμένων του Leake ακολουθούν τη χρονολογική σειρά των ταξιδιών του. Οι επικεφαλίδες των επί μέρους ενοτήτων επισημαίνουν τον τόπο και τη χρονολογία επίσκεψης του περιηγητή. Στο μεταφρασμένο κείμενο, οι εντός παρενθέσεων () λέξεις είναι επεξηγήσεις του Leake· οι εντός τετράγωνων αγκυλών [] είναι του μεταφραστή. Οι υποσημειώσεις του πρωτότυπου κειμένου του Leake παραπέμπονται με τα σύμβολα *, **, +, ++, κ.ο.κ. Οι υποσημειώσεις με αραβική αρίθμηση είναι του μεταφραστή.

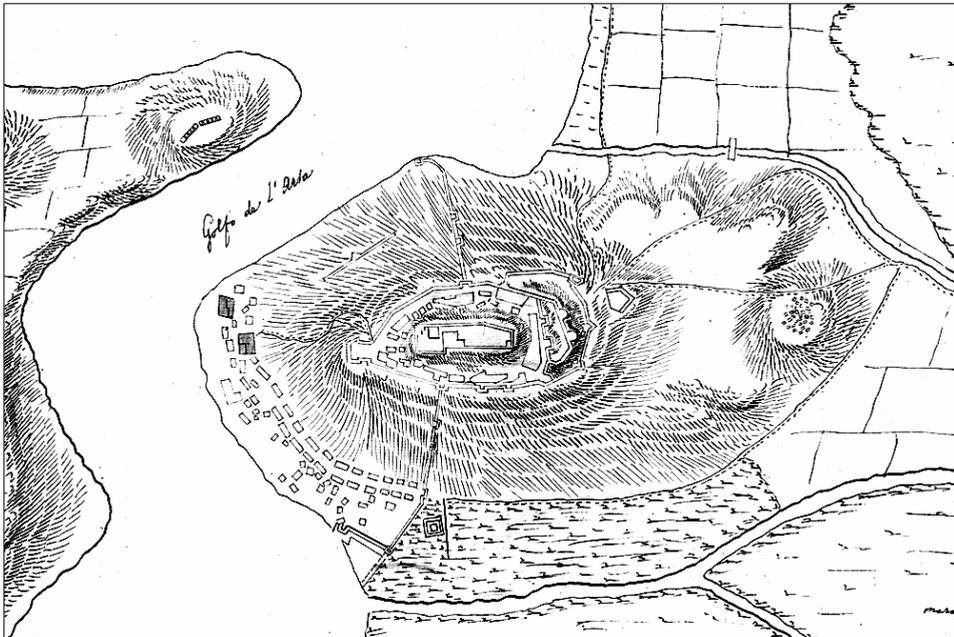

²² LEAKE 1835, IV, 254-257.

²³ Τα κείμενα από τα *Ταξίδια στη βόρεια Ελλάδα* του Leake που αφορούν τη Θεσσαλία, μετέφρασε και δημοσίευσε το 1969 ο μακαριστός παπα-Γιώργης Δ. Στάθης από τη Στεφανιάδα Καρδίτσας, χωρίς δυστυχώς να συμπεριλάβει στη μετάφρασή του τα σχετικά με την αρχαιολογία της περιοχής κείμενα. Στον τόμο συμπεριλαμβάνεται και μετάφραση των σχετικών με τη Θεσσαλία κειμένων του Άγγλου περιηγητή Henry Holland. Βλ. ΣΤΑΘΗΣ 1969.

²⁴ LEAKE 1835, IV, 550. Η Πρέβεζα υπέφερε και πάλι από μεγάλο σεισμό, με αρκετές ζημιές, 15 χρόνια αργότερα, το 1825, βλ. LIEBER et al. 1832, 328.

²⁵ FAIRFAX 1972, 59-60.

ΕΙΚΟΝΑ 4: Χειρόγραφο σχέδιο της περιοχής της Βόνιτσας του 1710 περίπου. Στην κορυφή του λόφου διακρίνεται το κάστρο της Βόνιτσας (Στρατιωτικά αρχεία Στοκχόλμης, αριθμ. 0406:24:033:001)

Βόνιτσα, 19 & 20 Ιουνίου 1805

Η Βόνιτσα περιλαμβάνει 450 σπίτια χωρισμένα σε τρεις συνοικίες.

1. Το Ρεσίντο (*Recinto*),²⁶ που κείται στα νοτιοδυτικά και ονομάζεται έτσι, γιατί είναι κλεισμένο μεταξύ δύο τειχών που κατεβαίνουν στην παραλία του ρηχού λιμένος από την κορυφή κωνοειδούς λόφου, πάνω στον οποίο βρίσκεται ερειπωμένο το κακοφτιαγμένο ενετικό κάστρο.
2. Το Μπόργκο (*Borgo*),²⁷ προάστιο στη δυτική πλευρά του λόφου, και
3. Το Μπόκαλε (*Boccale*),²⁸ που χωρίζεται από το Μπόργκο με περιβόλια και απλώνεται ανατολικά κατά μήκος της ακτής του κόλπου.

²⁶ *Recinto*, στα βενετσιάνικα σημαίνει ο «περίβολος», ο «περιτειχισμένος χώρος».

²⁷ *Borgo*, ονομάζεται στα βενετσιάνικα το τμήμα του οικισμού που βρίσκεται έξω από το κάστρο. Ευχαριστώ θερμά την κ. Χριστίνα Παπακώστα για τη μετάφραση των όρων.

²⁸ *Boccale*, ονομάζεται στα βενετσιάνικα ο χώρος που βρίσκεται στο στόμιο του λιμανιού. Είναι η μόνη από τις τρεις ονομασίες που σώζεται μέχρι σήμερα στη Βόνιτσα, ελαφρώς παραλλαγμένη σε «Μπόχαλη» ή «Μπούχαλη», και προσδιορίζει την ίδια περιοχή.

Τα περισσότερα σπίτια της Βόνιτσας είναι άθλιες αγροικίες καμωμένες με λάσπη και καλαμοσκεπές. Στο Ρεσίντο βρίσκονται τα ερείπια μιας μεγάλης εκκλησίας, πάνω από την πόρτα της οποίας υπάρχει λατινική επιγραφή που τοποθετήθηκε από τους Ενετούς. Μία βαλτώδης έκταση που καταλαμβάνεται από περιβόλια και ιδιωτικά σπίτια, απλώνεται σε ανθυγιεινή θέση προς την άκρη του Λιμενιού.²⁹ Απέναντι ακριβώς από το σπίτι του Λογοθέτη,³⁰ στην αντίπερα, βόρεια, άκρη της εισόδου του Λιμενιού, είναι ένα μικρό προάστιο με λίγα σπίτια στην πιο απομακρυσμένη μεριά του, και ένα μοναστήρι σε πολύ όμορφη θέση μέσα στον ελαιώνα. Μοναστήρι και προάστιο, είναι γνωστά με το όνομα Μυρτάρι.

Πέρα από το Μυρτάρι εκτείνεται μία μεγάλη χερσόνησος, που δημιουργείται από τον κόλπο της Βόνιτσας, το Λιμένι της Βόνιτσας και τον κόλπο της Πρέβεζας, η οποία τερματίζει προς τα βορειοανατολικά σε ψηλό βραχώδες ακρωτήριο που χωρίζεται από το απέναντι ακρωτήριο με τα στενά που δημιουργούν την είσοδο από το μικρό προκόλπο της Πρέβεζας στον κυρίως κόλπο της Άρτας.³¹ Ο κόλπος της Βόνιτσας είναι μια πολύ μεγάλη ημικυκλική λεκάνη που ανοίγει προς τον Αμβρακικό κόλπο, ξεκινά από την ανατολική πλευρά της χερσονήσου, που μόλις περιγράψαμε, και φτάνει μέχρι το ακρωτήριο «Γελάδα» στα ανατολικά. Είναι δαντελωτά κομμένος με πολλά όμορφα λιμανάκια και σημαντικό βάθος ως την παραλία της Βόνιτσας. Το εμπόριο της περιοχής συνίσταται κυρίως στην ανταλλαγή σιτηρών, ζώων και καυσόξυλων με είδη επίπλωσης και οικιακής χρήσης, για τα οποία η Ελλάδα εξαρτάται από την Ευρώπη και την Κωνσταντινούπολη. Ως προς τον τρόπο διοίκησης, η Βόνιτσα είναι στην ίδια κατάσταση με την Πρέβεζα και την Πάργα. Η συνθήκη του 1800 που δημιούργησε την Ιόνιο Πολιτεία εκχώρησε αυτές τις βενετικές κτήσεις στην Πύλη, υπό τον όρο να διοικούνται με τους δικούς τους δημοτικούς νόμους και να εξαιρούνται του χαρατσιού, αλλά να πληρώνουν το γεωργικό φόρο και τελωνειακούς δασμούς σε αξιωματούχο διορισμένο από την Πύλη για την υπηρεσία αυτή. Ο Αγάς που έχει επιφορτισθεί με αυτήν την υπηρεσία έχει φρουρά από πέντε ή έξι άνδρες. Παραπονείται

²⁹ Το «Λιμένι» του Leake ονομάζεται σήμερα «Λιμάνι» ή «Χώρα» και είναι η κλειστή λιμνοθάλασσα δυτικά της Βόνιτσας.

³⁰ Λογοθέτη ονόμαζαν οι Έλληνες τον προεστό τους, ο οποίος στη Βόνιτσα εκείνη την εποχή ήταν ο Νικολός Χαλκιάπουλος.

³¹ Αυτή η σημαντική διαφοροποίηση, που κάνει εδώ ο Leake, μεταξύ της εισόδου του Αμβρακικού κόλπου και της εισόδου του κόλπου της Πρέβεζας, θα μας απασχολήσει αρκετές φορές στο παρόν άρθρο. Όταν αναφέρεται στην είσοδο του Αμβρακικού κόλπου, εννοεί το στενό μεταξύ των δύο ακρωτηρίων που περιγράφει εδώ: του ακρωτηρίου «Κεφάλι Παναγιάς» στην ακαρνανική ακτή και του ακρωτηρίου «Σκαφιδάκι» ή «Λασκάρα» στην ηπειρωτική ακτή. Η είσοδος του κόλπου –ή προκόλπου, όπως μερικές φορές τον αναφέρει– της Πρέβεζας είναι μεταξύ της πόλης της Πρέβεζας και του κάστρου του Ακτιού, αυτή που εμείς σήμερα τις περισσότερες φορές, εσφαλμένα, ονομάζουμε είσοδο του Αμβρακικού κόλπου.

πολύ για τη μοναξιά του, αφού δεν έχει ούτε έναν Τούρκο να μιλήσει, καθώς ακόμη και οι στρατιώτες της φρουράς είναι Χριστιανοί. «Αλλά υπηρετώ» λέγει, «για τη δόξα του σουλτάνου μου και με την ελπίδα μιας προαγωγής». Εν τω μεταξύ φοβάται πολύ να δυσαρεστήσει τον Αλή πασά, του οποίου η επιδίωξη να αποκτήσει πλήρη κυριαρχία επί των πρώην ενετικών κτήσεων είναι καταφανής. Ο καημένος ο Αγάς τώρα τελευταία είναι ταραγμένος από τη συμπεριφορά του προϊσταμένου του στην Πρέβεζα,³² ο οποίος έδειξε ανοικτά τη δυσπιστία του προς τον Αλή, με το να μην τον περιμένει,

όταν αυτός ήρθε τελευταία στο Μύτικα, στα σύνορα της περιοχής της Πρέβεζας. Είναι επίσης φοβισμένος για το τι θα πράξουν οι Έλληνες προεστοί της Βόνιτσας, οι οποίοι, όπως υποψιάζεται, για την ασφάλεια τους πήγαν με το μέρος του Αλή. Όποια και αν είναι τα σχέδια του Αλή, ο Τούρκος³³ δεν μπορεί με κανένα τρόπο να τα εμποδίσει, και έτσι θα πέσει εύκολα στη δυσμένεια των ανωτέρων του. «Αν οι Έλληνες της Βόνιτσας», παρατηρεί, «με εγκαταλείψουν και μείνω μόνος ν' αντισταθώ στις επιθυμίες του Αλή, τότε σίγουρα θα πάω χαμένος». Φαίνεται να είναι αρκετά δικαιολογημένοι οι φόβοι του, διότι όσοι Έλληνες υποστήριζαν αυτόν και τη στάση του ενάντια στον Αλή, θεώρησαν φρόνιμο να φύγουν απ' τον τόπο. Η αντίθετη ομάδα, αφού πείσθηκε για το μάταιο της αντίστασης, συμμετέχει με το Βεζίρη σε κάτι κερδοσκοπικά εμπόρια, από τα οποία το μόνο κέρδος που ίσως αποκομίσουν θα είναι να τους ρημάξει τελευταίους. Η Αυτού Υψηλότης³⁴ υποβοηθείται πολύ στα σχέδια της από τη δράση των κλεφτών, που της παρέχουν συνεχές πρόσχημα, ώστε να διατηρεί σώμα στρατιωτών στις πρώην ενετικές κτήσεις.

Ali Pasha de Janina
J. Boilly sculp.

ΕΙΚΟΝΑ 5: Ασυνήθιστη απεικόνιση του Αλή πασά από λιθογραφία του J. Boilly του 1827 (Συλλογή Ιδρύματος Ακτία Νικόπολις, ΙΑΝ 334)

³² Εννοεί τον αντιπρόσωπο του Σουλτάνου στις πρώην ενετικές κτήσεις, Αβδουλάχ μπέη, ο οποίος είχε έδρα την Πρέβεζα και προϊστάτο των αγάδων που είχαν διοριστεί στις άλλες τρεις αυτόνομες πόλεις της Κοινοπολιτείας του Ακρωτηρίου (Πάργα, Βόνιτσα και Βουθρωτό).

³³ Εννοεί τον Αβδουλάχ μπέη, ο οποίος ήταν υπόλογος στο σουλτάνο.

³⁴ Εννοεί τον Αλή πασά.

Μετά από την επίσκεψή μου αυτή στην κατοικία του Τούρκου αγά, μου έστειλε ένα αρνί και μερικά λεμόνια και το επόμενο πρωί³⁵ με συνόδευσε στο κάστρο της Βόνιτσας, από το οποίο έχεις θαυμάσια θέα προς το δυτικό μέρος του Αμβρακικού κόλπου, που περικλείεται από τα βουνά του Σουλίου και των Ιωαννίνων. Το κάστρο έχει διπλό περιτείχισμα, μία ερειπωμένη εκκλησία στην κορυφή, μία καλή δεξαμενή νερού και μία κατοικία που κτίσθηκε από τον Αλή πασά για την αλβανική φρουρά, την οποία τοποθέτησε εδώ, όταν κατέλαβε τη Βόνιτσα από τους Γάλλους, με την προσδοκία να του την αφήσει η Πύλη διακριτικά στην κυριαρχία του. Είναι οπλισμένο μόνο με τρία μικρά κανόνια στη νότια πλευρά του. Η ερειπωμένη κατάσταση των εκκλησιών εδώ και στο Ρεσίντο λέγεται ότι προξενήθηκε από τους Βενετούς, οι οποίοι τις κατέστρεψαν, για να πουλήσουν τα υλικά, όταν έφυγαν από τη Βόνιτσα.

Τα πλεονεκτήματα της Βόνιτσας είναι ο ωραίος της κόλπος για το αγκυροβόλιο πλοίων, το λιμάνι στο Μυρτάρι για μικρά πλοιάρια, τα δάση της, στα οποία υπάρχει άφθονη εξαιρετή ξυλεία, τα λιβάδια της για την κτηνοτροφία, μια γόνιμη κοιλάδα, μια εύκολη επικοινωνία με τη Λευκάδα και ένα φρούριο, που ελέγχει την πρόσβαση στην Αιτωλοακαρνανία από την Ήπειρο μέσω Πρεβέζης. Η Βόνιτσα μπορεί να μετατραπεί σε χώρο μεγίστης σπουδαιότητας, αν η ισχυρή δίοδος του Μακρυνόρους – η μόνη είσοδος διά ξηράς – αποκλειστεί και εφόσον η θαλάσσια επικοινωνία παραμείνει στα χέρια των αμυνόμενων της Ακαρνανίας. Όμως η Βόνιτσα, όπως και όλες οι άλλες πόλεις στον Αμβρακικό κόλπο, μειονεκτούν λόγω της ρηχότητας των στενών της Πρέβεζας. Αυτό γίνεται αισθητά αντιληπτό από το γεγονός της ανυπαρξίας ασφαλούς αγκυροβολίου στην εξωτερική ακτή [του Ιονίου] σε μία απόσταση αρκετά μεγάλη και προς το νότο και προς το βορρά της εισόδου του Στενού. Ο όρμος «Δέματα» στο βόρειο άκρο του Στενού της Λευκάδας είναι το καλύτερο αγκυροβόλιο, αλλά η είσοδος του ελέγχεται από το κάστρο της Άγιας Μαύρας. Άλλο μειονέκτημα της Βόνιτσας είναι η ανεπάρκεια πόσιμου νερού, το οποίο διοχετεύεται στην πόλη, μέσω ενός καναλιού αρκετού μήκους, από ένα ρυάκι στην κοιλάδα· και το μέρος δεν είναι απαλλαγμένο από την ελονοσία το καλοκαίρι και το φθινόπωρο, η οποία προέρχεται από τα στάσιμα νερά της εισόδου του λιμανιού, καθώς και από τα αεράκια της ξηράς που πνέουν από τους βάλτους κοντά στη λίμνη της Βουλκαριάς.

Η γη της Βόνιτσας ανήκει κυρίως στους ευγενείς της Ζακύνθου, Κεφαλονιάς και Κέρκυρας και περιήλθε σε αυτούς στη διάρκεια της ενετικής διοίκησης και της οποίας οι καλλιεργητές δίνουν στους ιδιοκτήτες το ένα τέταρτο της παραγωγής, υποχρεούμενοι σε όλα τα έξοδα καθώς και στο φόρο της γης [δεκάτης] προς την Πύλη. Τελευταία οι Έλληνες της Βόνιτσας καθάρι-

³⁵ Την 20^η Ιουνίου 1805.

σαν μερικά τμήματα εδάφους στους λόφους, τα οποία σπέρνουν για λογαριασμό τους. Στα γύρω δάση τούς επιτρέπεται να κόψουν καυσόξυλα και ξυλεία για ατομική χρήση, αλλά όχι για εξαγωγή, καθόσον τα δάση είναι περιουσία του Σουλτάνου και δεν επιτρέπεται σε κανένα να κόψουν μεγάλα δένδρα χωρίς την άδεια της Πύλης.

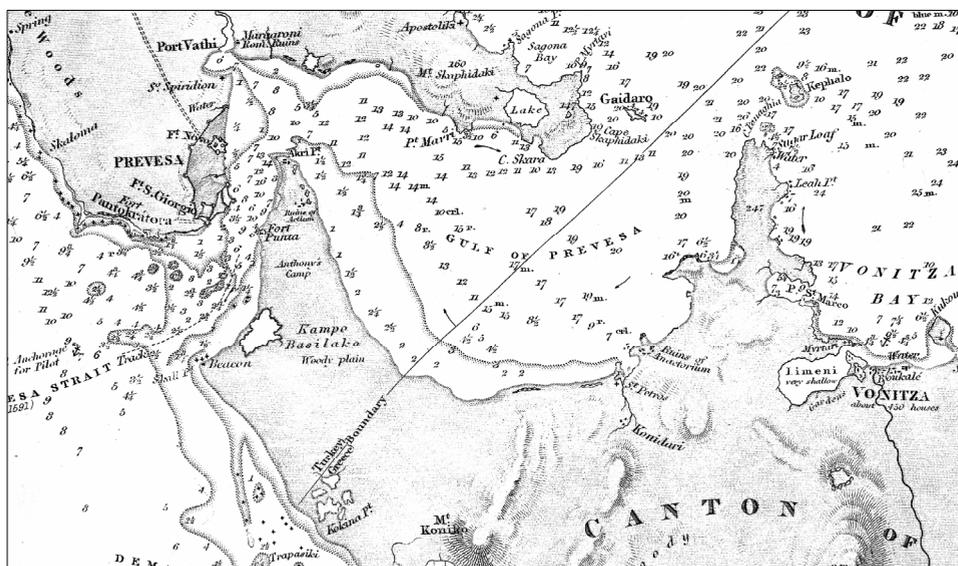
Ενάμισι μίλι προς τα νοτιοανατολικά της Βόνιτσας και τρία τέταρτα του μιλίου από τη θάλασσα, υψώνεται μέσα στην πεδιάδα μικρός κωνοειδής λόφος, ονομαζόμενος «Μαγούλα», και πίσω από αυτόν ένας όμοιος αλλά μεγαλύτερος, οι οποίοι είναι κατάφυτοι με θάμνους. Στην κορυφή του μικρότερου λόφου, μία έκταση περίπου δώδεκα στρεμμάτων,³⁶ που τώρα είναι φυτεμένη με καλαμπόκι, περικλείεται με υπολείμματα ελληνιστικών τειχών. Στη βόρεια πλευρά ο τρόπος κτισίματος είναι του τρίτου τύπου και στην ανατολική υπάρχει θαυμάσιο δείγμα του τετάρτου και πιο κανονικού τύπου.³⁷ Λέγεται πως υπάρχει και άλλο ένα παρόμοιο μικρό φρούριο στη Ρούγα, σε μια προεξοχή της παραλίας λίγο προς τα εδώ από το «Νησί». Αυτό, πιθανώς να ήταν παραθαλάσσιο εξάρτημα μιας μεγάλης πόλης, κατάλοιπα της οποίας υπάρχουν στον Άγιο Βασίλη, επάνω στην πλευρά του βουνού, τρεις ώρες από τη Βόνιτσα. Έψαξα για ίχνη αρχαιοτήτων στο φρούριο της Βόνιτσας και σε όλο το λόφο, χωρίς κανένα αποτέλεσμα, παρ' όλο που η θέση δύσκολα θα παραβλεπόταν από τους αρχαίους. Και πράγματι, αρχαίοι τάφοι βρίσκονται συχνά στο προάστιο Μπόκαλε καθώς και θραύσματα αρχαιοτήτων σε άλλα μέρη, ικανά να αποδείξουν ότι εδώ υπήρχε αρχαία θέση.

Από τη Βόνιτσα προς την Πρέβεζα, 21 Ιουνίου 1805

Σήμερα το πρωί στις 5:10', αφού έστειλα τις αποσκευές μου τα μεσάνυχτα με ένα πλοίο, προχώρησα διά ξηράς από τη Βόνιτσα προς την Πρέβεζα, ακολουθώντας την παραλία του ρηχού όρμου Λιμένι ως τις 5:30'. Μετά άφησα τον κατ' ευθείαν δρόμο, που συνεχίζει κατά μήκος του όρμου στη βάση του λόφου, έστριψα αριστερά και σε 18 λεπτά έφθασα σε ύψωμα από το οποίο έχεις θαυμάσια θέα προς τη μεγάλη Ακαρνανική χερσόνησο, που απλώνεται μεταξύ των κόλπων της Βόνιτσας και της Ζαβέρδας. Προς τα ανατολικά του ισθμού, ο οποίος είναι –με εξαίρεση τη μικρή λοφοσειρά Κονιδάρι– επίπεδος από τον ένα κόλπο ως τον άλλο, υψώνεται το παράλληλο βουνό, του οποίου

³⁶ Στο αγγλικό κείμενο η έκταση αναφέρεται ως *about three acres*. Ένα *acre* ισούται με τέσσερα περίπου στρέμματα. Η λέξη προέρχεται από την ελληνική λέξη «αγρός» και ισοδυναμούσε με την έκταση που μπορούσε να οργώσει ένας άνδρας με το βόδι του σε μία μέρα.

³⁷ Το αγγλικό κείμενο έχει ως εξής: *On the northern side, the masonry is of the third order; and on the east there is a beautiful specimen of the fourth, or most regular kind.*

ΕΙΚΟΝΑ 6: Χάρτης των Στενών και του κόλπου της Πρέβεζας του 1830.
 Σημειώνονται τα σύνορα μεταξύ Ελλάδος και Τουρκίας.
 Το Ακτιο ήταν υπό τουρκική κυριαρχία μέχρι το 1881.
 Λεπτομέρεια χάρτη του βρετανικού ναυαρχείου
 (Συλλογή Ιδρύματος Ακτία Νικόπολις, ΙΑΝ 558)

η κορυφή ονομάζεται Περγαντί. Το κέντρο της χερσονήσου αποτελείται από χαμηλά εδάφη, που περιβάλλουν τη λιμνοθάλασσα της Βουλκαριάς και εκτείνονται μέχρι την ακτή απέναντι από την Πρέβεζα και μέχρι την Άγια Μαύρα. Όλο το νότιο τμήμα της χερσονήσου αποτελείται από ψηλό βουνό, στην πλευρά του οποίου –απέναντι από τη Λευκάδα– βρίσκεται το χωριό Πλαγιά. Στο νότιο άκρο της χερσονήσου υπάρχει ένα άλλο χωριό, που ονομάζεται Μπογωνιά και απέναντί του, στους πρόποδες της οροσειράς Περγαντί, είναι η Ζαβέρδα. Και οι δύο αυτές θέσεις δεν απέχουν πολύ από τον κόλπο, που συνήθως ονομάζεται με το όνομα της τελευταίας. Η ενδιάμεση πεδιάδα, στην πραγματικότητα ολόκληρος ο ισθμός, είναι γόνιμη αλλά ελάχιστα καλλιεργημένη. Το μεγαλύτερο μέρος της χερσονήσου είναι δάσος, το οποίο –ιδιαίτερα στη νότια και ανατολική πλευρά της λιμνοθάλασσας και στο βουνό της Πλαγιάς– είναι γεμάτο από μεγάλες δρύες, κατάλληλες για τη ναυπήγηση πλοίων.* Η λιμνοθάλασσα, μαζί με τους βάλτους στις άκρες, ει-

* Στα δάση κοντά στη λιμνοθάλασσα της Βουλκαριάς παρατήρησα το 1809 πολλές εξαιρετες δρύες, ψηλότερες και ευθύτερες από όσες έχω δει στην Ελλάδα, αν και, επειδή αναπτύσσο-

ναι περί τα τέσσερα με πέντε μίλια σε μήκος και άλλα τόσα σε πλάτος. Συγκοινωνεί μέσω στενού ρέματος με το μυχό του όρμου Δέματα, στο νότιο μέρος του οποίου είναι η είσοδος της διώρυγας της Λευκάδας και το κάστρο της Αγίας Μαύρας.

Στη νοτιοανατολική άκρη της Βουλκαριάς, σε ύψωμα που προβάλλει από πυκνά δάση, είναι το Παλαιόκαστρο της Κεχροπούλας, ονομαζόμενο έτσι από το όνομα μικρού ακατοίκητου χωριού. Προς τα αριστερά της Κεχροπούλας η θέα περιλαμβάνει το Μεγανήσι, την Άτοκο και τμήμα του Κάλαμου, το υπόλοιπο του οποίου κρύβεται από την Ακαρνανική ακτή. Προς τα βόρεια φαίνονται οι Παξοί και η ακτή από την Πάργα μέχρι τη Σαλαώρα, με όλη τη βόρεια πλευρά του Αμβρακικού κόλπου. Καίτοι είναι δύσκολο να προσδιορίσουμε με βεβαιότητα τα ονόματα των αρχαίων θέσεων στο τμήμα αυτό της Ακαρνανίας, αναμφίβολα η Βουλκαριά είναι το αρχαίο Μυρτούντιον, όντας ακριβώς όπως το περιγράφει ο Στράβων, «μία λιμνοθάλαττα» ευρισκόμενη μεταξύ Λευκάδος και Αμβρακικού κόλπου.*

Στις 7:15' κατεβαίνοντας το βουνό και αφήνοντας το άκρο του Λιμενιού της Βόνιτσας στα δεξιά μας, καθώς και το δρόμο προς τον Άγιο Πέτρο –ένα λιμάνι στην ακτή του κόλπου της Πρέβεζας, όπου υπάρχουν κατάλοιπα ελληνιστικής πόλης, πιθανώς του Ανακτορίου– προχωρήσαμε μέσα από δάση και θαμνότοπους και φτάσαμε στις 7:50' στην παρυφή πανέμορφης, μικρής λίμνης με γλυκό νερό που ονομάζεται «Λινοβρόχ»,** από τη μια πλευρά της οποίας επικρέμαται δάσος δρυών. Εδώ ένας χωρικός μου περιέγραψε ένα υπόγειο ρέμα που πηγάζει από κοιλότητα στο δάσος, κοντά στη λίμνη της Βουλκαριάς. Ο δρόμος συνεχίζει μέσα από ακαλλιέργητη περιοχή γεμάτη αγκάθια και θάμνους και στις 8:40' βγήκαμε στην παραλία του κόλπου της Πρέβεζας. Εδώ είδαμε έτοιμη ξυλεία για ναυπήγηση, ιδιαίτερα στραβοξυλα,³⁸ τα οποία προοριζόταν για ένα πολεμικό πλοίο που ο Αλή πασάς ετοιμάζεται να φτιάξει στη Σαλαώρα. Ο ναυπηγός υπολογίζει ότι το πλοίο, με όλα τα κανόνια επάνω του, θα περνά το ρηχό στενό της Πρέβεζας και θα περισσεύει και μισό πόδι νερού ως τον πυθμένα της θάλασσας.

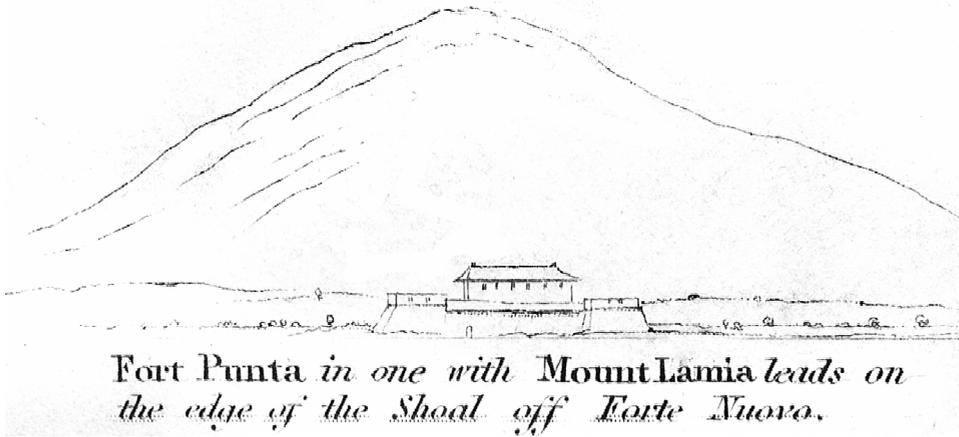
Ακολουθήσαμε την ακτή για μισό μίλι και μετά διασχίσαμε μία χαμηλή περιοχή, στο βόρειο άκρο του Στενού της Πρέβεζας, και φτάσαμε στις 9:10'

νται σε βάλτο, μπορεί το ξύλο τους να μην είναι τόσο καλό, όσο αυτών που βρίσκονται στους λόφους. Παρατήρησα επίσης υπολείμματα κομμένων δέντρων, από αυτά που είχαν κοπεί από τον Lasalle, και μερικούς κομμένους κορμούς οι οποίοι δεν είχαν μεταφερθεί. Υπάρχει πυκνή χαμηλή βλάστηση από δάφνη, αριά, σμυρτιά, παλιούρι και σκίνο. Σε μερικά σημεία το δάσος αποτελείται αποκλειστικά από αριά, αλλά τα δέντρα δεν είναι μεγάλα.

* Στράβων, *Γεωγραφικά*, 10.2.21.

** Που σημαίνει λιμνούλα για να μουσκεύουν το λινάρι.

³⁸ Στο αγγλικό κείμενο *knees*.

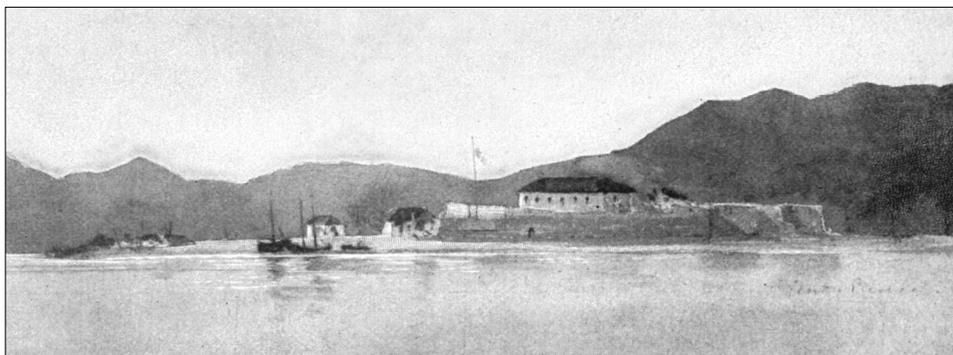
Fort Punta in one with Mount Lamia leads on the edge of the Shoal off Forte Nuova.

ΕΙΚΟΝΑ 7: Όψη του κάστρου του Ακτίου από τα βόρεια, με το όρος Λάμια της Ακαρνανίας πίσω του. Επάνω στο κάστρο υπάρχει οίκημα, ίσως το σεράι του Αλή πασά που αναφέρει ο Leake, το οποίο αργότερα άλλαξε χρήση. Λεπτομέρεια χάρτη του βρετανικού ναυαρχείου του 1830 (Συλλογή Ιδρύματος Ακτία Νικόπολις, ΙΑΝ 558)

στο τσιφλικί της Πούντας.³⁹ Εδώ, γύρω από ένα τετράγωνο κτίριο με πύργους στις γωνίες του, υπάρχουν μερικά χωράφια με καλαμπόκι. Το κτίριο περιλαμβάνει τα σπίτια των χωρικών που καλλιεργούν τα χωράφια και βόσκουν τα κοπάδια, στο κτήμα αυτό του Αλή πασά. Εδώ επίσης υπάρχει μία κούλια, ένας σύγχρονος πύργος, και αρκετά λείψανα αρχαίων κτιρίων ρωμαϊκής κατασκευής. Σε μια προεξοχή προς τα νότια του τσιφλικιού, στο στενότερο σημείο του Στενού και ακριβώς απέναντι από το κάστρο της Πρέβεζας, ο Βεζίρης έχει κτίσει ένα σεράι και μικρό φρούριο.⁴⁰ Είναι πολύ πιθανό ότι

³⁹ Τα όρια του τσιφλικιού της Πούντας δε μας είναι με ακρίβεια γνωστά. Γνωρίζουμε τη συνοριακή γραμμή Τουρκίας-Ελλάδας, που καθορίστηκε με τη συνθήκη της Κωνσταντινούπολης του Ιουλίου 1832, από χάρτες της εποχής (βλ. Εικ. 6). Η περιοχή του Ακτίου που ήταν υπό τουρκική κατοχή μέχρι το 1881, αποτέλεσε σύμφωνα με το Γ.Ι. Μουστάκη το λιβάδι του Ακτίου, βλ. ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ 2002, 74-75. Παραμένει άλλωστε μέχρι σήμερα το τοπωνύμιο «Παλιοκούλια» στο νοτιοδυτικό άκρο του λιβαδιού κοντά στην αλυκή, όπου πρέπει να ήταν το συνοριακό παρατηρητήριο (κούλια). Τα όρια του τσιφλικιού της Πούντας, όμως, δεν πρέπει να έφταναν μέχρι τα όρια του μετέπειτα λιβαδιού, καθώς ο Leake αναφέρει ότι το κάστρο της Πούντας ή Ακτίου κτίστηκε σε προεξοχή προς τα νότια του τσιφλικιού. Έτσι τα σύνορα του τσιφλικιού πρέπει να ήταν λίγο νοτιότερα του κάστρου.

⁴⁰ Το τριγωνικό κάστρο που σώζεται στο Άκτιο, τουλάχιστον στη σημερινή του μορφή, κτίστηκε από τον Αλή πασά το Σεπτέμβριο του 1812, σύμφωνα με δύο χρονολογίες που υπάρχουν

ΕΙΚΟΝΑ 8: Το κάστρο του Ακτίου το 1897. Σχέδιο του πλοιάρχου Rose.
Illustrated London News, 24.04.1897
 (Συλλογή Ιδρύματος Ακτία Νικόπολις)

ΕΙΚΟΝΑ 9: Το κάστρο του Ακτίου
 από τα δυτικά. Λεπτομέρεια
 φωτογραφίας του 1913
 (Φωτογραφία Etienne Labranche)

ΕΙΚΟΝΑ 10: Το κάστρο του Ακτίου
 από τα δυτικά. Λεπτομέρεια
 φωτογραφίας του 1913.
 (Φωτογραφία Fred Boissonnas)

πάνω από την κεντρική βόρεια πύλη του, και όχι το 1819, όπως εσφαλμένα αναφέρεται από πολλούς ερευνητές, που βασίζονται στις πληροφορίες που δίνει ο Δημάρατος στο λήμμα «Πρέβεζα» της *Μεγάλης Ελληνικής Εγκυκλοπαίδειας*. Βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2005α, 138-139· ενδεικτικά για τη χρονολόγηση του κάστρου στα 1819 βλ. ΣΜΥΡΗΣ 2004, 98, 104, 164. Δημιουργούνται, όμως, ερωτηματικά από την αναφορά αυτήν του Leake. Υπήρχε άραγε μικρότερο φρούριο και σεράι στην ίδια θέση το 1805; Σε ποιο κάστρο της Πρέβεζας, στο στενότερο σημείο του Στενού της, αναφέρεται; Εάν αναφέρεται στο κάστρο του αγίου Γεωργίου –όπως υπογιαζόμεστε– αυτό κτίστηκε το 1807. Μήπως γράφει το σχετικό κείμενο γνωρίζοντας τα κάστρα που υπάρχουν εκεί κατά την επόμενη επίσκεψή του στο χώρο, το 1809; Μήπως με τη λέξη φρούριο (*fortress*) αναφέρεται στο χωμάτινο οχυρό που πρόχειρα κατασκεύασε ο Αλή πασάς στο Ακτιο; Το πιθανότερο είναι να υπήρχε στην ίδια θέση μικρότερο φρούριο, το οποίο να πήρε τη σημερινή του μορφή το 1812, χωρίς αυτός ο ισχυρισμός να απαντά σε όλα τα ερωτηματικά.

τα ρωμαϊκά ερείπια του Ακτίου είναι κατάλοιπα των κτιρίων που κτίστηκαν από τον Αύγουστο, καθόσον το πλάτος του Στενού συμφωνεί απόλυτα με το «λιγότερο των πέντε σταδίων» του Πολυβίου, ή το «κάτι περισσότερο των τεσσάρων» του Στράβωνος, ή τα «τέσσερα» του Σκύλακος, ή τα «πεντακόσια ρωμαϊκά βήματα» του Πλινίου.*

Πρέπει να παρατηρήσουμε ότι «Πούντα» είναι η ιταλική μετάφραση της Άκρης ή Άκρον, που είναι το ελληνικό όνομα αυτού του ακρωτηρίου. Ως συνέπεια της μακροχρόνιας ενετικής εξάρτησης της Πρέβεζας, η λέξη «Πούντα» πολύ συχνά χρησιμοποιείται ακόμη και από τους Έλληνες. Αλλά, Άκρη, όπως και Πούντα, δεν είναι τίποτε περισσότερο από το σύγχρονο χαρακτηριστικό της Άκτῆς, λέξης όμοιας με την Άκρη, που περιγράφει μια χερσόνησο σαν αυτή απέναντι από την Πρέβεζα. Από τη λέξη Άκτῆ ο Απόλλωνας που λατρευόταν εδώ είχε το προσωνύμιο Άκτιος και το Ιερό του Άκτιον. Πέραν των συγγραφέων που μόλις αναφέραμε, μπορούμε να επικαλεσθούμε και τους Θουκυδίδη και Δίωνα,** ως απόδειξη ότι η Άκρη ήταν η θέση του Ακτίου. Μόνον ο Στράβων μάς άφησε μια έκφραση που δε συμβιβάζεται με την πραγματική τοπογραφία της περιοχής, λέγοντας ότι το ιερό βρισκόταν σε ύψωμα.⁴¹

Πρέβεζα, 22 Ιουνίου 1805

Η Πρέβυζα ή Πρέβεσα, όπως τώρα γράφεται και κατά τους δύο τρόπους στα ελληνικά, καίτοι ο δεύτερος τύπος φαίνεται μάλλον ιταλικός, περιλάμβανε 2.000 οικογένειες, όταν ήλθαν οι Γάλλοι το 1798,⁴² ενώ τώρα δεν έχει περισσότερες από 1.200.⁴³ Όταν οι Ενετοί την κατέλαβαν το 1684, λέγεται ότι ήταν μόνον 70 οικογένειες. Η μετέπειτα ταχεία πρόοδος της μπορεί εύκολα να αποδοθεί στην εμπορική προαγωγή της περιοχής και στη σπουδαιότητα της

* Πολύβιος, *Ιστοριών* 4.63.5-4.63.6· Στράβων, *Γεωγραφικά* 7.7.6· Σκύλαξ Καρυανδεύς, *Περίπλους* 31.6-31.7 [Κασσωπίο]· Πλίνιος ο πρεσβύτερος, *Φυσική Ιστορία* 4.4. – *Σημείωση του μεταφραστή (στο εξής Σ.τ.μ.)*: Σύμφωνα με τις αρχαίες πηγές, το πλάτος του πορθμού της Πρέβεζας στο σημείο αυτό ήταν μικρότερο των 925 μέτρων (5 ρωμαϊκά στάδια) ή περί τα 740 μ. (4 στάδια). Το «ανοιχτό βήμα» που στο λατινικό κείμενο του Πλινίου αναγράφεται ως *passum* ισοδυναμεί με πέντε αγγλικά πόδια ή 1,48 μ.

** Θουκυδίδης, *Ιστοριών* 1.29.3· Δίων Κάσσιος, *Ρωμαϊκή Ιστορία* 50.12.7.

⁴¹ Στράβων, *Γεωγραφικά* 7.7.6.1-7.7.6.10.

⁴² Οι Γάλλοι ήλθαν στην Πρέβεζα τον Οκτώβριο του 1797, όταν με τη συνθήκη του Καμποφόρμιο προσάρτησαν όλες τις ενετικές κτήσεις.

⁴³ Σύμφωνα με αναφορά του Γάλλου συνταγματάρχη πεζικού F. Guillaume de Vaudoncourt της 13.12.1807 από το Μιλάνο, που απόκειται στα πολεμικά αρχεία της Γαλλίας (Archives de la Guerre) στο Παρίσι, ο πληθυσμός της Πρέβεζας το 1807 ήταν 3.000 κάτοικοι έναντι 15.000 πριν το 1799.

θέσης της Πρέβεζας, της Πάργας και του Βουθρωτού, για την ασφάλεια της Κέρκυρας και των στενών της. Έτσι η ενετική κυβέρνηση προσπαθούσε όχι μόνο να προστατεύσει τους κατοίκους από τους μουσουλμάνους γείτονές τους, αλλά και να επαγρυπνεί, ώστε να αποτρέπει τους προνοητές της και άλλους αξιωματούχους από την παράδοσή τους στη συνήθη τους απληστία. Τα σπίτια είναι διασκορπισμένα σε μεγάλη έκταση και το καθένα έχει δίπλα του ένα κήπο ή μικρό περιβόλι με συκιές, καρυδιές, βερικοκιές και λίγα λαχανικά. Οι περισσότερες όμως κατοικίες είναι άθλια σπιτοκάλυβα φτιαγμένα από πλεγμένα κλαδιά, αλειμμένα με λάσπη.⁴⁴ Όλα τα καλά σπίτια, μερικά εκ των οποίων –κτισμένα κατά την ενετική τεχνοτροπία– δηλώνουν την προηγούμενη ευημερία του τόπου, είναι τώρα ερειπωμένα. Αλλά η Πρέβεζα παραμένει ακόμα μία από τις καλύτερες πόλεις της Ελλάδος και η εμφάνισή της είναι ευχάριστη εξαιτίας της πληθώρας των κήπων και των περιβολιών και λόγω των λιοστασιών που καλύπτουν τη χερσόνησο πέρα απ' αυτή. Η πόλη είναι κτισμένη σε χαμηλό υψόμετρο και έτσι απολαμβάνει αφθονότατη θαλάσσια αύρα το καλοκαίρι, αλλά ο αέρας του κόλπου, που πνέει τη νύχτα και νωρίς το πρωί, θεωρείται ανθυγιεινός. Αυτό όμως δε συνάδει, σε γενικές γραμμές, με την εύρωστη κορμοστασιά των ανδρών και την ωραία επιδερμίδα του προσώπου των γυναικών, μολονότι αυτές εργάζονται στους αγρούς κατά τη συγκομιδή των δημητριακών και ελιών, πέραν του όλου καθημερινού μόχθου στο σπίτι. Οι άνδρες ασχολούνται με την αλιεία στον κόλπο ή με το εμπόριο και τη ναυτιλία στις ακτές της Ηπείρου, της Ακαρνανίας και των Επτανήσων ή μένουν οκνηροί στα σπίτια τους καπνίζοντας τα τσιμπούκια τους. Μια από τις σκληρότερες εργασίες των γυναικών είναι η μεταφορά νερού σε μεγάλες στάμνες πάνω στα κεφάλια τους από τις βρύσες, που, καθώς είναι στο άκρο μιας εκτεταμένης πόλης, απέχουν ένα μίλι από μερικά σημεία της.

Το νερό, που είναι εξαίρετο, βγαίνει άφθονο στο ριζό απότομης βραχώδους πλαγιάς δίπλα στην ακρογιαλιά. Όπου και να σκάψεις ένα αυλάκι στο μέρος αυτό, θα δημιουργηθεί αμέσως ρυάκι. Δε χωρά αμφιβολία ότι, αν οι Πρεβεζάνοι (Πρεβυζάνοι, Πρεβυζαίοι) άνοιγαν πηγάδια, θα εύρισκαν νερό παντού. Η κύρια βρύση είναι διακοσμημένη κατά τον τούρκικο τρόπο.⁴⁵

Μια άλλη ενασχόληση των γυναικών, γρήγορα προσοδοφόρα και εύκολη, είναι η σηροτροφία: αυτήν την εποχή ξετυλίζουν το μετάξι. Η Πρέβεζα παράγει 1.500 λίβρες⁴⁶ ακατέργαστο μετάξι, που πωλείται τώρα 10 πιάστρες η λίβρα.

⁴⁴ «Φράχτης» ονομάζεται στην περιοχή μας ο τρόπος κατασκευής πλεκτής από κλαριά τοιχοποιίας, που αλλού ονομάζεται «πλοκαριά».

⁴⁵ Η κύρια βρύση στην οποία αναφέρεται ο Leake βρίσκεται στην περιοχή Βρυσούλα, βόρεια του ομώνυμου προμαχώνα, που ονομάζεται και «Πευκάκια», στη βορειοανατολική έξοδο της περιφερειακής τάπιας της Πρέβεζας, ανατολικά της εισόδου του Γενικού Νοσοκομείου της πόλης, δίπλα σχεδόν στην ακτή.

⁴⁶ Στο αγγλικό κείμενο *pounds*. Μία λίβρα (*pound*) ισοδυναμεί με 455 γραμμάρια. Ως εκ τού-

ΕΙΚΟΝΑ 11: *Η Βρυσούλα της Πρέβεζας.*
Φωτογραφία του 1920 περίπου
(Συλλογή Νίκου Δ. Καράμπελα)

Τα δημητριακά που παράγονται στην περιοχή σχεδόν επαρκούν για τη ντόπια κατανάλωση και αποτελούνται από καλαμπόκι, σιτάρι, κριθάρι και βρώμη. Μερικές φορές η παραγωγή δεν επαρκεί, αλλά κάποιες φορές είναι τόσο μεγάλη, που επιτρέπει την ανταλλαγή μέρους της με κρασί της Λευκάδας ή της Ιθάκης. Ως προς το ελαιόλαδο, που είναι αρίστης ποιότητας, ανώτερο –κατά τους Πρεβεζάνους– κι από αυτό της Κέρκυρας ή άλλου νησιού, γίνεται κατά μέσο όρο ετήσια εξαγωγή 10.000 τσουκαλιών, χωρητικότητας επτά λίτρων εκάστου, επιπλέον της εντόπιας κατανάλωσης.⁴⁷ Η σημερινή τιμή του είναι δύο δολάρια το τσουκάλι.

Ο Τούρκος μπέης,⁴⁸ που είναι ο αντιπρόσωπος του Σουλτάνου, παίρνει τη δεκάτη της καλλιέργειας, την οποία ενοικιάζει κάθε χρόνο κατά τμήματα

του η παραγωγή της Πρέβεζας, σύμφωνα με τον Leake, σε ακατέργαστο μετάξι ήταν περίπου 700 κιλά ετησίως.

⁴⁷ Συμπεραίνουμε ότι η ποσότητα ελαιολάδου που εξαγόταν το 1805 από την Πρέβεζα ήταν 70 τόνοι.

⁴⁸ Πρόκειται για τον Αβδουλάχ μπέη, ο οποίος με φερμάνι του Σουλτάνου της 21^{ης} Απριλίου 1800 ορίστηκε βοεβόδας, εκπρόσωπός του στις τέσσερις ηπειρωτικές πόλεις (Πρέβεζα, Πάργα, Βόνιτσα, Βουθρωτό), που αποτέλεσαν τη «Συμπολιτεία του Ακρωτηρίου». Σχετικά με την αυτόνομη περίοδο διακυβέρνησης των πόλεων αυτών βλ. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ 2005.

στους Έλληνες, καθώς και τους τελωνειακούς δασμούς,⁴⁹ που είναι 4% για τις εξαγωγές και 2% για τις εισαγωγές, όπως ήταν και επί Ενετών. Ο Μπέης διοικεί φρουρά τριάντα έξι στρατιωτών, αλλά παίρνει όλες τις οδηγίες για τη διοίκηση της αστυνομίας από την ελληνική δημογεροντία, η οποία διατηρεί ακόμα το Ανώτατο Συμβούλιο και άλλους τύπους ενετικής διοίκησης. Το Συμβούλιο αποτελείται από ευγενείς, μερικοί εκ των οποίων, όπως και στα Επτάνησα, βρίσκονται εργαζόμενοι σκληρά στα λιοστάσια τους. Σώμα σαράντα εξ αυτών εκλέγει τους άρχοντες-δημογέροντες. Οι ένοχοι φυλακίζονται κατόπιν αιτήματος του Προεστού και δικάζονται από το αρμόδιο δικαστήριο το οποίο, όπως και επί Ενετών, επιτρέπει έφεση σε οποιοδήποτε ανώτερο δικαστήριο εκ των άλλων δύο πρώην ενετικών πόλεων, τουτέστιν της Πάργας ή της Βόνιτσας. Οι Πρεβεζάνοι εκφράζονται με ευγνωμοσύνη για τη Ρωσία, της οποίας ο πρόξενος⁵⁰ προσέχει να μη γίνει καταστρατήγηση των προνομίων αυτών, είτε από τον Αλή πασά είτε από το Μπέη. Έτσι, η Πρέβεζα προς το παρόν είναι η πιο ευτυχισμένη πόλη στη Ρούμελη, αν και με τέτοιο γείτονα σαν τον Αλή δεν μπορεί να πει κανείς πόσο καιρό θα διαρκέσει η κατάσταση αυτή. Η περιφέρειά της εκτείνεται μονάχα μια ώρα απόσταση προς τα βόρεια. Ο Μύτικας* και το απώτερο τμήμα των ερειπίων της Νικόπολης είναι επικράτεια του Αλή πασά, ενώ τα κοντινότερα προς αυτήν ερείπια και η λιμνοθάλασσα που ονομάζεται Μάζωμα ανήκουν στην Πρέβεζα.⁵¹ Η θέση της

⁴⁹ Στο αγγλικό κείμενο *maritime customs*.

⁵⁰ Πρόξενος της Ρωσίας στην Πρέβεζα ήταν ο Ιωάννης Ν. Βλασσόπουλος, βλ. ΑΡΣ 2007, 26.

* Ονομάζεται *Μύτικας*, καθώς βρίσκεται σε ακρωτήριο, *μύτη*, που ετυμολογείται από το ελληνικό ρήμα *μύω*.

⁵¹ Σύμφωνα με τοπογραφικό σχέδιο του Αυγούστου του 1797 και σύντομη αναφορά επ' αυτού, ο μικρός οικισμός του Μύτικα και τα ερείπια της περιτειχισμένης ρωμαϊκής Νικόπολης υπάγονταν τότε (1797) στην επικράτεια των Οθωμανών, όπως αναφέρει και ο Leake. Όμως, το νοτιότερο τμήμα της λιμνοθάλασσας Μάζωμα, το οποίο ονομάζεται «Νέο Ιβάρι», περιλαμβανόταν στο *Territorio* της Πρέβεζας, ενώ το μεγαλύτερο, βόρειο, μέρος της έμενε στην επικράτεια των Οθωμανών. Ο συντάκτης του σχεδίου αναφέρει, επίσης, ότι τα βόρεια σύνορα του *Territorio* της Πρέβεζας ήταν, με συμφωνία των Ενετών και των Οθωμανών του 1718, βορειότερα. Τα σύνορα ξεκίναγαν, δυτικά, από τη συμβολή των ρεμάτων του «Καραντινού» και «της Γιανέτα στη Συκούλα», που βρίσκονται βόρεια του Μύτικα, πέραγαν σχεδόν εφαιπτόμενα από τη νότια πλευρά των βυζαντινών τειχών της Νικόπολης και κατέληγαν, ανατολικά, στο ράμμα του Μαζώματος. Στα 1743 περίπου, οι μοναχοί της μονής Ταξιάρχου Μιχαήλ Ζαλόγγου σφετερίστηκαν μέρος της περιοχής που ανήκε στην ενετοκρατούμενη Πρέβεζα και έτσι τα σύνορα μετατοπίστηκαν νοτιότερα. Μετά το 1743 τα βόρεια σύνορα της περιοχής της Πρέβεζας ξεκίναγαν νότια του μικρού οικισμού του Μύτικα, πέραγαν από τον πλάτανο στη θέση «καπετάν Δήμου», όπου υπήρχαν αποθήκες, κούλια και μεγάλο πηγάδι, εφάπτονταν σε αρκετό μήκος με το νότιο τμήμα των ρωμαϊκών τειχών της Νικόπολης και έφταναν στο ίδιο σημείο του ράμματος του Μαζώματος. Στη θέση του σημερινού κοιμητηριακού ναού του Μύτικα υπήρχε το 1797 ερειπωμένος ναός και βόρεια αυτού κτίσμα όπου διέμενε ο ηγούμενος της μονής Ζαλόγγου. Το κείμενο της αναφοράς επί του τοπογραφικού είναι γραμμένο στα βενετσιάνικα. Το τοπογραφικό απόκειται

Πρέβεζας επί της εισόδου του ένδοξου αυτού κόλπου,⁵² η γειτνίασή της με έναν από τους παραγωγικότερους τόπους της Ελλάδος και η δυνατότητα εύκολης επικοινωνίας με τα Επτάνησα και την Ιταλία θα της εξασφάλιζαν μερικά πλεονεκτήματα από αυτά που οι ίδιοι λόγοι είχαν δώσει στην προκάτοχο της Νικόπολη, εάν η Ελλάδα μπορούσε να γίνει πάλι ένα πολιτισμένο έθνος. Όχι βέβαια στον ίδιο βαθμό, εξαιτίας του αβαθούς πορθμού της, που δεν είναι τόσο κατάλληλος στη σύγχρονη ναυσιπλοΐα όσο ήταν στην αρχαία. Παρ' όλα αυτά, είναι πιθανό ότι σε κάθε εποχή η Πάτρα και η Νικόπολη θα πιστοποιούν τη σοφία του Αυγούστου στην επιλογή των δύο αυτών θέσεων για τις ρωμαϊκές αποικίες στα δυτικά παράλια της Ελλάδος.

ΕΙΚΟΝΑ 12: Όργωμα στα λιοστάσια της Πρέβεζας με μικρόσωμα άλογα
(Φωτογραφία Σπύρου Μελετζή, 1937)

στα αρχεία της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Γαλλίας και φαίνεται ότι είχε συνταχθεί, για να συνοδεύσει αναφορά περί της οριοθέτησης του *Territorio* της Πρέβεζας, το πλήρες κείμενο της οποίας δε σώζεται. Βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2006, iv και χάρτη Νο. 13.

⁵² Ένδοξου λόγω της ναυμαχίας του Ακτίου, που πραγματοποιήθηκε πολύ κοντά στην είσοδο του κόλπου.

Το έδαφος της χερσονήσου είναι εξαιρετο. Το κριθάρι σπέρνεται το Νοέμβριο, το σιτάρι το Δεκέμβριο και η βρώμη τον Ιανουάριο. Το καλαμπόκι, καθώς θέλει πολύ νερό, που εδώ δεν είναι άφθονο, φτωχαίνει ενίοτε, όταν οι ανοιξιάτικες βροχές δεν είναι αρκετές. Συνήθως αυτό καλλιεργείται ανάμεσα σε νεαρά δέντρα ελιάς, σπέρνεται τον Απρίλη και θερίζεται τον Αύγουστο. Το καλύτερο λάδι βγαίνει από ελιές που μαζεύονται με το χέρι, και οι αυτές δεν αποδίδουν σε ποσότητα ούτε το μισό από ό,τι αυτές που πέφτουν απ' το δένδρο. Αν και σε πολλά μέρη της Ελλάδος είναι διαδεδομένη η καλλιέργεια ανάμεσα στα δέντρα ελιάς, στην Πρέβεζα, επειδή το λάδι είναι το πολυτιμότερο προϊόν και είναι διάχυτη η γνώμη ότι το καλαμπόκι εξαντλεί το έδαφος και ζημιώνει τον καρπό των λιόδενδρων, δε συνηθίζεται να σπέρνουν κάτω από τα ηλικιωμένα ελαιόδεντρα. Πιστεύεται πως τα αμπέλια δεν έχουν την ίδια επίδραση και μερικές φορές φυτεύονται μεταξύ των δέντρων. Όπου το έδαφος δεν καλλιεργείται, το χορτάρι δε μεγαλώνει πολύ και μόνο το έδαφος γύρω από τις ρίζες οργώνεται. Σε πολλά τμήματα της χερσονήσου το έδαφος καλύπτεται με φτέρες, που εδώ αναπτύσσονται άφθονα. Αυτές κόβονται και τοποθετούνται σε τρύπες στις ρίζες των δέντρων – ενέργεια θεωρούμενη ως λίπανση – και έπειτα το έδαφος οργώνεται. Ένας σοβαρός λόγος για την εργασία αυτή είναι η αποφυγή τυχόν πυρκαγιάς το καλοκαίρι, καθώς η παραμικρή σπίθα στα ξερόχορτα, που αφθονούν την εποχή αυτή στα ακαλλιέργητα χωράφια, μπορεί να ξεκινήσει καταστροφική φωτιά. Λέγεται ότι η Πρέβεζα έχασε κάποτε το 1/3 των ελαιοδένδρων της από τέτοια φωτιά και ένα παρόμοιο περιστατικό, όχι όμως τόσο καταστρεπτικό, συνέβη, όταν οι Αλβανοί του Βεζίρη ήταν εδώ. Τα στρατεύματα αυτά, όταν βρίσκονται σε καταυλισμό, έχουν τη συνήθεια ν' ανάβουν φωτιές με σκοπό, εκτός των άλλων, «να ψήσουν ταῖς φθειραῖς», εργασία που γίνεται από τους Αλβανούς σε αντικατάσταση του πλυσίματος των ρούχων τους.

Ο λόφος Μιχαλίτσι, στη βάση του οποίου είναι τα ερείπια της Νικόπολης, καιίτοι τώρα ακαλλιέργητος από τη νότια πλευρά, φέρνει τα ίχνη από τεχνητές πεζούλες μιας άλλης εποχής, τότε που ανήκε στο μοναστήρι του Ζαλόγγου.⁵³ Ο Βεζίρης έχοντας σφετεριστεί την περιοχή, έκτισε στην κορυφή του λόφου οίκημα και μερικά σπιτοκάλυβα για τους εργάτες.⁵⁴ Οι καλλιεργη-

⁵³ Με την πληροφορία που μας δίνει ο Leake δεν είναι παράδοξο που οι μοναχοί της μονής Ζαλόγγου σφετερίστηκαν τα γειτονικά εδάφη κοντά στο Μύτικα, όπως είδαμε πιο πάνω.

⁵⁴ Ο Αλή πασάς μετά τη μάχη της Νικόπολης της 24^{ης} Οκτωβρίου 1798 έκτισε σεράι στην κορυφή λόφου πάνω από το ρωμαϊκό θέατρο. Ο Leake βλέπει το σεράι κατά την πρώτη επίσκεψή του στην Πρέβεζα, τον Ιούνιο του 1805. Το σεράι απεικόνισε σε σχέδιο ο Άγγλος φιλόλογος William Haygarth στη σύντομη παρουσία του στο χώρο τον Αύγουστο του 1810, καθώς και ο περιηγητής Thomas S. Hughes κατά την επίσκεψή του στη Νικόπολη το Δεκέμβριο του 1813. Βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2005α, 91-92. Ερείπια της βάσης του σαραγιού φαίνεται να υπάρχουν στο λόφο πάνω από το θέατρο και ανατολικά του λόφου όπου βρίσκεται το Μνημείο

τές του διαθέτουν το σπόρο, τα ζώα, την εργασία και τα καλλιεργητικά εργαλεία και αποδίδουν σ' αυτόν το ένα δέκατο του μικτού προϊόντος για φόρο (*miri*) και το ένα τρίτο του υπολοίπου ως ενοίκιο. Στα νέα τσιφλίκια ή σ' αυτά που είναι αβέβαιης διάρκειας χρήσης, όπως ήταν πολλά από αυτά στη διάρκεια των πολέμων του εναντίον των Σουλιωτών, είναι γενικά ικανοποιημένος με το ένα τέταρτο της παραγωγής. Όταν στην υποχρέωση αυτή προστεθεί το χαράτσι και οι αξιώσεις των αλβανικών στρατευμάτων, σπάνια μένει στον αγρότη κάτι παραπάνω από το αναγκαίο να τον κρατήσει στη ζωή καλαμπόκι, παστό ψάρι, τυρί και σκόρδο.

Ο πορθμός μεταξύ Πρέβεζας και Άκρης είναι αβαθής και στενός. Η είσοδος του γίνεται επικίνδυνη από ένα μακρύ αμμώδες αβαθές το οποίο προεκτείνεται νότια του ακρωτηρίου της Πρέβεζας και αφήνει μόνο ένα στενό πέρασμα βάθους δώδεκα ποδών μεταξύ αυτού και ενός άλλου αβαθούς επί της Ακαρνανικής ακτής.⁵⁵ Προς τα βόρεια, ή το εσωτερικό άκρο του πορθμού και ακριβώς απέναντι από την πόλη, το στενό πλαταιίνει και σχηματίζει το λιμάνι της Πρέβεζας. Μισό μίλι πέραν της πηγής,⁵⁶ στο βόρειο άκρο της πόλης, είναι το Βαθύ, ένας μικρός όρμος όπου η θάλασσα έχει βάθος όσο και στο λιμάνι της Πρέβεζας. Εκεί βρίσκεται αγκυροβολημένο ένα οπλισμένο μπρίκι⁵⁷ του Βεζίρη, πού ήταν άλλοτε αγγλική σαλούπα.⁵⁸ Ένας ορμίσκος ξεκινά από το Βαθύ και διακλαδώνεται με δύο απολήξεις· ο δυτικός κλάδος αγγίζει τμήμα του χώρου της Νικόπολης και ο ανατολικός προσεγγίζει την ακτή του

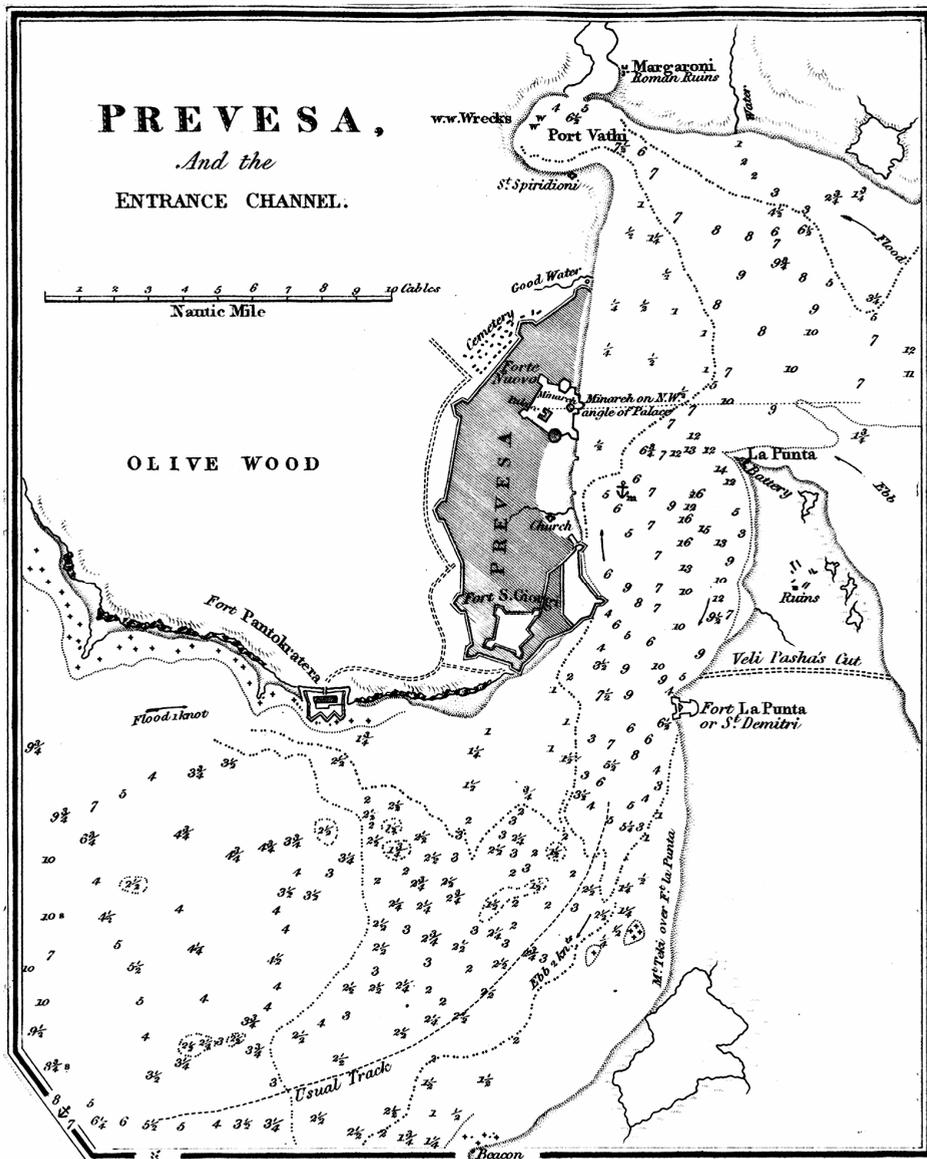
του Αυγούστου. Το σεράι ήταν ξύλινη κατασκευή, στηριζόμενη πάνω σε κτιστή πέτρινη βάση.

⁵⁵ Το στενό, το οποίο καταγράφεται στους ναυτικούς χάρτες ως «Στενόν Πρεβέζης», είχε πάντα μικρό βάθος και ήταν δύσκολο να το εισπλεύσεις, εάν δεν γνώριζες πού ήταν το βαθύτερο τμήμα του. Από χάρτη του Girolamo Albrizzi, του 1684 περίπου, πληροφορούμαστε ότι το βάθος του στενού της Πρέβεζας ήταν τότε δώδεκα πόδια: «in bocca del porto fondi passi 12», βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2006, iv και χάρτη Νο. 5. Το βάθος παρέμεινε το ίδιο (3,70 μ.) μέχρι την επίσκεψη του Leake στα 1805. Σε χάρτη του 1830 του βρετανικού ναυαρχείου, από τον W.J. Cooling, σημειώνεται ότι το μικρότερο βάθος είναι 2 οργιές (*fathoms*), δηλαδή 12 πόδια ή 3,70 μ. Το ίδιο βάθος καταγράφεται και το 1884 στο χάρτη του Calixte Alary του γαλλικού ναυτικού. Τη δεκαετία του 1930 δημιουργήθηκε τεχνητός αύλακας, που ονομάστηκε «Αύλαξ Χρυσάνθου», του οποίου το βάθος ήταν αρχικά 21 πόδια ή 6,40 μ. και το μικρότερο πλάτος του, στα νοτιοδυτικά, 40 μ., βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ & ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ 1994, χάρτης Νο. 131. Στο τέλος της δεκαετίας του 1960 ο αύλακας βαθύνεται στα 9,50 μ. και το πλάτος του γίνεται 55 μ. Η τελευταία εκβάθυνση του 1999 βάθυνε τον αύλακα στα 14 μ., χωρίς δυστυχώς να μεγαλώσει το πλάτος του. Ο αύλακας του Στενού της Πρέβεζας ονομάστηκε «Χρυσάνθου» προς τιμήν του αντιναυάρχου Αλεξάνδρου Χρυσάνθη, αρχηγού της Υδρογραφικής Υπηρεσίας, που κατανοώντας τη σπουδαιότητα της διάνοιξης του εργάστηκε προς την υλοποίησή του. Το όνομά του φέρει και ο ύφαλος «Αλεξάνδρου», μεταξύ Κόπραινας και Λουτρακίου στον Αμβρακικό κόλπο, επειδή τον επεσήμανε πρώτος αυτός.

⁵⁶ Της Βρυσούλας.

⁵⁷ Τύπος πλοίου.

⁵⁸ Ιστιοφόρο πλοίο με ένα κατάρτι και ένα φλόκο.

ΕΙΚΟΝΑ 13: Το Στενό της εισόδου του κόλπου της Πρέβεζας. Σημειώνεται η συνήθης πορεία (Usual Track) για τον εισπλου του στενού της Πρέβεζας και τα θαλάσσια ρεύματα (μπασιά και βγασιά).

Η βγασιά έχει ταχύτητα 2 μίλια την ώρα.

Τμήμα χάρτη του βρετανικού ναυαρχείου του 1830
(Συλλογή Ιδρύματος Ακτία Νικόπολις, IAN 558)

ΕΙΚΟΝΑ 14: Το καρνάγιο του «Τσάντου» ή Μανέτα.
Φωτογραφία του 1955 περίπου.
(Αρχείο Δημήτρη Μανέτα)

Αμβρακικού κόλπου.⁵⁹ Στην παραλία του Βαθέος είναι τα ερείπια των αποθηκών του Λασάλλ, που είχαν σχήμα τετραγώνου και ήταν διώροφες· ο επάνω προοριζόμενος για αποθήκευση δημητριακών και ο κάτω για ξυλεία. Στην περιφραγμένη αυλή ο Λασάλλ ναυπηγούσε πλοία για λογαριασμό του.⁶⁰ Είχε,

⁵⁹ Η περιγραφή του Leake είναι πολύ πιο κατανοητή με τη βοήθεια του σχεδίου του που αναπαράγεται πιο κάτω, στην Εικ. 15. Υπενθυμίζω στον αναγνώστη ότι ο Αμβρακικός κόλπος ξεκινά από το στενό μεταξύ των ακρωτηρίων «Λασκάρα» επί της ηπειρωτικής ακτής και «Κεφάλι Παναγιάς» επί της ακαρνανικής ακτής. Η θαλάσσια λεκάνη μεταξύ της εισόδου του Αμβρακικού κόλπου και του «Στενού Πρεβέζης» είναι ο κόλπος της Πρέβεζας, που περιλαμβάνει και τον όρμο «Βαθύ».

⁶⁰ Στη νότια ακτή του όρμου του Βαθέος υπήρχε από πολύ παλιά ναυπηγείο. Οι Οθωμανοί ναυπηγούσαν και επισκεύαζαν στον ταρσανά πολεμικά πλοία από τα τέλη του 15^{ου} αι., στα χρόνια των τουρκοβενετικών πολέμων, βλ. LANE 1973, 160-165. Η λειτουργία του ταρσανά συνεχίζεται και κατά τους 17^ο και 18^ο αιώνες, βλ. ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ 1987, 27-29. Τα ερείπια των αποθηκών-ταρσανά του Lasalle αποτυπώνει, το 1820, σε χάρτη ο συμπατριώτης του J.G. Barbé du Bocage με την επισήμανση «Chantier de Construction», βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ & ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ 1994, εικόνα Νο. 17. Το καρνάγιο (ταρσανάς) του Μανέτα, που είναι σήμερα στην απέναντι, βόρεια, ακτή του όρμου, δημιουργήθηκε το 1936, όταν ο Αλέξανδρος Σωτ. Μανέτας ή «Τσάντος», από την Κέρκυρα, εγκαταστάθηκε εκεί μετά από παρότρυνση του Γεράσιμου Γιώτη ή «Μακαρόνια», ο οποίος επισκεύαζε τις μαούνες του σε καρνάγιο της Κέρκυρας, όπου δούλευε ο «Τσάντος». Κατά την τελευταία εικοσαετία το καρνάγιο έχει αλλάξει ριζικά χρήση και όψη με τα εκατοντάδες σύγχρονα ιστιοφόρα που ξεχειμωνιάζουν σε αυτό.

επιπλέον, συμβόλαια να παραδίδει στα ναυπηγεία της Τουλώνης, για πέντε φράγκα το κυβικό πόδι, δρύινη ξυλεία, που άτομα διορισμένα από τη Γαλλική κυβέρνηση επέλεγαν στα δάση.⁶¹ Είχε συμβληθεί με Έλληνες και Αλβανούς να μεταφέρουν τη ξυλεία από τα δάση μέχρι την ακτή. Ο Γάλλος πρεσβευτής στην Πύλη τού εξασφάλισε άδεια από το Σουλτάνο και ο Αλή πασάς πληρωνόταν σαράντα με πενήντα πουργιά το χρόνο⁶² για την κάλυψη των απαιτήσεών του ως Δερβέναγα, ή για το Σπαηλίκι, όπου αυτό υπήρχε. Μια χρονιά πήρε από το Γάλλο εκβιαστικά εβδομήντα πουργιά, με την πρόφαση ότι πήρε διαταγή από την Πύλη να εμποδίσει τη φόρτωση. Ο Λασσάλ είχε συμβόλαιο για πέντε χρόνια και το ανανέωσε για άλλα πέντε, αλλά στο τέλος του δεύτερου έτους η Γαλλική Επανάσταση έβαλε τέρμα στις συμφωνίες του και ένας δολοφόνος στη ζωή του.⁶³ Οι Σουλιώτες έφερναν σημαντική ποσότητα ξυλείας για το Λασσάλ, μέσω του ποταμού Λούρου. Στα δάση της Μάρινας στην Ακαρνανία οι δρύες είναι κυρίως βελανιδιές,⁶⁴ που σπάνια είναι τόσο μεγάλες όσο η κοινή δρυς και το ξύλο τους δεν είναι τόσο καλό. Αυτές του Μακρυνόρους, του Σουλίου και της Βόνιτσας είναι οι καλύτερες στα μέρη αυτά της Ελλάδος. Τα Τζουμέρκα παράγουν θαυμάσια έλατα.

Υπολογίζεται ότι περί τις τετρακόσιες πρεβεζάνικες οικογένειες κερδίζουν τα προς το ζην από την αλιεία στην περιοχή της Πρέβεζας, ή της Άρτας και της Ακαρνανίας, που ενοικιάζονται τώρα από την Πύλη στον Αλή πασά. Στην περιοχή της Πρέβεζας συλλέγονται οστρακοειδή και πιάνονται χέλια και κεφαλόπουλα, ιδιαίτερα στη λιμνοθάλασσα «Μάζωμα» κοντά στη Νικόπολη. Υπάρχει ανεξάντλητο απόθεμα οστρακοειδών στα ρηγά νερά γύρω από το στενό της Πρέβεζας και κοντά στην πόλη. Μεγάλη ποσότητα οστρακοειδών αποστέλλεται στα Επτάνησα στην περίοδο της Σαρακοστής. Μερικές φορές τεράστιος αριθμός χελιών, από τις λιμνοθάλασσες του Αμβρακικού, εμφανίζονται ξαφνικά στο λιμάνι της Πρέβεζας. Αυτό τυχαίνει πάντοτε σε θυελλώδη καιρό και πιθανώς συμβαίνει μόνον όταν μεταναστεύοντας από τους τόπους διατροφής τους –τα ποτάμια και τις λιμνοθάλασσες του Αμβρακικού– προς τη θάλασσα, συναντούν μεγάλη τρικυμία, όταν διαβαίνουν το στενό, η οποία τα παρασύρει πίσω στην Πρέβεζα. Τα ιχθυοτροφεία της Άρτας και της Ακαρνανίας διευθύνονται από τους πιο πλούσιους Πρεβεζάνους,

⁶¹ Για περισσότερα στοιχεία υλοτομίας, ξυλεμπορίας και ναυπήγησης πλοίων από τους Μασσαλιώτες μεγαλεμπόρους αδελφούς Lasalle στην Πρέβεζα κατά τα έτη 1779-1792, βλ. ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ 1987, 83-85 και 250-267· ΣΙΟΡΟΚΑΣ 1981, 330-335· ΖΙΑΓΚΟΣ 1974, 150-152, 193.

⁶² Ένα πουργιά ισοδυναμούσε τότε με 30 χρυσές λίρες περίπου, βλ. LEAKE 1835, III, 488.

⁶³ Ο Jean-Baptiste Lasalle δολοφονήθηκε στην Πρέβεζα την 27^η Αυγούστου 1792, βλ. ROUQUEVILLE 1826, II, 203. Πιθανολογείται ότι ο δολοφόνος ήταν ο πατέρας του Οδυσσέα Ανδρούτσου, βλ. ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ 1987, 265.

⁶⁴ Στο αγγλικό κείμενο *of the veláni kind*.

που σχηματίζουν εταιρείες, καθεμιά εκ των οποίων νοικιάζει ένα μερίδιο του ιχθυοτροφείου, και μισθώνουν εργάτες από την Πρέβεζα, τους οποίους προμηθεύουν με δίχτυα και άλλα απαραίτητα. Για όσο καιρό κρατάει η πώληση των ψαριών, τα χρήματα τοποθετούνται σε κοινό ταμείο και, όταν πληρωθεί το μουκάτεσι,⁶⁵ μοιράζονται εξίσου μεταξύ εμπόρων και ψαράδων. Ο τρόπος αυτός να μοιράζεται το κέρδος σε όλα τα εμπλεκόμενα άτομα κάθε επιχείρησης είναι συνηθισμένος στις εμπορικές και γεωργικές επιχειρήσεις των Ελλήνων. Το μεγαλύτερο μέρος του θαλάσσιου εμπορίου και των μεταφορών διέπεται από τις ίδιες αρχές και συμβαίνει συχνά κάθε ναύτης να είναι, κατά ποσοστά, μέτοχος του πλοίου και του φορτίου.

Τέτοιες συνήθειες είναι άμεσο αποτέλεσμα και επιβεβαίωση δημοκρατικού πνεύματος και είναι αξιοπρόσεκτο να βλέπεις να διακατέχεται από τέτοιο πνεύμα ένας λαός υποκείμενος σε έναν κυρίαρχο, όπως ο Σουλτάνος. Κατ' αρχάς, αυτό πρέπει να αποδοθεί στη γεωγραφική διαμόρφωση της χώρας που διαιρεί φυσικώς τους λαούς σε κοινότητες, χωρίς καμιά εξάρτηση της μιας από την άλλη. Επίσης η διατήρηση αυτού του πνεύματος, από τον καιρό που κατακτήθηκε ο λαός αυτός, οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στη στενοκεφαλιά και την απολυταρχικότητα του τουρκικού συστήματος, το οποίο ούτε παραδέχεται στους Χριστιανούς το δικαίωμα να διοικούν, ούτε αναμιγνύεται στις εσωτερικές υποθέσεις των κοινοτήτων, εκτός της γενικής καταπίεσης αυτών. Πρέπει όμως να παραδεχθούμε ότι η ελληνική αυτή μέθοδος πραγματοποίησης των καθημερινών συναλλαγών τονώνει τον πνευματικό και σωματικό αγώνα, αλλά ταυτόχρονα ενισχύει την απειθαρχία, το φθόνο, και το ατίθασο και φιλόνικο πνεύμα. Είναι βέβαιο ότι αυτά τα χαρακτηριστικά θα αναφανούν, οποτεδήποτε ο λαός αυτός έχει αρκετή ελευθερία που θα του επιτρέψει να τα παρουσιάσει.

Στην Πρέβεζα κυριαρχούν σε όλη τους την ισχύ τα ελληνικά έθιμα, όπως και σε άλλα μέρη, όπου ο λαός τυχαίνει να απολαμβάνει σημαντικό βαθμό ανεξαρτησίας. Μεταξύ των άλλων, τηρούν αυστηρά τούς βαθμούς συγγένειας σε σχέση με την παντρεία. Δεν μπορούν να παντρευτούν περισσότερες από τρεις φορές· οι κληρικοί μόνο μία. Ξαδέλφια δεν μπορούν να παντρευτούν, εάν είναι κοντινότερα του έβδομου βαθμού, ούτε μπορεί ο αναδεχτός να παντρευτεί με την κόρη του νονού του. Αυτό αποτελεί μέρος του εθίμου της κουμπαριάς, η οποία επιφέρει μεταξύ δύο ανδρών από διαφορετικές οικογένειες σχέση όμοια με την εξ αίματος συγγένεια, παρ' όλο που συνδέονται μόνο με το μυστήριο της βάπτισης του παιδιού ενός εκ των δύο. Η ετυμολογία της λέξης από το ιταλικό *compare* και αρχικώς από το λατινικό *comparare*, δηλώνει την προέλευση του εθίμου. Μπορεί να αμφισβητηθεί εάν προσδίδει στους Έλληνες κάποιο πλεονέκτημα υπέρ των μεγάλων τους εχθρών, των

⁶⁵ Είδος φόρου που στο αγγλικό κείμενο αναφέρεται ως *mukátesis*.

Τούρκων και μάλλον φαίνεται να είναι απόδειξη μόνον της βαρβαρότητας και ανασφάλειας, που μαζί δημιουργούν και έχουν ως αποτέλεσμα το πνεύμα εχθρότητας και αντιζηλίας.

Ο κύριος Νόρθ* προσέφερε πεντακόσιες (500) πιάστρες για την ίδρυση σχολείου,⁶⁶ με τη βοήθεια των οποίων και μαζί με άλλες δωρεές κτίστηκε ένα μικρό οίκημα δίπλα στην πύλη της κύριας εκκλησίας.⁶⁷ Από τότε όμως μετατράπηκε σε δικαστήριο, αλλά υπάρχει σχολείο στο οποίο διδάσκονται γραφή και επαρκή αρχαία ελληνικά ώστε να διαβάζουν την Αγία Γραφή.

Πολλές γυναίκες των Σουλιωτών βρήκαν καταφύγιο στην Πρέβεζα μετά την κατάληψη των βουνών τους από τον Αλή και απασχολούνται ως υπηρέτριες. Μια Σουλιωτοπούλα δέκα χρονών μισθώθηκε από την οικογένεια του Άγγλου υποπρόξενου για είκοσι χρόνια, στο τέλος των οποίων θα λάβει εκατόν πενήντα (150) πιάστρες ως προίκα για την παντρεία της.

Από τις άλλες τρεις πρώην ενετικές κτήσεις που παραχωρήθηκαν στην Πύλη υπό όρους με τη συνθήκη του 1800, είδαμε σε τι κατάσταση έχει περιέλθει τώρα η Βόνιτσα.⁶⁸ Η Πάργα προς το παρόν προστατεύεται εκ του Αλή από ένα διορισμένο εκπρόσωπο της Πύλης, υπό τον οποίο οι κάτοικοι της απολαμβάνουν αμετάβλητη την παλαιά δημοτική διοίκησή τους. Το Βουθρωτό είναι καθ' ολοκληρίαν στα χέρια του Αλή. Με την προτροπή των Ρώσων η Πύλη έστειλε επανειλημμένες διαταγές στον Αλή να το εγκαταλείψει, αλλά τις αγνοεί προσποιούμενος ότι οι Ρώσοι σκοπεύουν να το χρησιμοποιήσουν για τα

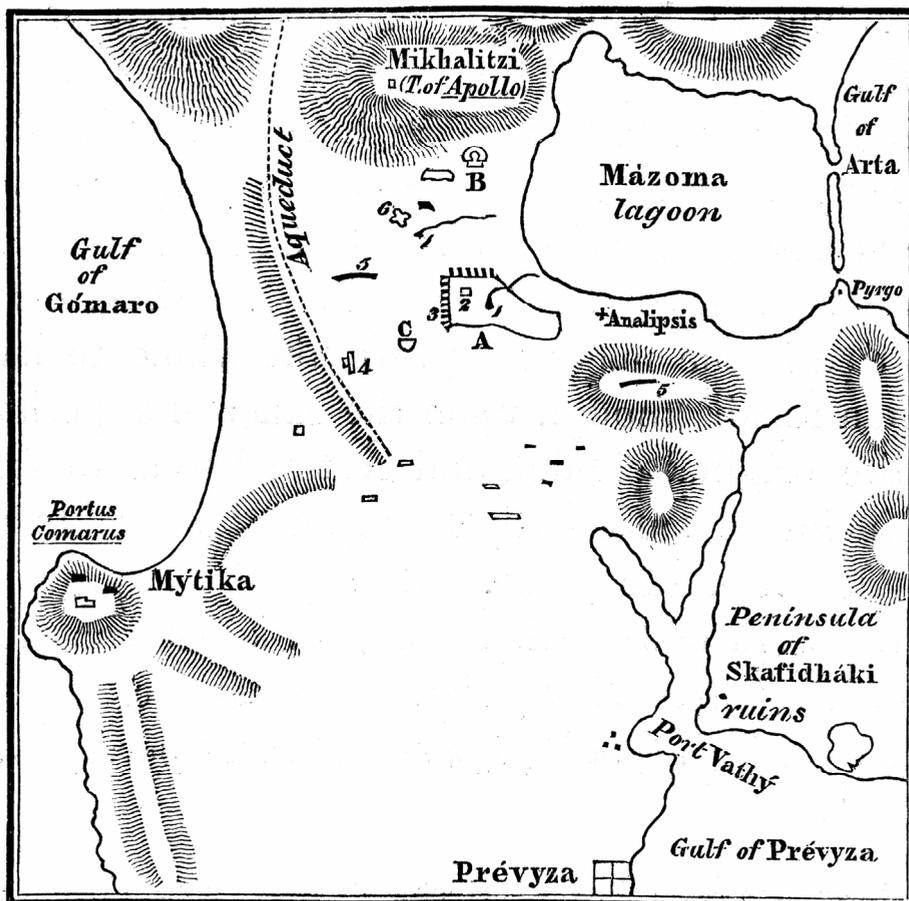
* Μετέπειτα δούκας του Γκύλφορντ (Earl of Guilford). – Σ.τ.μ.: Πρόκειται για τον Frederick North (1766-1827), 5^ο δούκα του Γκύλφορντ (1817-1827), ο οποίος μέχρι το 1805 ήταν κυβερνήτης της Κεϋλάνης, όταν το νησί ήταν ακόμη υπό τη Βρετανική Αυτοκρατορία. Το 1824 ο North ίδρυσε στην Κέρκυρα την Ιόνιο Ακαδημία. Στην Κέρκυρα υπάρχει ανδριάντας του και κεντρική οδός της πόλης φέρει το όνομά του, βλ. MILLER 1966, 123.

⁶⁶ Το σχολείο αυτό λειτουργούσε από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα, μετά την επίσκεψη στην Πρέβεζα του πατρο-Κοσμά του Αιτωλού που παρακίνησε του Πρεβεζάνους να ιδρύσουν σχολείο. Σε αυτό δίδαξαν ο ιερομόναχος Διονύσιος από την Ακαρνανία, ο Ιωάννης Βλαχογιάννης, μαθητής του Μπαλάνου, και ο Πρεβεζάνος Κωνσταντίνος Μάνος-Αθανασιάδης. Από το 1819 δίδαξε ο Αναστάσιος Σακελλάριος. Βλ. ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ 1884, 229-230· ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΣ 1999, 379, υποσημ. 2.

⁶⁷ Θεωρώ ότι η «κύρια εκκλησία» στην οποία αναφέρεται ο Leake είναι αυτή του αγίου Χαραλάμπους, πολιούχου της Πρέβεζας. Οι μεγάλες εικόνες του τέμπλου του ναού είναι αγιογραφημένες οι μιν τρεις (της Παναγίας, του Χριστού και του Προδρόμου) από τον Αναστάσιο Ρίζο το 1793 και η τέταρτη (του αγίου Χαραλάμπους) από το Βασίλειο Αρκελέ το 1804 και άρα υπήρχαν στο ναό, όταν επισκέφθηκε την Πρέβεζα ο Leake το 1805. Τη θαυματουργή εικόνα του αγίου Χαραλάμπους, που θα ήταν και αυτή έργο του Αναστασίου Ρίζου, την άρπαξαν και την πήραν μαζί τους στην Τσαμουριά, ως «σπουδαίο λάφυρο», οι Τσάμηδες του Χασάν Τσαπάρη, που ήρθαν, για να βοηθήσουν τον Αλή στην κατάληψη της Πρέβεζας το 1798. Το σημερινό περίτεχνο ξύλινο τέμπλο δεν είχε τοποθετηθεί το 1805, αφού ξυλόγλυπτες επιγραφές του τέμπλου αναφέρουν ότι κατασκευάστηκε το 1827 και εικονογραφήθηκε/χρυσώθηκε το 1836.

⁶⁸ LEAKE 1835, I, 166-169.

σχέδιά τους εναντίον αυτού και της Αυτοκρατορίας. Επί πλέον ισχυρίζεται ότι αγόρασε το φόρο της αλιείας από το Σουλτάνο για τρία χρόνια και ότι δεν πληρώθηκε ακόμα τις δαπάνες του για την εκδίωξη των Γάλλων.

ΕΙΚΟΝΑ 15: Σχεδιάγραμμα της Νικόπολης
(*Travels in northern Greece, vol. 1*)

- A. Παλιόκαστρο· B. Θέατρο και Στάδιο· C. Μικρό θέατρο·
1.1. Πηγές νερού· 2. Μητρόπολις· 3. Μεγάλη πύλη·
4. Παλάτι· 5.5. Ισχυρά τείχη· 6. Λουτρά.

Νικόπολις, 24 Ιουνίου 1805

Ο Στράβων, που έγραψε λίγο μετά τη θεμελίωση της Νικόπολης, την περιγράφει ως εξής: «Μετά τον Γλυκύ λιμένα υπάρχουν άλλα δύο λιμάνια. Το πρώτο και μικρότερο είναι ο Κόμαρος,⁶⁹ το οποίο χωρίζεται από τον Αμβρακικό κόλπο με ένα ισθμό εξήντα σταδίων στη Νικόπολη, την πόλη που ίδρυσε ο Αύγουστος Καίσαρ. Το πιο μακρινό και μεγαλύτερο και καλύτερο λιμάνι είναι κοντά στην είσοδο του κόλπου και απέχει από τη Νικόπολη περί τα δώδεκα στάδια.* Ο Αύγουστος επέλεξε τη θέση αυτή, διότι είδε πως οι γειτονικές πόλεις είχαν ερημωθεί** και έδωσε σε αυτήν το όνομα Νικόπολις σε ανάμνηση της ναυτικής νίκης που κέρδισε προ του στομίου του Κόλπου εναντίον των Αντωνίου και Κλεοπάτρας, η οποία παρευρισκόταν στη ναυμαχία. Ένας ιερός περίβολος κατασκευάστηκε στο *προάστειο*, σε ένα άλσος, που περιλαμβάνει ένα γυμνάσιο και ένα στάδιο, τα οποία χρησιμοποιούνται κατά τους πεντετηρικούς αγώνες. Υπάρχει και ένας άλλος ναός στον ιερό λόφο του Απόλλωνος, που υψώνεται πάνω από το άλσος. Οι Λακεδαιμόνιοι έχουν την επιμέλεια των αγώνων που ονομάζονται Άκτια, καθώς είναι αφιερωμένοι στον Άκτιο Απόλλωνα, και οι οποίοι κηρύχθηκαν Ολύμπιοι. Όλες οι γειτονικές πόλεις είναι τώρα υποτελείς στη Νικόπολη».

Τα ερείπια της Νικόπολης ονομάζονται τώρα Παλαιοπρέβεζα. Ο δρόμος που οδηγεί σ' αυτά περνά για δυο μίλια μέσα από λιοστάσια και αμπελώνες, που καταλαμβάνουν το νοτιοδυτικό τμήμα της χερσονήσου της Πρέβεζας,⁷⁰

⁶⁹ Ονομάζεται «Κόμαρος» από τις πολλές κουμαριές που υπάρχουν σήμερα και φαίνεται ότι υπήρχαν από τους αρχαίους χρόνους σε όλες τις πλαγιές ανατολικά του μεγάλου και ανοικτού αυτού κόλπου. «Κόμαρος» είναι το αρχαίο ελληνικό όνομα της κουμαριάς.

* *Μετὰ δὲ Γλυκὴν λιμένα ἐφεξῆς εἰσὶ δύο ἄλλοι λιμένες, ὁ μὲν ἐγγυτέρω καὶ ἐλάττω Κόμαρος ἰσθμὸν ποιῶν ἐξήκοντα σταδίων πρὸς τὸν Ἀμβρακικὸν κόλπον καὶ τὸ τοῦ Σεβαστοῦ Καίσαρος κτίσμα τὴν Νικόπολιν· ὁ δὲ ἀπωτέρω καὶ μείζων καὶ ἀμείνων πλησίον τοῦ στόματος τοῦ κόλπου, διέχων τῆς Νικοπόλεως ὅσον δώδεκα σταδίους. Ἐφεξῆς δὲ τὸ στόμα τοῦ Ἀμβρακικοῦ κόλπου· τούτου δὲ τοῦ κόλπου τὸ μὲν στόμα μικρῶ τοῦ τετρασταδίου μείζων, Στράβων, Γεωγραφικά 7.7.5-7.7.6.*

** Οι πόλεις που συνεισέφεραν κυρίως στον οικισμό της Νικόπολης ήταν η Αμβρακία, το Θύρρειο, το Ανακτόριο, το Αμφιλοχικό Άργος και η Καλυδών. Η τελευταία αναφέρεται από τον Παυσανία, οι δε άλλες στο ακόλουθο επίγραμμα του Αντιπάτρου (Antipatři Epigr. 33. Anthol. Jacobs):

*Λευκάδος ἀντί με Καῖσαρ ἰδ' Ἀμβρακίης ἐριβόλου
Θυρρείου τε πέλειν, ἀντί τ' Ἀνακτορίου,
Ἄργεος Ἀμφιλόχου τε καὶ ὄπασα θάισατο κύκλω
Ἄστε' ἐπιθρώσκων δουριμανῆς πόλεμος,
Εἴσατο Νικόπολιν θεῖην πόλιν, ἀντί τε νίκης
Φοῖβος ἄναξ ταύτην δείκνυται Ἀκτιάδος.*

Σ.τ.μ.: Βλ. BECKBY 1965, IX, επίγραμμα 553.

⁷⁰ Ο ελαιώνας της Πρέβεζας, που φυτεύτηκε στις αρχές της δεύτερης ενετικής κατοχής της Πρέβεζας (1717-1797), εκτεινόταν δυτικά και βόρεια της πόλης και καταλάμβανε σχεδόν

και για ένα ακόμα μίλι πάνω σε θαμνώδη ακαλλιέργητη πεδιάδα. Τα πρώτα ερείπια που συναντάμε είναι κάτι μικρά ανιδωτά κτίσματα από τούβλα, πιθανώς ταφικά.⁷¹ Λίγο πιο πέρα από αυτά υπάρχουν τα κατάλοιπα ισχυρών τειχών,⁷² που ακολουθούν την κορυφή υψώματος που έφτει στη λιμνοθάλασσα η οποία ονομάζεται Μάζωμα. Η κατάσταση και η κατεύθυνση των τειχών αυτών και η θέση των ταφικών κτισμάτων έξω από τα τείχη, φανερώνουν ότι αυτό ήταν τμήμα της νότιας περιτειχίσης της πόλης. Το Μάζωμα, που καταλαμβάνει σχεδόν το μισό πλάτος του ισθμού, χωρίζεται από τον Αμβρακικό κόλπο μονάχα με μια στενή λωρίδα γης, το *ράμμα*, μήκους ενός μιλίου και πλάτους εκατό γυαρδών, το οποίο έχει δύο ανοίγματα όπου πιάνονται τα ψάρια σε μεγάλους αριθμούς, καθώς μπαίνουν στη λιμνοθάλασσα το χειμώνα και όταν φεύγουν το καλοκαίρι. Στο νοτιότερο άκρο της στενής λωρίδας υψώνεται πύργος, απ' όπου, ακολουθώντας τη νότια ακτή του Μαζώματος, φθάσαμε στην εκκλησία της Αναλήψεως. Διακόσιες με τριακόσιες γυάρδες πέραν αυτής, είναι τα ερείπια, καλούμενα Παλαιόκαστρο.⁷³

Αυτό είναι ένα εκτεταμένο περιτειχίσμα ακανόνιστου σχήματος,* με πύργους επί των πλευρών του, καμωμένο σε μεγάλο μέρος του από υλικά προηγούμενων ερειπίων. Σειρές μεγάλων τετράγωνων λίθων, που φαίνεται να ανήκαν σε ελληνιστικά τείχη, εναλλάσσονται με χονδρά στρώματα ρωμαϊκών πλίνθων, συγκολλημένα με άφθονο ασβεστοκονίαμα. Η δυτική πλευρά του περιτειχίσματος είναι η πιο πλήρης και σε αυτήν ήταν η κύρια πύλη, που βρίσκεται κοντά στη νοτιοδυτική γωνία, μεταξύ δύο ημικυκλικών πύργων.⁷⁴ Οι

όλη την υπόλοιπη περιοχή του *Territorio*, το οποίο, όπως αναφέρθηκε πιο πάνω, έφτανε μέχρι τα νότια όρια των ερειπίων της Νικόπολης. Πέραν όμως των ερειπίων της Νικόπολης, δηλαδή στα οθωμανικά εδάφη, δεν υπήρχαν καθόλου ελαιόδενδρα. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. ΒΑΣΙΛΑΣ 1954· ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ 2003.

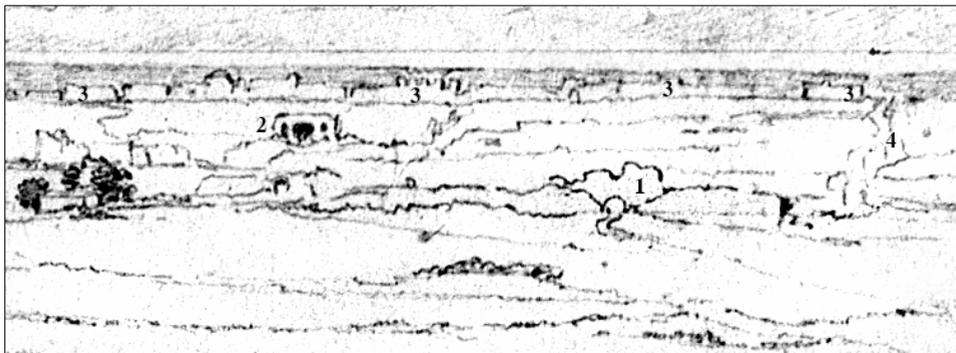
⁷¹ Αναφέρεται στα μανωλεία που υπάρχουν νοτιοανατολικά του νότιου σκέλους των ρωμαϊκών τειχών της Νικόπολης, στην περιοχή που μέχρι σήμερα ονομάζεται Ανάληψη, τα οποία είναι κτισμένα δίπλα στο ρωμαϊκό δρόμο που κατέληγε στο κυρίως λιμάνι της Νικόπολης, το Βαθύ.

⁷² Αναφέρεται στη νότια πλευρά των ρωμαϊκών τειχών. Στο τοπογραφικό σχεδιάγραμμα που παραθέτει στο βιβλίο το σημειώνει το σημείο αυτό με τον αριθμό 5. Κατά τη γνώμη μου σημειώνει τη νοτιοανατολική πύλη των ρωμαϊκών τειχών, εκεί που και σήμερα η εθνική οδός Πρέβεζας-Ιωαννίνων τέμνει το νότιο σκέλος των ρωμαϊκών τειχών, πολύ κοντά στο εκκλησάκι του αγίου Στυλιανού, δίπλα στις αποθήκες του Ο.Τ.Ε., στη θέση που σήμερα ονομάζουμε «Ασύρματο».

⁷³ Παλαιόκαστρο ονόμαζαν τότε την περιτειχισμένη με τα βυζαντινά τείχη Νικόπολη, η οποία είχε περιοριστεί στο ένα πέμπτο περίπου της έκτασης της ρωμαϊκής πόλης. Πολλοί περιηγητές, μεταξύ τους και ο Leake, θεωρούσαν, εσφαλμένα, ότι η περιτειχισμένη βυζαντινή Νικόπολη ήταν η ακρόπολις της ρωμαϊκής πόλης. Ο Leake επεσήμανε, όμως, ότι η κατασκευή αυτή δεν μπορεί να είναι σύγχρονη του Αυγουστού, βλ. LEAKE 1835, I, 188.

* Δεν είμαι σίγουρος για την ορθότητα του σχήματος που απεικονίζεται στο σχέδιο (Εικ. 15).

⁷⁴ Αναφέρεται στη μεγάλη δυτική πύλη των βυζαντινών τειχών, που εσφαλμένα ονομάζεται

ΕΙΚΟΝΑ 16: Η πραγματική Αραπόρτα, στο βόρειο σκέλος των τειχών της Νικόπολης, όπως αποτυπώθηκε στις 28.08.1810 στο λεπτομερές σχέδιο του Carl Haller von Hallerstein.

1. Αραπόρτα· 2. «Βαγένια»· 3. Νότιο σκέλος βυζαντινών τειχών·
4. Δυτικό σκέλος βυζαντινών τειχών.

Βόρεια όψη της πύλης. Λεπτομέρεια του σχεδίου
(Bibliothèque Nationale & Universitaire de Strasbourg)

άλλοι πύργοι είναι τετράγωνοι.⁷⁵ Όλοι τους εσωτερικά έχουν σκάλες στηριζόμενες σε αψίδες με σκοπό την ανάβαση στις επάλξεις στην κορυφή των τειχών.

Καίτοι τα έργα αυτά είναι ψηλά, συμπαγή και εντυπωσιακά, δε μοιάζουν να είναι της εποχής του Αυγούστου. Η ποικιλία των μαρμάρινων θραυσμάτων, ακόμη και τμήματα επιγραφών,* της περιόδου της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, που συμπεριλαμβάνονται στο δομικό υλικό των τειχών, πιστοποιούν

«Αραπόρτα». Η ονομασία αυτή της δόθηκε επιτόλαια και εσφαλμένα στη διάρκεια του Πρώτου Διεθνούς Συμποσίου για τη Νικόπολη, το 1984, και έχει από τότε σχεδόν παγιωθεί. Ελπίζουμε η προσπάθειά μας να επανορθώσουμε την ονομασία της πύλης σε «μεγάλη πύλη», «κύρια πύλη» ή «δυτική πύλη» των βυζαντινών τειχών να έχει τελικά θετικό αποτέλεσμα. Καταφέραμε, τουλάχιστον, να μην υπάρξει ούτε μία αναφορά στην εσφαλμένη ονομασία στα προσφάτως εκδοθέντα πρακτικά του Δευτέρου Διεθνούς Συμποσίου για τη Νικόπολη. Πρβλ. παρακάτω υποσημ. 77.

⁷⁵ Στη δυτική πλευρά των βυζαντινών τειχών πέραν των δύο ημικυκλικών πύργων, εκατέρωθεν της μεγάλης δυτικής πύλης, οι υπόλοιποι είναι τετράγωνοι, πλην ενός που είναι ημικυκλικός και των γωνιακών που είναι κυκλικοί. Στη νότια πλευρά των τειχών υπάρχουν και πενταγωνικοί πύργοι που καταλήγουν σε ισοσκελές τρίγωνο.

* Η ακόλουθη επιγραφή προέρχεται από ένα θραύσμα: ... τῆ γλυκυτάτῃ μητρὶ Αἰλίᾳ Ἀλε... / καὶ τῆ γλυκυτάτῃ θυγατρὶ Κλ... - Σ.τ.μ.: Την ίδια επιγραφή καταγράφει ελαφρώς παραλλαγμένη και ο περιηγητής Hughes, όταν επισκέφθηκε τη Νικόπολη στις 29.12.1813, βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2005α, 84.

ΕΙΚΟΝΑ 17: Η πραγματική
Αραπόπορτα το 1900.
Φωτογραφία του
Francesco Guicciardini.
Ο σταυρός στην τοιχοποιία
επισημαίνεται μέσα σε κύκλο.
(Αρχείο Ιδρύματος
Ακτία Νικόπολις)

ότι ολόκληρο το έργο είναι επισκευή,⁷⁶ παρ' όλο που αποκαταστάθηκε στην ίδια ακριβώς θέση της αρχικής πιθανόν ακρόπολης, ώστε να σχηματίσει περιτείχισμα αρκετά μεγάλο για τον ελαττωθέντα πληθυσμό της πόλης. Δεν είναι απίθανο να είναι έργο του Ιουστινιανού, ο οποίος, καθώς μαθαίνουμε από τον Προκόπιο, επισκεύασε τη Νικόπολη.* Ένας σταυρός πάνω από μια μικρή πύλη που ονομάζεται «ή πόρτα Άράβη» μοιάζει σύγχρονος με το υπόλοιπο της κατασκευής.⁷⁷ Στο κέντρο του Παλαιόκαστρου υπάρχει στέρνα πόσιμου

⁷⁶ Την άποψή του αυτή, που σε γενικές γραμμές είναι και η αποδεκτή σήμερα άποψη, αναθεωρεί ο Leake, όταν βλέπει τα σχέδια της Νικόπολης που του έφερε ο αρχιτέκτονας Donaldson μετά την εκτύπωση των σχετικών με τη Νικόπολη κεφαλαίων του έργου του. Σε σημείωσή του ο Leake αναφέρει ότι εξετάζοντας τα σχέδια και συγκρίνοντας τον τρόπο κατασκευής των τειχών της ακρόπολης που ονομαζόταν Παλαιόκαστρο με αυτό των θεάτρων, των λουτρών και της κύριας δυτικής πύλης της πόλης από το λιμάνι του Κόμαρου, είναι προφανές ότι το μεγαλύτερο μέρος των τειχών του Παλαιόκαστρου είναι της ίδιας εποχής με τα υπόλοιπα κτίσματα, δηλαδή της εποχής του Αυγούστου. Γιατί άραγε μια τέτοια αλλαγή; Θεωρώ ότι η συζήτηση του θέματος με τον Donaldson, η άποψη του αρχιτέκτονα, η πίεση χρόνου για την έκδοση του έργου και η χρονική απόσταση από την επίσκεψη του Leake στον αρχαιολογικό χώρο –είχαν ήδη περάσει τριάντα χρόνια– τον έκαναν να αναθεωρήσει την αρχική, σωστή, άποψή του.

* Άνευέωσατο δὲ Νικόπολιν τε καὶ Φωτικήν, Προκόπιος, *De Aedificiis* (Περὶ τῶν κτισμάτων) 4.1.37.

⁷⁷ Σε φωτογραφία του Ιταλού πολιτικού Francesco Guicciardini, που επισκέφθηκε τη Νικόπολη το 1900, η οποία απεικονίζει τη μικρή πύλη στο βόρειο σκέλος των βυζαντινών τειχών της

ΕΙΚΟΝΑ 18: Τα λεγόμενα «Βαγένια» με την πηγή νερού κάτω από αυτά
σε σχέδιο του William Haygarth του 1810
(Γεννάδειος Βιβλιοθήκη)

νερού ονομαζόμενη «Βαγιένη»,⁷⁸ που φαίνεται να ήταν σκεπασμένη με μεγά-

Νικόπολης, το έμπειρο μάτι της αρχαιολόγου, προϊσταμένης της 8^{ης} Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων στα Ιωάννινα, κ. Βαρβάρας Παπαδοπούλου διέκρινε το σταυρό, τον οποίο αναφέρει ο Leake, διαμορφωμένο με πλίνθους στην τοιχοποιία του τείχους πάνω από τη μικρή πύλη. Την ευχαριστώ γι' αυτήν της την παρατήρηση. Στη φωτογραφία που δημοσιεύεται στο άρθρο, ο σταυρός επισημαίνεται μέσα σε κύκλο (Εικ. 17). Αυτή η μικρή πύλη είναι η *πόρτα Άράβη* που αναφέρει ο Leake, η *Άραπόπορτα* όπως την έλεγαν οι παλιοί Πρεβεζάνοι. Βλ. σχετικά ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2005β, 72-74. Ο Leake αναφέρει την Αραπόπορτα άλλη μία φορά ως *Arabian gate* σε σημείωσή του, στη σελίδα 501 του πρώτου τόμου του έργου του, όπου υποστηρίζει ότι οι επισκευές που έγιναν στα τείχη, ιδιαίτερα την εποχή του Ιουστινιανού, αφορούν κυρίως το βόρειο τμήμα των τειχών, εκεί όπου φαίνεται ο σταυρός πάνω από την πύλη.

⁷⁸ Στο αγγλικό κείμενο *pool of fresh water now called Vaiéni*. Η θέση ονομάζεται και σήμερα «Βαγένια» (=Βαρέλια), λόγω του σχήματος του μεγάλου αφιδωτού κτίσματος που υπάρχει πάνω από την πηγή. Μέχρι πρότινος υπήρχε η άποψη ότι ήταν αποθήκες νερού, αλλά πρόσφατες αρχαιολογικές έρευνες φαίνεται να αποδεικνύουν άλλη χρήση του χώρου. Την πηγή και τα Βαγένια απεικονίζει σε σχέδιό του και ο Άγγλος περιηγητής William Haygarth, όταν επισκέφθηκε την περιοχή τον Αύγουστο του 1810. Το πρωτότυπο σχέδιο με αριθμό 19 και τίτλο «Ruins & Fountain at Nicopolis» («Ερείπια και πηγή στη Νικόπολη»), απόκειται στη συλλογή της Γενναδείου Βιβλιοθήκης των Αθηνών. Στη δεκαετία του 1920 έγιναν ανεπιτυχείς προσπάθειες μεταφοράς νερού από αυτήν την πηγή προς την πόλη της Πρέβεζας, βλ. ΖΑΧΟΣ 2007α, I, 274-275 και για λεπτομερή περιγραφή βλ. ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ 2002, 309-312.

ΕΙΚΟΝΑ 19: Τα «Βαγένια» το 1913.
Φωτογραφία του Etienne Labranche
(Φωτογραφικό αρχείο Ιδρύματος Ακτία Νικόπολις)

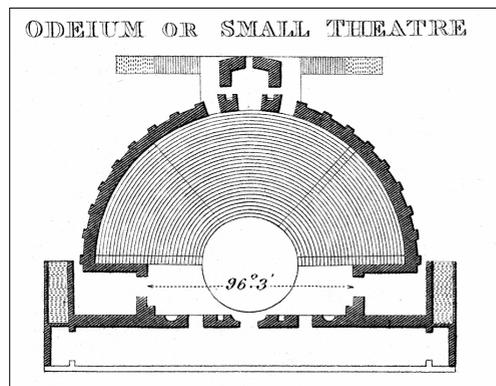

ΕΙΚΟΝΑ 20: Τμήματα του ελληνικού στρατού προμηθεύονται
νερό στην πηγή της Νικόπολης το 1913
(Φωτογραφικό αρχείο Ιδρύματος Ακτία Νικόπολις)

ΕΙΚΟΝΑ 21: Το σεράι του Αλή πασά στο Μύτικα, όπως αποτυπώθηκε στις 28.08.1810. Όψη από τα δυτικά.
Σχέδιο του Carl Haller von Hallerstein
(Bibliothèque Nationale & Universitaire de Strasbourg)

λο αφιδωτό κτίριο. Από την πηγή απορρέει ρυάκι που ποτίζει παρακείμενους κήπους. Κοντά στην πηγή, προς τα βορειοδυτικά, υπάρχει ένα ερειπωμένο κτίριο καλούμενο «η Μητρόπολις»,⁷⁹ το οποίο πιστεύεται ότι ήταν η επισκοπική εκκλησία της Νικόπολης, που η έδρα της δεν υπάρχει πλέον. Αν είναι έτσι, ίσως αυτή να είναι η αρχαιότερη εκκλησία στην Ελλάδα, διότι η πρόθεση το επιστολή του, φαίνεται να υποδηλώνει ότι υπήρχε εκκλησίασμα στη Νικόπολη.⁸⁰ Αφήνοντας το Παλαιόκαστρο μέσω της μεγάλης πύλης και προχωρώντας προς την κατεύθυνση του Μύτικα, όπου επί του ακρωτηρίου της δυτικής ακτής βρίσκεται μικρό χωριό με το ίδιο όνομα καθώς και ένα σεράι του Βεζίρη,⁸¹ το πρώτο αξιοσημείωτο κτίσμα που βλέπουμε είναι ένα θέατρο,⁸² τόσο σκεπασμένο με βλάστηση στο κατώτερο τμήμα του, που δεν είναι εύκολο να ερευνηθεί. Φαίνεται να έχει διάμετρο 200 πόδια περίπου. Σώζονται 15 με

ΕΙΚΟΝΑ 22: Κάτοψη του Ωδείου της Νικόπολης. Σχέδιο του T.L. Donaldson, 1835
(Travels in northern Greece, vol. 1)

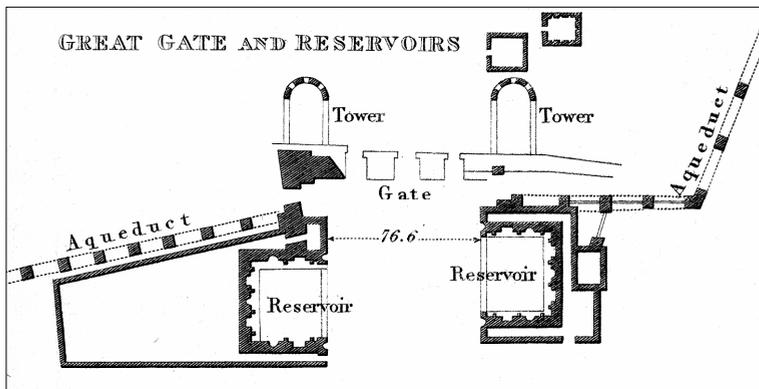
⁷⁹ Αναφέρεται στη Βασιλική Β ή Αλκίσωνος, όπως προκύπτει και από το σχέδιό του (Εικ. 15), αν και ο ναός βρίσκεται βόρεια της πηγής.

⁸⁰ Σχετικά με την επίσκεψη του αποστόλου Παύλου στη Νικόπολη βλ. ΜΕΛΕΤΙΟΣ 2007.

⁸¹ Ο Αλή πασάς είχε μεγάλο σεράι στο Μύτικα, στη θέση όπου σήμερα βρίσκεται το γήπεδο ποδοσφαίρου, στο δυτικό άκρο του χωριού. Το σεράι απεικόνισε σε σχέδιο, τον Αύγουστο του 1810, ο Haller von Hallerstein, όταν περιέπλεε το ακρωτήριο με προορισμό την Πρέβεζα. Το σχέδιο απόκειται στην Εθνική και Πανεπιστημιακή Βιβλιοθήκη του Στρασβούργου και δημοσιεύθηκε σε προηγούμενο άρθρο μου, βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2001, 37.

⁸² Εννοεί το ρωμαϊκό Ωδείο, το οποίο τότε ονομαζόταν μικρό θέατρο.

20 σειρές κερκίδων και το προσκήνιο.⁸³ Κτισμένο σε επίπεδο έδαφος, το πίσω ή ψηλότερο τμήμα του υποστηρίζεται ολόκληρο από αμυδιωτό διάδρομο 18 ποδών ύψους και 8 ποδών και 6 ιντσών πλάτους. Ο διάδρομος φωτίζεται με ανοίγματα στην τοιχοποιία, που έχουν κλίση προς τα έξω, και υποστηρίζει ολόκληρη την ανωδομή, η οποία περιλαμβάνει τις κερκίδες, που είναι κτισμένες από τούβλα και ασβεστοκονίαμα. Το κτίριο ονομάζεται τώρα «Σκοτεινή» από τους σκοτεινούς διαδρόμους του. Το επόμενο ερείπιο προς το Μύτικα καλείται «Μπούφη»⁸⁴ και φαίνεται να ήταν παλάτι, διότι έχει πολυάριθμα διαμερίσματα με πολλές κόγχες στους τοίχους για την τοποθέτηση αγαλμάτων καθώς και μερικά κατάλοιπα λιθόστρωτου. Κείται ανάμεσα σε ένα υδραγωγείο, που στηρίζεται σε καμάρες και το οποίο μπαίνει στην κοιλάδα της Νικόπολης από τη δυτική πλευρά του λόφου Μιχαλίτσι και ιχνηλατείται και πέραν της «Σκοτεινής». Στα περισσότερα τμήματα μόνον οι πεσσοί παραμένουν. Μεταξύ του υδραγωγείου και του Μύτικα υπάρχουν υπολείμματα κτιρίου όμοιου με αυτό ανάμεσα στο υδραγωγείο,⁸⁵ αλλά κανονικότερου σχεδίου και μικρότερων διαστάσεων.

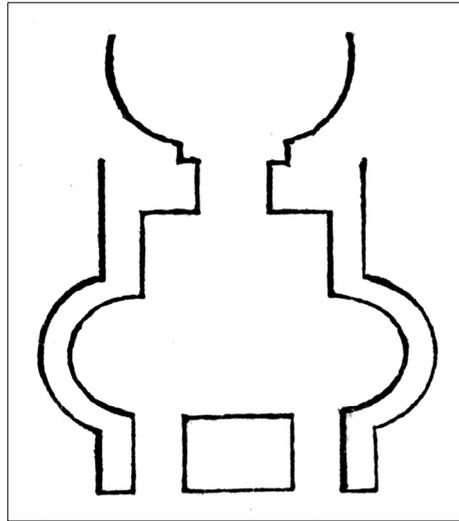
ΕΙΚΟΝΑ 23: Κάτοψη των Νυμφαίων και της δυτικής πόλης της ρωμαϊκής Νικόπολης.
Σχέδιο του T.L. Donaldson, 1835
(*Travels in northern Greece, vol. 1*)

⁸³ Στο αγγλικό κείμενο *proscenium*.

⁸⁴ Ο Leake γράφει τη λέξη στο αγγλικό κείμενο ως *Bughi* και σε υποσημείωση στα ελληνικά ως «Μπούγη». Αναφέρεται στα κτίρια του Νυμφαίου, όπως προκύπτει από την περιγραφή τους. Το Νυμφαίο, βέβαια, είναι γνωστό στους παλαιότερους ως «Μπούφη», βλ. ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΥΣ 1913, 107-109. Υποθέτω ότι ένα δυσανάγνωστο «ρ» στις σημειώσεις του Leake, εύκολα άλλαξε σε «g» κατά τη μεταγραφή του, μετατρέποντας έτσι το «φ» (ph) σε «γκ» (gh).

⁸⁵ Με τη φράση «το κτίριο ανάμεσα στο υδραγωγείο» ο Leake αναφέρεται στο Νυμφαίο.

Στην πλευρά της βάσης του λόφου Μιχαλίτσι στέκεται το μεγαλύτερο Θέατρο, που είναι αρκετά υπερυψωμένο από τα άλλα λείψανα της Νικόπολης και έλκει έτσι την προσοχή σου από παντού. Προσεγγίζοντας το Θέατρο από το «Μπούφη», συναντάμε τα κατάλοιπα συμπαγούς τείχους, που ομοιάζουν με αυτά πάνω από την Ανάληψη και τα οποία, όταν ήταν πλήρη, φαίνεται να εκτείνονταν κατά μήκος του ισθμού από τη βορειοδυτική γωνία της οχύρωσης.⁸⁶ Πέραν του τείχους υπάρχει δεύτερη πηγή ύδατος, η οποία μαζί με την πρώτη του Παλαιόκαστρου φαίνεται να ήταν επαρκείς, με την ενίσχυση πηγαδιών, για την ύδρευση της πόλης.⁸⁷ Αλλά εδώ, όπως και στην Κόρινθο –άλλη ρωμαϊκή αποικία, όπου οι πηγές νερού είναι ακόμη πιο άφθονες– οι άποικοι δεν ήταν ικανοποιημένοι από το νερό, είτε διότι αυτό βρισκόταν πολύ χαμηλά είτε γιατί δεν ταίριαζε με τα γούστα τους, και κατασκεύασαν υδραγωγείο μήκους τριάντα μιλίων. Κοντά στην πηγή είναι τα ερείπια κτιρίου ονομαζόμενου «Καλπετζάκι»,⁸⁸ τύπου παραρτήματος ή βοηθητικού κτιρίου,⁸⁹ που πιθανώς ήταν λουτρό. Είναι κτισμένο στο χαμηλότερο και στενότερο τμήμα του ισθμού. Λίγο πιο πάνω από αυτό υπάρχουν μερικά άλλα κατάλοιπα, στους πρόποδες του λόφου Μιχαλίτσι. Λέγεται ότι τελευταία μεταφέρθηκαν από εκεί

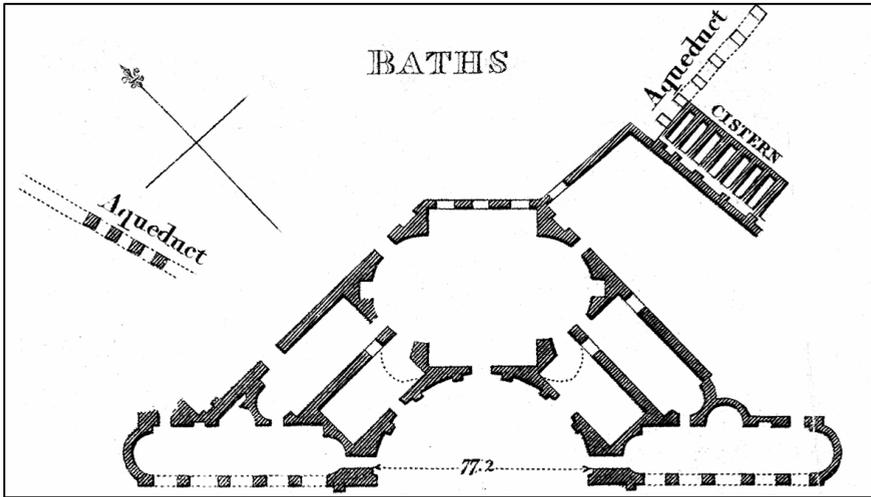
ΕΙΚΟΝΑ 24: Κάτοψη του κτιρίου «Καλπετζάκι». Σχέδιο του T.L. Donaldson, 1835 (*Travels in northern Greece, vol. 1*)

⁸⁶ Αναφέρεται στη βόρεια πλευρά των ρωμαϊκών τειχών. Στο τοπογραφικό σχεδιάγραμμα που παραθέτει στο βιβλίο του σημειώνει το σημείο αυτό με τον αριθμό 5, όπως κάνει και για τη νοτιοανατολική πλευρά των τειχών. Κατά τη γνώμη μου σημειώνει τη μεγάλη βόρεια πύλη των ρωμαϊκών τειχών (ο αρχαιολόγος δρ. Κωνσταντίνος Λ. Ζάχος την ονομάζει βορειοδυτική πύλη, βλ. ΖΑΧΟΣ 2007α, I, 278-279), από την οποία διερχόταν ο σημαντικός δρόμος της Νικόπολης από και προς το Προάστειο και το Μνημείο του Αυγούστου. Στο σχέδιο του T.L. Donaldson (Εικ. 29) φαίνεται ότι από την πύλη αυτή περνάει αγροτικός δρόμος που οδηγεί προς τα βόρεια.

⁸⁷ Για να ισχυρίζεται αυτό ο Leake, θα πρέπει η ποσότητα του αναβλύζοντος νερού να ήταν μεγάλη, παρ' όλο που επισκέφθηκε τη Νικόπολη στα τέλη Ιουνίου, εποχή που τα νερά έχουν αρχίσει να λιγοστεύουν.

⁸⁸ Στο αγγλικό κείμενο του Leake η λέξη είναι γραμμένη ως *Kalpetzaki*. Ο επί χρόνια αρχαιολόγος της Νικόπολης κ. Γιώργος Νούσιας γνωρίζει το τοπωνύμιο ως «Καλαπατσάκι».

⁸⁹ Στο αγγλικό κείμενο *of the annexed form*.

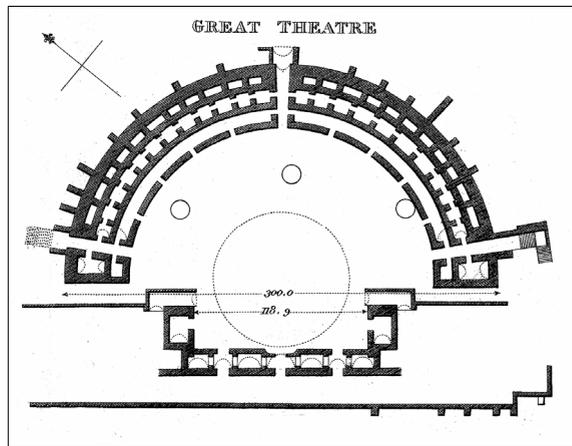

ΕΙΚΟΝΑ 25: Κάτοψη των βόρειων Θερμών της Νικόπολης.
 Σχέδιο του T.L. Donaldson, 1835
 (*Travels in northern Greece, vol. 1*)

ΕΙΚΟΝΑ 26: Το Στάδιο της Αφροδισιάδας στη Μικρά Ασία
 (WELCH, *American Journal of Archaeology*, 1998)

ΕΙΚΟΝΑ 27: Κάτοψη του
Θεάτρου της Νικόπολης.
Σχέδιο του
T.L. Donaldson, 1835
(*Travels in northern
Greece, vol. 1*)

στην Πρέβεζα, οι πέτρες ενός λιθόστρωτου και ένα άγαλμα από λευκό μάρμαρο. Τα κατάλοιπα αυτά καθώς και τα λουτρά πιθανώς ανήκαν στο Γυμνάσιο, διότι κατά το Στράβωνα το Γυμνάσιο ήταν κοντά στο Στάδιο και τα υπολείμματα του Σταδίου βρίσκονται ακριβώς πάνω και σε βορειοανατολική κατεύθυνση από το προαναφερθέν ερείπιο. Το ανατολικό άκρο του Σταδίου βρίσκεται ακριβώς κάτω από τη νοτιοδυτική γωνία του μεγάλου Θεάτρου.

Το Στάδιο, που από τους χωρικούς ονομάζεται «τὸ Καράβι», είναι κυκλικό στα δυο του άκρα, ανόμοιο των άλλων σταδίων της Ελλάδος, αλλά όμοιο με αρκετά της Μικράς Ασίας, που έχουν κτισθεί ή επισκευασθεί απ' τους Ρωμαίους.⁹⁰ Το μήκος του γηπέδου, ωστόσο, φαίνεται να είναι το ίδιο με τα άλλα στάδια της Ελλάδος, ήτοι 600 ελληνικά πόδια, καθόσον μέτρησα 670 πόδια στον άδειο χώρο μεταξύ των δύο κυκλικών άκρων των κερκίδων, που τώρα δεν είναι τίποτε άλλο παρά ερείπια σκεπασμένα με θάμνους. Το χειμώνα ο περιβάλλον χώρος είναι ένας λάκκος νερού. Τα ερείπια των κερκίδων του σταδίου καταλαμβάνουν πλάτος περί τα 75 πόδια. Το πλήρες μήκος της κατασκευής [του σταδίου] πιθανόν να μην υπερέβαινε τα 750 πόδια. Κάτω από τις κερκίδες υπάρχει σειρά τοξοειδών θαλάμων που ο σκοπός τους προφανώς δεν ήταν άλλος παρά να ελαττώσουν τον όγκο της τοιχοποιίας.

Για την κατασκευή του μεγάλου Θεάτρου είχε εκσκαφθεί μερικώς η πλευρά του λόφου, αλλά όλη η ανωδομή, τα οικοδομήματα της σκηνής και οι πάροδοι σε κάθε πλευρά της σκηνής κτίστηκαν με μεγάλα φαρδιά ρωμαϊκά τούβλα, συγκολλημένα με αρκετή ποσότητα κονιάματος, και επενδύθηκαν με πέτρα. Παρ' όλο που ο διάδρομος στο πάνω μέρος του κοίλου έχει καταρ-

⁹⁰ Σώζεται σε πολύ καλή κατάσταση παρόμοιο ρωμαϊκό στάδιο της εποχής του Αυγούστου στην πόλη της Αφροδισιάδας, στην Καρία της Μικράς Ασίας (Εικ. 26), βλ. WELCH 1998.

ρεύσει προς τα μέσα και οι πέτρινες κερκίδες έχουν αφαιρεθεί, το Θέατρο παραμένει ένα από τα καλύτερα διατηρούμενα ρωμαϊκά θέατρα που υπάρχουν και αξίζει πραγματικά να μετρηθεί με ακρίβεια και να σχεδιαστεί από ένα αρχιτέκτονα.⁹¹ Η συνολική διάμετρος είναι περί τα 300 πόδια, αλλά τα χώματα που έχουν παρασυρθεί από τον υπερκείμενο λόφο στη διάρκεια των δεκατεσσάρων αιώνων που μεσολάβησαν από την εξάλειψη του ειδωλολατρικού πολιτισμού, καθιστά ανέφικτη την ακριβή μέτρηση, χωρίς ανασκαφή. Ένα ακόμη εμπόδιο, στην παρούσα εποχή,⁹² είναι η πυκνή βλάστηση και ιδιαίτερα ένα δάσος από γιγαντιαίες κουκούτσες,⁹³ που τώρα είναι στην πλήρη τους ανάπτυξη, μαζί με άλλα φυτά εξίσου ενοχλητικά, διότι με τη ζέστη έχει κονιοποιηθεί η γύρη, ιδιαίτερα της ασφάκας ή *verbascum*,⁹⁴ που στο παραμικρό άγγιγμα σηκώνει σύννεφα αποπνικτικής σκόνης. Η σκηνή του Θεάτρου είχε τρεις εισόδους και ένα μεγάλο τετράγωνο οικοδόμημα σε κάθε άκρη. Αλλά, επειδή οι πέτρινοι θυροστάτες δεν έχουν διατηρηθεί καλύτερα από τις κερκίδες του κοίλου και το κτίσμα απογυμνώθηκε απ' όλη την εξωτερική του διακόσμηση, η κατωτερότητα του ρωμαϊκού τρόπου δόμησης με τούβλο και κονίαμα αποκαλύφθηκε σε όλη της τη γύμνια, συγκρινόμενη με την ωραιότητα και στερεότητα της ελληνικής δόμησης. Η σκηνή έχει μήκος 120 πόδια και πλάτος 30. Ήταν διακοσμημένη με σειρά αγαλμάτων θεοτήτων στραμμένων προς το κοίλο, όπως φαίνεται από πεσμένα κομμάτια στα οποία υπάρχουν υπολείμματα των ονομάτων της Αφροδίτης και της Αθηνάς: ΑΦΡΩ, -ΘΗΝΑΙ. Πίσω από το Θέατρο υψώνεται απότομα ο λόφος του Μιχαλιτσιού και η κορυφή του υψώνεται περί τα 500 πόδια πάνω από το Θέατρο.

⁹¹ Πράγματι ο Leake κατόρθωσε να αποσταλεί στη Νικόπολη, πριν την έκδοση του τετράτομου έργου του *Travels in northern Greece* το 1835, ο αρχιτέκτονας Thomas Leverton Donaldson και να σχεδιάσει με ακρίβεια όχι μόνο το Θέατρο αλλά και το Ωδείο, τα Νυμφαία και τις βόρειες Θέρμες. Ο Donaldson αποτύπωσε επίσης ένα τοπογραφικό σχεδιάγραμμα της ρωμαϊκής πόλης που η ακρίβειά του είναι θαυμαστή. Ο Leake μας πληροφορεί ότι ο πρώτος τόμος του έργου του είχε ήδη τυπωθεί, όταν ο Donaldson του έφερε τα σχέδια των ερειπίων της Νικόπολης, τα οποία μικρύνθηκαν και συμπεριλήφθηκαν στο τέλος του πρώτου τόμου. Το τοπογραφικό αναπαράγεται στην Εικ. 29.

⁹² Ήταν ήδη τέλη Ιουνίου και η βλάστηση στη Νικόπολη είχε πυκνώσει, όπως άλλωστε γίνεται και σήμερα, παρ' όλο που η περιοχή δε βόσκεται πλέον στον ίδιο βαθμό.

⁹³ Η λέξη στο αγγλικό κείμενο είναι *thistle*, που να μεν μεταφράζεται κοινώς «γαϊδουράγκαθο», αλλά, επειδή στην Ήπειρο είναι άλλο το γαϊδουράγκαθο και άλλο η κουκούτσα, επισημαίνω ότι το *thistle* είναι αυτή η κουκούτσα που το άνθος της έχει χρώμα βαθύ μπλε-μοβ, ο καρπός της μοιάζει με άγρια αγκινάρα και έχει πολλά αγκάθια. Οι ντόπιοι την τρώνε βραστή για μεζέ στο ούζο, όταν είναι φρέσκια και μαλακή. Η Νικόπολη είναι ακόμη και σήμερα γεμάτη από αυτές τις κουκούτσες, ιδιαίτερα μετά την άνοιξη.

⁹⁴ Η ασφάκα διαφέρει από το *verbascum*. Η ασφάκα (*phlomis fruticosa*) είναι χαμηλή με μεγάλα κίτρινα άνθη. Ο φλώμος ή βερμπάσκο (*verbascum*) είναι και αυτό φυτό με χνουδωτά φύλλα, αλλά κάθε δύο χρόνια βγάζει ένα ψηλό στέλεχος, πάνω στο οποίο βγαίνουν σταδιακά από κάτω προς τα πάνω μικρά κίτρινα άνθη.

Καθώς ο Στράβων περιγράφει ότι το ιερόν άλσος, το στάδιο και το γυμνάσιο ήταν στο *προάστειον*, είναι πιθανόν πως τα τείχη νότια από το «Καλπετζάκι» ήταν τμήμα της βόρειας πλευράς της περιτειχίσης της πόλης. Από τα δύο *τεμένη* ή *ιερά*, το άλσος, στο χώρο του οποίου τελούνταν τα Άκτια, προσδιορίζεται επακριβώς, λόγω της ύπαρξης του Θεάτρου και του Σταδίου. Το Θέατρο χρησιμοποιούνταν για τους μουσικούς αγώνες και το Στάδιο για τους γυμναστικούς. Το δεύτερο τέμενος, που ήταν πιο πάνω από το πρώτο, στο λόφο του Απόλλωνος, παρουσιάζεται από το Δίωνα να είναι ακριβώς στην κορυφή του υψώματος, όπου σήμερα είναι το Μιχαλίτσι. Ο ιστορικός αναφέρει ότι ο Οκταβιανός κατά την άφιξή του στο χώρο* όπου αργότερα κτίστηκε η Νικόπολη, στρατοπέδευσε, πριν τη ναυμαχία του Ακτίου, σε ύψωμα** απ' όπου μπορούσε να παρατηρεί ταυτόχρονα και τον Αμβρακικό κόλπο και την ανοικτή θάλασσα προς τους Παξούς καθώς και τα λιμάνια προ της Νικοπόλεως. Και όχι μονάχα οχύρωσε το στρατόπεδο, αλλά κατασκεύασε και τείχη από το ύψωμα προς τον εξωτερικό λιμένα, τον Κόμαρο. Μετά δε τη ναυμαχία περιέκλεισε με τετράγωνους λίθους το μέρος όπου είχε στήσει τη σκηνή του,⁺ το κόσμησε με τα έμβολα των κυριευθέντων πλοίων και έκτισε εντός του περικλείσματος υπαίθριο ιερό του Απόλλωνος.⁺⁺ Τέτοια θέα, όπως την περιγράφει ο Δίων, δεν μπορούσε ο Αύγουστος να έχει από τον ισθμό της Νικόπολης, ή από οποιοδήποτε άλλο σημείο της γύρω περιοχής, εκτός από το Μιχαλίτσι, απ' όπου όλα τα προαναφερθέντα μέρη είναι ορατά. Συνεπώς, η σκηνή του Αυγούστου στήθηκε στην κορυφή του λόφου, το στρατόπεδό του καταλάμβανε την πλαγιά και τους πρόποδες του λόφου, απ' όπου η ανεμπόδιστη επικοινωνία με το λιμάνι του Κομάρου είχε εξασφαλιστεί πιθανώς με παράλληλα τείχη,⁹⁵ που συμπεριλάμβαναν το λιμάνι εντός των ορίων τους.

Αν και τα λεγόμενα του Στράβωνα, σε συνδυασμό με το σωζόμενο στάδιο, αποδεικνύουν ότι οι αγώνες που ονομάζονταν Άκτια τελούνταν στη Νικόπολη και όχι στο Άκτιο κατά τη μακρά περίοδο του εορτασμού των, υπάρχει λόγος να πιστέψουμε το Δίωνα στο ότι, ώσπου να ολοκληρωθεί το κτίσιμο της πόλης και των απαραίτητων οικοδομημάτων για τους αγώνες, η συνάντηση

* *χωρίον*, Δίων Κάσσιος, *Ρωμαϊκή Ιστορία* 50.12.3.

** *ἐπὶ μετεώρου*, Δίων Κάσσιος, *Ρωμαϊκή Ιστορία* 50.12.3-50.12.4.

+ *ἐν ᾧ ἐσκήνησε*, Δίων Κάσσιος, *Ρωμαϊκή Ιστορία* 51.1.3.

++ *ἔδος τι ἐν αὐτῷ τοῦ Ἀπόλλωνος υπαίθριον ἰδρυσάμενος*, Δίων Κάσσιος, *Ρωμαϊκή Ιστορία* 51.1.3. Σύμφωνα με το Σουητόνιο αφιέρωσε το ιερό στον Ποσειδώνα και τον Ἄρη: *Ampliatio vetere Apollinis templo locum castrorum, quibus fuerit usus, exornatum navalibus spoliis Neptuno et Marti consecravit*, Σουητόνιος, *Divus Augustus* 18.2. – Σ.τ.μ.: Για περισσότερα στοιχεία βλ. ΖΑΧΟΣ 2007β.

⁹⁵ Στο κείμενό του ο Leake τα αναφέρει και ως *μακρὰ τείχη*, γράφοντάς τα έτσι, στα ελληνικά.

γινόταν στο Ακτιο, όπου είχε θεσπιστεί προ πολλού από τις γειτονικές πόλεις «στεφανίτης αγών».* Ο αρχαίος αυτός πανηγυρισμός μετατράπηκε από τον Αύγουστο, αμέσως μετά τη νίκη και την ίδια εποχή που μεγάλωσε το ιερό του Ακτίου Απόλλωνος, σε αγώνα μουσικής και γυμναστικής άμιλλας συνοδευόμενος με ιππικούς αγώνες, και κηρύχθηκε «ιερός αγών».⁹⁶ Με αυτόν τον τρόπο τα Ακτια είχαν φήμη όμοια με αυτήν των άλλων τεσσάρων μεγάλων αγώνων της Ελλάδος, και συνοδεύονταν με θυσίες και πανηγυρισμούς, κατά τους οποίους οι «ιερονίκαι» φροντίζονταν δημοσία δαπάνη.** Ο Δίων προσθέτει εκφραστικά ότι πήρε κάμποσο καιρό μέχρι τον αποικισμό και την ολοκλήρωση της Νικόπολης και ότι το «ύπαίθριον» κτίστηκε στη θέση της κατασκήνωσης του Αυγούστου. Σε αυτό, εκτός των άλλων αφιερωμάτων, τοποθετήθηκαν τα χάλκινα αγάλματα ενός όνου και του αναβάτη του, σε ανάμνηση ευνοϊκού οιωνού, που πιθανώς είχε προετοιμαστεί για την περίπτωση το πρωί της ναυμαχίας.⁺ Κατά την ίδρυση της Κωνσταντινούπολης τα αγάλματα αυτά μεταφέρθηκαν στον ιππόδρομό της, απ' όπου το 1204 έπεσαν στα χέρια των βαρβάρων Λατίνων, οι οποίοι τα έλιωσαν μαζί με πολλά άλλα μνημεία της ελληνικής τέχνης, ακόμα πιο πολύτιμα.⁺⁺

Είναι αξιοσημείωτο ότι ο ανοικτός κόλπος που απλώνεται μεταξύ Μύτικα και Καστροσυκιάς καλείται τώρα Γκόμαρο.⁹⁷ Ο Κόμαρος όμως που ο Δίων και ο Στράβων συμφωνούν ότι ήταν το λιμάνι της Νικόπολης προς την ανοικτή

* Στράβων, *Γεωγραφικά* 7.7.6.

⁹⁶ Για τις πρόσφατες επιστημονικές απόψεις περί των Ακτίων της Νικόπολης βλ. ΠΑΥΛΟ-ΓΙΑΝΝΗΣ & ΑΛΜΠΑΝΙΔΗΣ 2007.

** Δίων Κάσσιος, *Ρωμαϊκή Ιστορία* 51.1.

⁺ Ένας χωρικός με το γαϊδάρό του συνάντησε τον Οκταβιανό, καθώς έβγαινε από τη σκηνή του το ξημέρωμα. Τον ερώτησε για το όνομά του και αυτός απάντησε «Εύτυχος» και του γαϊδάρου σου το όνομα; «Νίκων». Πλούταρχος, *Αντώνιος* 65.5. – Σ.τ.μ.: Το σχετικό κείμενο του Πλούταρχου έχει ως εξής: *Καίσαρι δὲ λέγεται μὲν ἔτι σκότους ἀπὸ τῆς σκηνῆς κύκλω περιμόντι πρὸς τὰς ναῦς ἄνθρωπος ἐλαύνων ὄνον ἀπαντήσαι, πυθομένῳ δὲ τοῦνομα γνωρίσας αὐτὸν εἰπεῖν· ἐμοὶ μὲν Εὐτυχὸς ὄνομα, τῷ δ' ὄνῳ Νίκων. διὸ καὶ τοῖς ἐμβόλοις τὸν τόπον κοσμῶν ὕστερον, ἔστησε χαλκοῦν ὄνον καὶ ἄνθρωπον.* Σύμφωνα με το βυζαντινό χρονογράφο Νικήτα τον Χωνιάτη ο ονηλάτης ονομαζόταν Νίκων και ο όνος Νικάνδρος, βλ. Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις. Τα μετά την άλωση της Κωνσταντινουπόλεως συμβάντα τοις ρωμαίοις*, 650.17-650.23.

⁺⁺ Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις. Τα μετά την άλωση της Κωνσταντινουπόλεως συμβάντα τοις ρωμαίοις.* – Σ.τ.μ.: Το σχετικό κείμενο έχει ως εξής: *Ἄλλ' οὐδὲ τῶν ἐν τῷ ἱππικῷ ἵσταμένων ἀγαλμάτων καὶ ἀλλοίων θαυμαστῶν ἔργων τὴν καταστροφὴν παρήκαν οἱ τοῦ καλοῦ ἀνέραστοι οὗτοι βάρβαροι, ἀλλὰ καὶ ταῦτα κεκόφασιν εἰς νόμισμα, ἀνταλασσόμενοι μικρῶν τὰ μεγάλα καὶ τὰ δαπάναις πονηθέντα μεγίσταις οὐτιδανῶν ἀντιδιδόντες κερμάτων,* έκδοση De Gruyter, Βερολίνο 1975, Ἄλωσις 1.649.21-1.649.26.

⁹⁷ Σχετικά με την ονομασία του κόλπου Γκόμαρος και τη σύγχρονη μετονομασία του σε Μονολίθι, λόγω του μοναδικού μεγάλου βράχου που υπήρχε σε αυτόν και υπάρχει ακόμη ως ύφαλος, μετά την ανατίναξή του, βλ. παρακάτω υποσημείωση 103.

θάλασσα,* δεν μπορεί να είναι ο κόλπος που σήμερα φέρει το ίδιο όνομα, αλλά ένα λιμάνι σαν και αυτά που χρησιμοποιούσαν οι αρχαίοι και ως εκ τούτου ήταν πιθανότατα αυτό του Μύτικα.⁹⁸ Το λιμάνι που ο Στράβων περιγράφει ως το μεγαλύτερο φαίνεται, σύμφωνα με τη σειρά του κειμένου του, να ήταν μεταξύ του Κομάρου και των στενών της Πρέβεζας και συνεπώς εκτός του κόλπου. Η φυσιολογία όμως της δυτικής ακτής της χερσονήσου αποδεικνύει ότι ο Στράβων δεν μπορεί να έχει εκφραστεί με ακρίβεια.⁹⁹ Είναι προφανές από το κείμενο του Δίωνα, ο οποίος χαρακτηρίζει τον Κόμαρο ως τον εξωτερικό λιμένα της Νικόπολης, ότι ο αναφερόμενος από το Στράβωνα δεύτερος λιμένας βρισκόταν μέσα στον κόλπο. Εδώ πράγματι η απόσταση των δώδεκα σταδίων συμφωνεί απόλυτα με το Βαθύ, όπου μερικά ρωμαϊκά ερείπια, επί της ανατολικής ακτής του ορμίσκου και λίγο πιο μέσα, φαίνεται να υποδεικνύουν την ακριβή θέση του *λιμένος*. Τα ερείπια αυτά αποτελούνται από δύο τετράγωνους όγκους με πλευρές μήκους 20 έως 30 ποδίων και ένα τρίτο μήκους 48 ποδίων που έχει καμπυλωτή άκρη. Η τοιχοποιία, που σε ορισμένα σημεία σώζεται σε ύψος 12 ή 15 ποδίων, είναι μορφοποιημένη εξωτερικά από στρώσεις ρωμαϊκών πλίνθων, που στο μεταξύ τους κενό είναι γεμισμένη από ακατέργαστες πέτρες και κονίαμα.

Το πλάτος των 60 σταδίων, που ο Στράβων αποδίδει στον ισθμό της Νικόπολης, είναι προφανώς ανακριβές.¹⁰⁰ Το πλατύτερο τμήμα του ισθμού είναι από τον πύργο του Μαζώματος μέχρι το Μύτικα και δεν ξεπερνά τα τρία μίλια.¹⁰¹ Στην Πρέβεζα επικρατεί η άποψη, στηριγμένη πιστεύω σε υποτιθέμενη μέτρηση των Γάλλων, όταν αυτοί οχύρωσαν τον ισθμό με χαρακώματα,¹⁰²

* τὸν λιμένα τὸν ἔξω τὸν Κόμαρον, Δίων Κάσσιος, *Ρωμαϊκή Ιστορία* 50.12.4-50.12.5.

⁹⁸ Αυτή είναι και η σύγχρονη άποψη των αρχαιολόγων.

⁹⁹ Ο Leake, όπως και πολλοί άλλοι περιηγητές, δεν μπόρεσε να διακρίνει ότι ο Στράβων με το *ὁ δὲ ἄπωτέρω καὶ μεῖζων καὶ ἄμεινών πλησίον τοῦ στόματος τοῦ κόλπου* εννοεί ότι ο δεύτερος αυτός λιμένας της Νικόπολης είναι πλησίον του στομίου του Αμβρακικού κόλπου, το οποίο βρίσκεται μεταξύ του ηπειρωτικού ακρωτηρίου «Λασκάρα» και του ακαρνανικού ακρωτηρίου «Κεφάλι Παναγιάς» και όχι μεταξύ Πρεβέζης και Ακτίου. Το δεύτερο αυτό στόμιο, το «Στενό της Πρέβεζας», είναι η είσοδος του κόλπου της Πρέβεζας και όχι του Αμβρακικού κόλπου.

¹⁰⁰ Ο Στράβων αναφέρει ότι ο κόλπος του Κόμαρου δημιουργεί με τον Αμβρακικό κόλπο ισθμό εξήντα σταδίων. Πράγματι η απόσταση σε ευθεία γραμμή του Κόμαρου από το ακρωτήριο «Λασκάρα», όπου είναι το στόμιο του Αμβρακικού κόλπου, είναι 11,5 χλμ. Με το ρωμαϊκό στάδιο να αντιστοιχεί σε 185 μέτρα, η παραπάνω απόσταση είναι ίση με 62 ρωμαϊκά στάδια.

¹⁰¹ Ορθά ο Leake υπολογίζει το πλάτος του ισθμού σε ευθεία γραμμή από τον πύργο του Μαζώματος, στο νοτιοανατολικό άκρο της λιμνοθάλασσας, μέχρι τη βορειοδυτική άκρη του Μύτικα σε τρία μίλια. Το στενότερο σημείο του ισθμού βρίσκεται στο ύψος του παλαιού «Ελέγχου», στο σημερινό εστιατόριο του Ακριβή, στη συμβολή της εθνικής οδού Πρέβεζας-Ιωαννίνων με την οδό που οδηγεί στο Μονολίθι, και έχει πλάτος σε ευθεία γραμμή 2 χλμ. ή 2.200 γυάρδες ή 1.100 οργιές.

¹⁰² Στο αγγλικό κείμενο *when they entrenched the isthmus*.

ΕΙΚΟΝΑ 28: Ο μεγάλος βράχος στην παραλία Μονολίθι το 1939
(Φωτογραφικό αρχείο Βικτωρίας Παπαγεωργίου-Τζούρου)

ότι η μικρότερη ευθεία από το Μάζωμα έως τον κόλπο του Γκόμαρου¹⁰³ δεν είναι παραπάνω από 800 οργιές ή 4.000 ελληνικά πόδια. Δεν μπορώ όμως να πιστέψω ότι η απόσταση είναι μικρότερη από 2.000 γυάρδες στο στενότερο σημείο του ισθμού. Έχοντας μετρήσει το Στάδιο, το οποίο δεν είναι ακριβώς

¹⁰³ Ο Leake γράφει τη λέξη με λατινικούς χαρακτήρες *Gómaro*. Η αρχαία ονομασία του κόλπου «Κόμαρος», έφτασε μέχρι τις μέρες μας σχεδόν αναλλοίωτη ως «Γκόμαρος», μετατρέποντας μόνο το «Κ» στο περισσότερο ηπειρώτικο «Γκ». Οι στρατιωτικοί χάρτες της περιοχής μέχρι και το 1920 τον αναφέρουν ως «Κόλπος Γκόμαρος» ή «Κόλπος Γόμαρος», βλ. *Ηπειρος, έγχρωμος, λιθόγραφος, χάρτης της Χαρτογραφικής Υπηρεσίας Στρατού*, Αθήνα 1920, αριθμός καταχώρισης συλλογής Ιδρύματος Ακτία Νικόπολις: IAN 169, καθώς και παρόμοιο αυστριακής έκδοσης: IAN 180. Η ονομασία «Μονολίθι» είναι μεταγενέστερη, πρωτοεμφανίζεται σε χειρόγραφο χάρτη του Jean Denis Barbié du Bocage το 1818 περίπου, βλ. BNF GE D 17277, και προέρχεται από το μοναδικό μεγάλο λίθο που υπήρχε, κοντά στην ακτή, ως σκόπελος. Μέχρι το 1939, ο βράχος είχε ύψος περί τα τρία (3) μέτρα πάνω από τη θάλασσα, όπως φαίνεται στην Εικ. 28. Σύμφωνα με τη μαρτυρία του κ. Γιώργου Ι. Μουστάκη, μεταξύ των αμυντικών έργων που έκαναν οι ιταλικές δυνάμεις κατοχής στον παραθαλάσσιο τομέα της περιοχής της Πρέβεζας ήταν και η ανατίναξη του βράχου του Μονολιθίου, το 1942, για να δυσκολευθεί η απόβαση συμμαχικών δυνάμεων, στο κατ'αλληλότερο σημείο απόβασης της παραλίας αυτής. Κατ' άλλους ανατινάχθηκε αργότερα, στη δεκαετία του 1950. Ο βράχος έχει μετατραπεί σήμερα σε ύφαλο.

πάνω στον ισθμό, μου φαίνεται –βλέποντας από ψηλότερο σημείο– ότι η απόσταση μεταξύ της άκρης του Σταδίου και του Μαζώματος είναι ίση με δύο στάδια, τέσσερα μεταξύ της άλλης άκρης του Σταδίου και του Υδραγωγείου και άλλα τρία μέχρι τη θάλασσα.¹⁰⁴

Η μεγάλη ποσότητα ψαριών που πιάνεται από τους Πρεβεζάνους στο Μάζωμα και τη γειτονική θάλασσα, πιστοποιεί την παρατήρηση ανώνυμου γεωγράφου του 4^{ου} αιώνα που λέγει ότι * τα ψάρια ήταν τόσο άφθονα στη Νικόπολη, ώστε να δημιουργούν σχεδόν αηδία στους κατοίκους της. Καθώς οι περισσότερες των πόλεων περί τον Αμβρακικό κόλπο είχαν εγκαταλειφθεί, οι Νικοπολίτες είχαν πιθανότατα όλη την αλιεία στα χέρια τους.

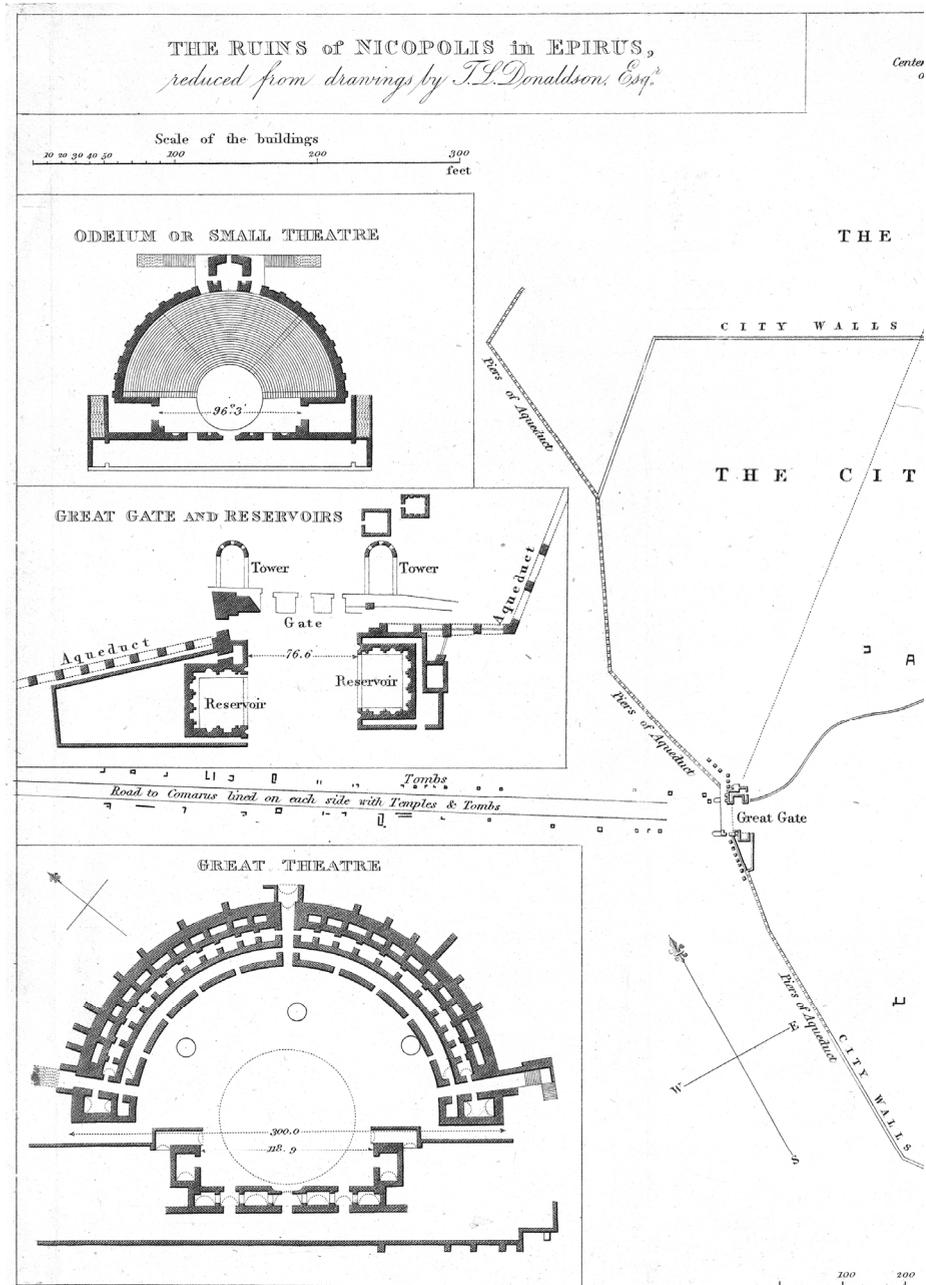
Η Νικόπολη λογιζόταν η πρωτεύουσα της Νότιας Ηπείρου και Ακαρνανίας κατά τους τρεις πρώτους αιώνες της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, αλλά πριν το τέλος της περιόδου αυτής παρήκμασε τόσο, που έπαψε να κόβει δικά της νομίσματα. Υπάρχει μεγάλος αριθμός χαλκών νομισμάτων, είτε αυτόνομα,** ή των αυτοκρατόρων προ του Γαλληνού.¹⁰⁵ Τα νομίσματα του αυτοκράτορα αυτού και της συζύγου του Σαλωνείνης είναι τα τελευταία. Ο αφανισμός του παγανισμού, που στέρησε από τους Ακτίους αγώνες τη σπουδαιότητά τους, ήταν το πρώτο πλήγμα που καταφέρθηκε στην ευημερία της Νικόπολης. Ο Ιουλιανός αναστήλωσε και τα κτίριά της και τους αγώνες της, αλλά το αποτέλεσμα ήταν προσωρινό. Η παρακμή της αυτοκρατορικής εξουσίας στη θάλασσα που ακολουθήθηκε από την πειρατεία, η οποία στις ελληνικές θάλασσες ήταν αναπόφευκτη συνέπεια της έλλειψης ελέγχουσας ναυτικής δύναμης, στέρησε τη Νικόπολη από το θαλάσσιο εμπόριο που ήταν το κύριο της στήριγμα. Στις αρχές του 5^{ου} αιώνα οι Γότθοι του Αλάρικου υποχωρώντας προ

¹⁰⁴ Ο Leake υπολογίζει έτσι το πλάτος του ισθμού σε δέκα μήκη του Σταδίου της Νικόπολης. Μετρώντας το μήκος του Σταδίου της Νικόπολης από τις εξωτερικές του πλευρές σε 250 μέτρα και την απόσταση –κατά το μακρύ άξονα του Σταδίου– από το δυτικό άκρο του μέχρι την πορεία του Υδραγωγείου σε 1.000 μ. και από εκεί μέχρι τη θάλασσα σε 750 μ., επιβεβαιώσαμε για μια ακόμη φορά την ακρίβεια με την οποία ο Leake υπολογίζει τις αποστάσεις. Υπενθυμίζω, βέβαια, ότι ο Leake υπήρξε πεπειραμένος αξιωματικός του πυροβολικού και έτσι δεν πρέπει να μας ξαφνιάζει η ακρίβεια των εκτιμήσεών του στις αποστάσεις.

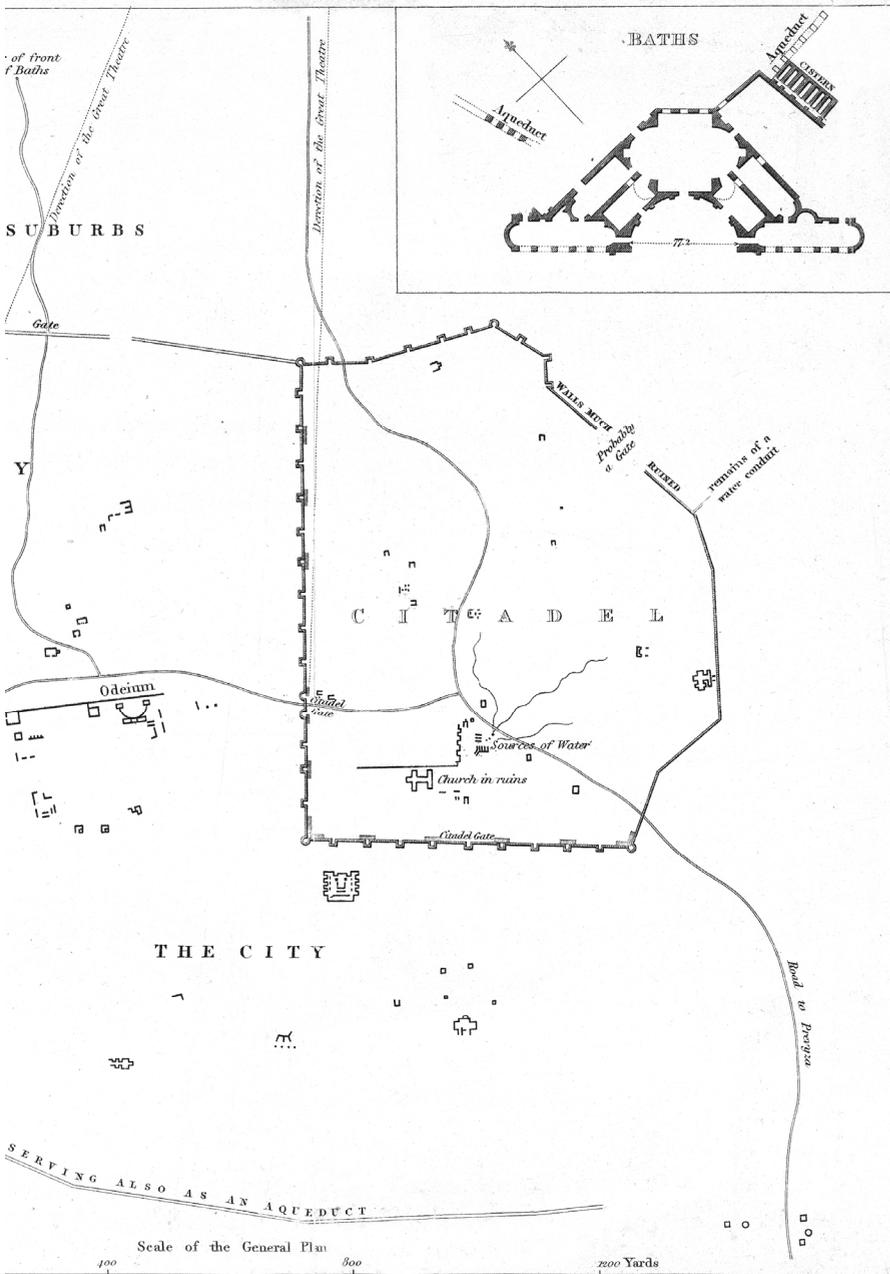
* *Ap. Geogr. Minor.* vol. iii. – Σ.τ.μ.: Προσπάθησα να εντοπίσω τη σχετική παραπομπή του Leake στον τρίτο τόμο του *Geographi Graeci Minores* χωρίς επιτυχία.

** Οι Νικοπολίτες ήταν περήφανοι για την ελευθερία τους. Ο Επίκτητος αποσύρθηκε στη Νικόπολη συνεπεία των διώξεων των φιλοσόφων από το Δομιτιανό, βλ. Aulus Gellius, *Noctes Atticae*, βιβλ. 15, κεφ. 11 και λήμμα 2424 (Επίκτητος) στο *Suidae Lexicon*. Στο *Εγχειρίδιόν* του ο Επίκτητος αναφέρει ένα ρητό των Νικοπολιτών: *Νη τὴν Καίσαρος τύχην ἐλεύθεροί ἐσμεν*, βλ. Επίκτητος, *Dissertationes ab Arriano digestae* 4.1.14.

¹⁰⁵ Ο Leake στο αγγλικό κείμενο γράφει το όνομα του αυτοκράτορα Γαλληνού ως *Galerian* και όχι ορθά ως «Gallienus». Πολύ σωστά, όμως, αναφέρει ότι τα τελευταία νομίσματα που κόβονται στο νομισματοκοπείο της Νικόπολης είναι αυτά του Γαλληνού και της συζύγου του Σαλωνείνης, βλ. ΚΑΡΑΜΕΣΙΝΗ-ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΟΥ 1975, 21, 29, 37, 49, 155-166, 172-176 και πίν. 58-64.

ΕΙΚΟΝΑ 29: Λεπτομερές σχέδιο της Νικόπολης
Σχέδιο του αρχιτέκτονα T.L. Donaldson, 1835
(Travels in northern Greece, vol. 1)

του Στηλίχωνα στην Πελοπόννησο, σκόρπισαν την ερήμωση στην Ήπειρο. Λίγο αργότερα, οι Ούννοι του Τοτίλα έκαναν καταστροφικές επιδρομές στις ακτές της περιοχής, κατά τις οποίες η Νικόπολη υπέφερε ιδιαίτερα.* Ήταν με αφορμή κυρίως αυτών των επιδρομών που τα κτίρια της Νικόπολης πιθανώς υπέστησαν ζημιές, ώστε απαιτήθηκαν οι επισκευές που ο Ιουστινιανός πρόσφερε στην πόλη. Εξακολούθησε όμως να είναι η πρωτεύουσα της Νότιας Ηπείρου, είτε ως κύρια πόλη ηγεμονευόμενης επαρχίας** σύμφωνα με τους κανονισμούς των πρώτων χρόνων της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, ή ως έδρα θέματος κατά το 10^ο αιώνα.*** Ο Κεδρηνός αναφέρει ότι κατά τον 11^ο αιώνα όλο το Θέμα Νικοπόλεως, εκτός της Ναυπάκτου, συμμετείχε στην επανάσταση των Βουλγάρων εναντίον του Αυτοκράτορα Μιχαήλ του Παφλαγόνος, και ότι η επανάσταση προκλήθηκε από την παράνομη απαίτηση [εκβιασμό] του βοηθού του Ιωάννη Κουτζομύτη.⁺ Το όνομα της Νικόπολης συναντάται επίσης στην ιστορία της Βενετίας, σε σχέση με τα γεγονότα που ακολούθησαν την άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Φράγκους το 1204. Από το Νικήτα μαθαίνουμε ότι η περιφέρεια της Νικόπολης ήταν τμήμα της επικράτειας, που τότε αποτέλεσε το Δεσποτάτο της Δύσεως υπό το Μιχαήλ Άγγελο Κομνηνό.⁺⁺ Αλλά η πόλη είχε προ πολλού περιέλθει σε δυστυχία, αν εμπιστευθούμε την εκκλησιαστική ιστορία που μας εφοδιάζει με τις καλύτερες ενδείξεις για τη σπουδαιότητα της πόλης κατά τη διάρκεια της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Καίτοι η Νικόπολη ήταν ακόμα έδρα μητροπόλεως κατά τα τέλη του 9^{ου} αιώνα και είχε προ ολίγων ετών αποσπασθεί από το πατριαρχείο της Ρώμης και υπαχθεί στο της Κωνσταντινούπολης, οι λεηλασίες των Βουλγάρων, πενήντα χρόνια μετά, έθεσαν τέρμα στην έδρα της επισκοπής και ο τελευταίος ιεράρχης μετετέθη στην Άγκυρα της Μικράς Ασίας.⁺⁺⁺ Τα Ιωάννινα, που ήταν από τότε επισκοπή υπό το μητροπολίτη Ναυπάκτου, διαδέχθηκαν τη Νικόπολη ως έδρα εκκλησιαστικής αρχής στη Νότια Ήπειρο και πήραν την τιμή μητροπόλεως κατά το 13^ο αιώνα. Σχεδόν ένα αιώνα νωρίτερα η Άρτα έγινε επισκοπή της μητροπόλεως Ναυπάκτου. Όταν η αυτοκρατορική

* Υπέφερε επίσης η πόλη Anchiastus, οι σημερινοί Άγιοι Σαράντα, βλ. Προκόπιος, *Υπὲρ τῶν πολέμων λόγοι* 8.22.31. – Σ.τ.μ.: Ο Προκόπιος στο σχετικό κείμενο την αναφέρει ως Αγχιάλο: *Νικόπολιν τε καὶ Ἀγχιάλον*, ο Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς στη *Ρωμαϊκή αρχαιολογία* του 1.51.2 ως *λιμὴν Ἀγχίσου*, και ο Leake ως *Anchiastus*, με ομόνυμη επισκοπή στη μητρόπολη Παλαιάς Ηπείρου, ταυτίζοντάς την με τους Αγίους Σαράντα.

** *ἐπαρχία ὑπὸ ἡγεμόνα*, Ιεροκλής ο Γραμματικός, *Vetera Romanorum itineraria*, έκδοση Wesseling, Amsterdam 1735, 651.

*** Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, *Περὶ τῶν θεμάτων*, Ευρώπη 8.

+ Γεώργιος ο Κεδρηνός, *Σύνομις Ιστοριῶν*, έκδοση Weber, Βόννη 1838-1839, τ. 2, 529-530.

++ *τὰ τῆ Νικοπόλει προσοριζόμενα*, Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονικὴ διήγησις. Τα μετὰ την ἄλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως συμβάντα τοῖς ρωμαίοις*, έκδοση Balduin, Paris, 460. – Σ.τ.μ.: Βλ. έκδοση De Gruyter, Βερολίνο 1975, Άλφωσις 1.638.3-1.638.4.

+++ Νικηφόρος Α΄ Κωνσταντινουπόλεως, βιβλ. 14, κεφ. 39.

φήμη ήταν ανίσχυρη να προστατεύσει τους μακρινούς υπηκόους της στη Νικόπολη, ήταν φυσικό ότι η Αμβρακία και άλλες αρχαίες πόλεις γύρω από τον Αμβρακικό κόλπο, τις οποίες η Νικόπολη ερήμωσε από κατοίκους στη διάρκεια των πρώτων Ρωμαίων αυτοκρατόρων, θα ήταν πάλι προτιμητέες, από τα ίδια κίνητρα προστασίας που έκαναν τους πρώτους Έλληνες να τις κατοικήσουν. Η νέα πόλη της Πρέβεζας, που κτίστηκε πλησιέστερα στα λιμάνια της Νικόπολης παρά στην αρχαία πόλη, σε θέση που μπορούσε καλύτερα να οχυρωθεί, στο πιο γόνιμο τμήμα της πεδιάδος, όπου το νερό ήταν εξίσου άφθονο, απορρόφησε τότε πιθανότατα όλους τους εναπομείναντες κατοίκους της παλιάς πόλης.

Σαλαώρα, 25 Ιουνίου 1805

Σήμερα το απόγευμα το βορειοδυτικό αεράκι με έφερε σε μιάμιση ώρα από την Πρέβεζα στη Σαλαώρα,¹⁰⁶ το επίγειο της Άρτας. Περνώντας το στενό που χωρίζει τον κόλπο της Πρέβεζας από αυτόν της Άρτας, είναι δύο μικρά νησάκια. Το προς τα αριστερά ονομάζεται «Γαϊδαρονήσι»¹⁰⁷ και το προς τα δεξιά «Κεφαλό».* Αυτά τα δύο νησιά, καθώς και τα άλλα του Αμβρακικού κόλπου, όπως όλες οι ακατοίκητες περιοχές της Ελλάδος, την άνοιξη καλύπτονται από πλούσια βλάστηση, παρέχοντας έτσι βοσκή στα ποίμνια. Μεταξύ Γαϊδουρονησιού και του γειτονικού ακρωτηρίου της χερσονήσου Σκαφιδάκι, βρήκαμε αγκυροβολημένη μία από τις κανονιοφόρους του Αλή πασά: ένα πλοίο μικρό με δύο κανονάκια στην πλώρη. Ο πασάς έχει δυο-τρία απ' αυτά στον Αμβρακικό, και μια καινούργια κορβέτα¹⁰⁸ στη Σαλαώρα. Όταν τελευταία επισκέφτηκε τη Σαλαώρα, διέταξε να καθαρισθούν τα θαμνόδενδρα και να κτισθεί χωριό, αλλά μονάχα πέντε ή έξι αποθήκες κτίστηκαν με ένα δωμάτιο για τον εισπράκτορα του τελωνείου, στην άκρη ενός βραχώδους υψώματος, που προεξέχει από τη βόρεια ακτή του Αμβρακικού. Ο λόφος,

¹⁰⁶ Στο κείμενο του Leake υποσημειώνεται στα ελληνικά: «Σαλαώρα»

¹⁰⁷ Οι σημερινές ονομασίες παραμένουν σχεδόν αναλλοίωτες: Γαϊδουρονήσι και Κεφαλό.

* Επισκέφτηκα τον Κεφαλό [Κέφαλο], που κείται απέναντι από τη Βόνιτσα, σε επόμενο ταξίδι μου στην περιοχή. Εντόπια εκεί τα λείψανα μεγάλου κτίσματος της βυζαντινής εποχής, πιθανώς μοναστηριού, απ' όπου ο κύριος Κ. αφαίρεσε και μετέφερε στο σπίτι του στη Βόνιτσα ένα κιονόκρανο ιωνικού ρυθμού και μία παραστάδα της ίδιας εποχής. Ο ίδιος με πληροφόρησε ότι το νησί είναι ιδιοκτησία του και το χρησιμοποιούσε για να εκθρέψει πουλερικά. Αναγκάστηκε όμως να εγκαταλείψει την επιχείρηση λόγω της δυσχερούς επικοινωνίας με το νησί κατά την περίοδο του χειμώνα όταν έπνεαν συνεχείς θυελλώδεις άνεμοι. – Σ.τ.μ.: Ο Leake επισκέφτηκε τον Κεφαλό το Μάρτιο του 1809, όταν πέρασε πάλι από τη Βόνιτσα. Ο κύριος Κ. είναι ο προεστός της Βόνιτσας Νικολός Λογοθέτης Χαλκιάπουλος (Khalciourulo), στο σπίτι του οποίο διέμενε ο Leake, όταν βρισκόταν στη Βόνιτσα.

¹⁰⁸ Στο αγγλικό κείμενο *brig corvette*.

που φαίνεται να ήταν παλαιότερα νησί, σχεδόν κυκλώνεται από τις ρηχές λιμνοθάλασσες στα βόρεια και τη θάλασσα στα νότια, όπου το βάθος του νερού είναι παραπάνω από επαρκές για την προσέγγιση κάθε πλοίου που μπόρεσε να περάσει το στενό της Πρέβεζας.¹⁰⁹ Η σύνδεση της Σαλαώρας με την ηπειρωτική ενδοχώρα γίνεται μέσω τριών στενών, χαμηλών αναχωμάτων που διακλαδίζονται προς ανατολάς, δυσμάς και βορρά. Τα δύο πρώτα είναι απλώς ράμματα γης, όμοια με αυτά που συνήθως χωρίζουν τις λιμνοθάλασσες από τη θάλασσα. Το τρίτο, προς το βορρά, είναι φαρδύτερο αλλά τόσο χαμηλό που συχνά είναι πλημμυρισμένο. Ένα υπερυψωμένο μονοπάτι, που ακόμη και αυτήν την εποχή του χρόνου λούζεται από τα νερά της λιμνοθάλασσας, είναι ο μόνος δρόμος προς την πεδιάδα της Άρτας. Από την κορυφή του λόφου της Σαλαώρας η θέα του Αμβρακικού είναι εξαιρετική. Στα ράμματα που χωρίζουν τις λιμνοθάλασσες από τη θάλασσα, φαίνονται τα ανοίγματα όπου πιάνονται τα ψάρια, όπως και στο Μάζωμα της Πρέβεζας, και υπάρχουν σπίτια που χρησιμοποιούνται από τους ασχολούμενους στο ιχθυοτροφείο. Το ράμμα προς ανατολάς, μετά από τρία μίλια, συναντά δασωμένη χερσόνησο που εισχωρεί στον Κόλπο, στην οποία βρίσκεται ένα μετόχι της Παναγίας και πέρα από αυτήν τρία τέσσερα μικρά νησάκια συνδεδεμένα μεταξύ τους με αναχώματα λάσπης, που ονομάζονται «Κορακονήσια». Στα μισά της απόστασης προς την Ακαρνανική ακτή είναι η Βουβάλα, το μεγαλύτερο νησί του Αμβρακικού κόλπου. Πιο πέρα από τη χερσόνησο της Παναγίας το ράμμα συνεχίζει για δυο-τρία μίλια ανατολικότερα μέχρι την Παλαιά Μπούκα. Ονομάζεται έτσι, γιατί πιστεύεται ότι εκεί ήταν παλαιότερα οι εκβολές του Αράχθου –τόρα τρία μίλια προς τα ανατολικά– πράγμα που δε στερείται πιθανότητας, καθώς σχεδόν σε κάθε περίπτωση επέκτασης του εδάφους στο στόμιο των ποταμών, η κατώτερη ροή τους παίρνει νέα κατεύθυνση. Κοντά στην ανατολική πλευρά του λασπερού και ρηχού κόλπου της Παλαιο-Μπούκας υπάρχει ένα νησί μέσα στη λιμνοθάλασσα, καλυμμένο με τα ερείπια φρουρίου που ονομάζεται Φιδόκαστρο και είναι κτισμένο με μικρές πέτρες και κονίαμα, ανάμικτα με ελληνιστική δόμηση προς τα θεμέλια.¹¹⁰ Η λιμνοθάλασσα προς τα δυτικά της Σαλαώρας εκτείνεται ως τον ποταμό Λούρο και ονομάζεται «Τζουκάλια»¹¹¹ και αυτή προς τα ανατολικά «Λογαρού».

¹⁰⁹ Το βάθος λοιπόν στο μικρό μώλο της Σαλαώρας ήταν ίδιο ή λίγο μεγαλύτερο από το βάθος του στενού της Πρέβεζας, που την εποχή εκείνη ήταν δώδεκα πόδια (3,70 μ.), βλ. LEAKE 1835, I, 180, 200-201.

¹¹⁰ Ο Leake αναφέρεται ξανά στο Φιδόκαστρο και το ταυτίζει με τον αρχαίο Αμβρακο, βλ. LEAKE 1835, I, 214.

¹¹¹ Στο κείμενο η λέξη είναι γραμμένη *Tzukalia*. Η σημερινή ονομασία της δυτικής λιμνοθάλασσας είναι «Τσουκαλιό». Η προς τα ανατολικά διατηρεί ακριβώς την ίδια ονομασία «Λογαρού».

*Άρτα, Γιάννενα, Σούλι, Καμαρίνα, Λέλοβα*¹¹²

Την επόμενη μέρα, 26^η Ιουνίου 1805, ο Leake και η συνοδεία του έφυγαν πολύ πρωί από τη Σαλαώρα με προορισμό την Άρτα.¹¹³ Εκεί συνάντησε τον επίσκοπο Ιγνάτιο¹¹⁴ ο οποίος τον ξενάγησε στην πόλη, το ναό της Παρηγορίτισσας, το λόφο της Περάνθης και το κάστρο. Ο Leake θεωρεί ότι η Άρτα είναι κτισμένη πάνω στην αρχαία Αμβρακία, αλλά ο μητροπολίτης Ιγνάτιος και ο γιατρός του κ. Μ. από την Κατούνα διαφωνούν. Το απόγευμα της 27^{ης} Ιουνίου πήραν το δρόμο για τα Γιάννενα, διανυκτέρευσαν στη Στρεβίνα –σημερινή Καμπή– και στις 8:00 το βράδυ της 28^{ης} Ιουνίου έφτασαν στην έδρα του πασαλικιού. Τους πήρε 12 ώρες με άλογα, για να καλύψουν την απόσταση των 42 μιλίων –67,5 περίπου χιλιομέτρων– από την Άρτα μέχρι τα Γιάννενα, χωρίς αποσκευές.

Την 1^η Ιουλίου 1805 ξεκίνησε από τα Γιάννενα με ένα εξαίρετο μουλάρι από το στάβλο του Αλή, που του παραχώρησε ο πασάς, για να διαβεί τα ορεινά μονοπάτια προς το Σούλι. Παρέα του ήταν ο Ιταλός αρνησίθρησκος Mehmet Effendi, καθώς και ο πρωταρχιτέκτονας του Αλή πασά, Πέτρος από την Κορυτσά, που είχε κτίσει πολλά κάστρα, παλάτια και γεφύρια στην επικράτεια του Αλή. Μεταξύ αυτών, το περίφημο γεφύρι στο Τεπελένι,¹¹⁵ το κάστρο στο λόφο Τρύπα ή Μπίρα του Σουλίου και το σεράι του Αλή στο Σούλι,¹¹⁶ το παλάτι του Τεπελενλή στη γενέτειρά του, το κάστρο του αγίου Αντρέα και άλλες οχυρώσεις στην Πρέβεζα.¹¹⁷

Στις 7:00 το βράδυ της 4^{ης} Ιουλίου 1805 έφτασαν στη Ζερμύ –σημερινή Βρυσούλα– όπου τα τελευταία χρόνια ο Αλή πασάς είχε κτίσει τσιφλίκι από πέντε ή έξι αγροικίες περικυκλωμένες από τετράγωνο τοίχο. Ο Leake διανυκτέρευσε σε ένα ανοιχτό εξώστη έξω από μια αγροικία. Τη νύχτα, ολόκληρη η ατμόσφαιρα έλαμπε από τις πυγολαμπίδες. Την επόμενη μέρα επισκέφτηκαν τη μονή Αβάσσου και μέσω Κοτσανόπουλου έφτασαν στην Καμαρίνα,

¹¹² Ακολουθεί μία συνοπτική περιγραφή του ταξιδιού, καθώςον θα ασχοληθώ λεπτομερώς με τη διαδρομή αυτή, σύντομα, σε άρθρο μου, βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2008.

¹¹³ Παρ' όλο που τα σχετικά με τη δεύτερη επίσκεψη του Leake στην Άρτα, το 1809, μεταφράστηκαν και υπομνηματίστηκαν από το δάσκαλο Γεώργιο Α. Σταύρου, ο ίδιος δεν ασχολήθηκε με την πρώτη επίσκεψη του περιηγητή στην πόλη, το 1805, βλ. ΣΤΑΥΡΟΥ 1967· 1971.

¹¹⁴ Πρόκειται για τον επίσκοπο Άρτης και Ναυπάκτου Ιγνάτιο Μπάμπαλο (1765-1828), που συνέβαλε –με ή χωρίς τη θέλησή του– να εκτελεστούν εν ψυχρώ στη Σαλαώρα από το δήμιο του Αλή πασά σημαντικός αριθμός Πρεβεζάνων (περί τους 250), μετά τη μάχη της Νικόπολης (12/24 Οκτωβρίου 1798) και το «Χαλασμό» της Πρέβεζας, βλ. ΠΡΩΤΟΨΑΛΤΗΣ 1961· ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2005α, 108-111.

¹¹⁵ LEAKE 1835, I, 223.

¹¹⁶ LEAKE 1835, I, 229.

¹¹⁷ Βλ. ΠΕΤΡΩΝΩΤΗΣ 1994, 370-371, 377-378.

ΕΙΚΟΝΑ 30: Οι πηγές στη Σκάλα του Λούρου
με το δρόμο να περνάει πάνω από αυτές.
Φωτογραφία του Etienne Labranche του 1913
(Φωτογραφικό αρχείο Ιδρύματος Ακτία Νικόπολις)

ΕΙΚΟΝΑ 31: Ερείπια ελληνιστικού πύργου πάνω
από τα Στενά της Σκάλας του Λούρου
(Φωτογραφία Νίκου Δ. Καράμπελα, 2007)

όπου φιλοξενήθηκαν στο σεράι του περιβόητου καπετάν Γιαννάκη για τρεις μέρες. Επισκέφθηκε τα ερείπια της αρχαίας Κασσώπης και στις 8 Ιουλίου ξεκίνησαν την επιστροφή τους για τα Γιάννενα, μέσω Λούρου, Καντζά, Λελόβων, Αγίου Γεωργίου,¹¹⁸ Χολιάδων,¹¹⁹ Πέντε Πηγαδιών και Αγίου Δημητρίου.

Αργά το απόγευμα της 8^{ης} Ιουλίου 1805, μετά το χωριό Λούρο, περνούν από τις πηγές της Αγίας Παρασκευής «που δημιουργούν μία διαυγέστατη, βαθιά λιμνούλα, γεμάτη ψάρια, η οποία σκιάζεται μετά την άκρη της από δέντρα και θάμνους». Την πηγή περιέγραψε και ο Thomas S. Hughes, όταν πέρασε από αυτήν τη 18^η Μαΐου 1814, αλλά και ο Nicholas Hammond 150 χρόνια αργότερα.¹²⁰ Ο Leake παρατηρεί ότι «κοντά στις πηγές υπάρχει κούλια για την ασφάλεια του περάσματος. Στην ίδια θέση υπάρχουν ερείπια ελληνοστικού πύργου, ο οποίος αναμφισβήτητα υπηρετούσε τον ίδιο σκοπό». Από τη θέση της κούλιας ελέγχεται πλήρως το στενό πέρασμα μεταξύ των πηγών της Σκάλας Λούρου¹²¹ και της βάσης της νότιας παρειάς του βουνού Βαλαώρα ή Βαλαωρίτης.¹²² Η φρουρά της κούλιας εξυπηρετούνταν για τις ανάγκες ύδρευσης από μικρή πηγή που είχαν σκάψει δίπλα στην κούλια. Ερείπια της πηγής της κούλιας σώζονται μέχρι σήμερα. Η θέση έχει οπτική επαφή με όλη τη γύρω περιοχή, από το Ζάλογγο και το βόρειο τμήμα της αρχαίας Κασσώπης, μέχρι τους Ρωγούς [το αρχαίο Βουχέτιο], τα Λιοβούνια και τη Στρογγυλή στις λιμνοθάλασσες του Αμβρακικού. Γεωγραφικά βρίσκεται στα όρια της χώρας των Κασσωπαιών και είναι πολύ πιθανό τα ερείπια αυτά να είναι λείψανα ενός συνοριακού πύργου της Κασσωπαιάς. Η βάση του ελληνοστικού πύργου σώζεται μέχρι σήμερα, διακόσια περίπου μέτρα ανατολικά από το ξωκλήσι της αγίας Παρασκευής. Το ιδιόκτητο αυτό εκκλησάκι, σύμφωνα με τη σωζόμενη κτητορική επιγραφή, κτί-

¹¹⁸ Ο Leake περιγράφει, με τη βοήθεια ενός σκαριφήματος, τις καμάρες του ρωμαϊκού υδραγωγείου στις πηγές του ποταμού Λούρου, όταν επισκέφθηκε τον Άγιο Γεώργιο στις 9 Ιουλίου 1805, βλ. Leake 1835, I, 259-261.

¹¹⁹ Στο αγγλικό κείμενο *Koliadhes*. Ο μικρός οικισμός Χολιάδες ή Γολιάδες ή Γουλιάδες ή Γκολιάδες μετονομάστηκε το 1927 σε Γυμνότοπο. Για την ονομασία Χολιάδες βλ. *Ήπειρος, έγχρωμος, λιθόγραφος, χάρτης της Χαρτογραφικής Υπηρεσίας Στρατού*, Αθήνα 1920, αριθμός καταχώρισης συλλογής Ιδρύματος Ακτία Νικόπολις: IAN 169.

¹²⁰ Πρβλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2005α, 131· HAMMOND 1967, 55.

¹²¹ Η εμπορική «Σκάλα» Λούρου ήταν εκεί που σήμερα είναι η μονάδα πάχυνσης ιχθυηρών, κάτω από το εκκλησάκι της αγίας Παρασκευής, μετά το τέλος του χωριού Λούρου, δεξιά από την εθνική οδό Πρέβεζας-Ιωαννίνων. Υπήρχε εκεί παλαιά και λιθόστρωτη γέφυρα στο δρόμο που ένωσε το χωριό Λούρο με τον Καντζά –σημερινή Στεφάνη–, βλ. ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ 1884, 235. Οι πηγές της Σκάλας Λούρου ονομαζόταν επίσης και «πηγές Ναϊάδων», βλ. ΠΟΥΚΕΒΙΛ 1994, 195, λόγω των υδρατιμών που συχνά δημιουργούνται τις κρύες ημέρες του χειμώνα από τα ζεστότερα νερά των πηγών, όπως μας περιγράφει ο κ. Δημήτρης Α. Φλούδας από το Λούρο. Η περιοχή στο στενό αυτό πέρασμα ονομαζόταν παλαιότερα και «Μετζίτ», επειδή πληρωνόταν εκεί φόρος: για την υποδιαίρεση αυτήν της χρυσής οθωμανικής λίρας, βλ. ΖΙΑΓΚΟΣ 1974, 194.

¹²² Ονομάζεται Βαλαωρίτης, επειδή ήταν παλαιότερα κτήμα της ομώνυμης οικογένειας, προγονικής του γνωστού ποιητή Αριστοτέλη Βαλαωρίτη, βλ. ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ 1884, 235.

στηκε από τον Αναστάσιο Τζοβάρα το 1745.¹²³ Μετά τη δολοφονία του γιου του Αναστασίου Τζοβάρα, αρματολού Νικολάου Τζοβάρα,¹²⁴ το 1770 από τους Μαργαριτιώτες, ο ναός κήκε δύο φορές –το 1854 και το 1941– και παρέμεινε ερειπωμένος. Δέχθηκε εκτεταμένες επισκευές το 1951 από την οικογένεια Κατσαντώνη, η οποία μέχρι σήμερα διαχειρίζεται και συντηρεί το ναό. Ένας άλλος ναός που κτίστηκε, σύμφωνα με τον Ηλία Βασιλά,¹²⁵ το 1745 από τον καπετάν Νάστο Τζοβάρα, ήταν του αγίου Νικολάου «στους Λάτες».¹²⁶

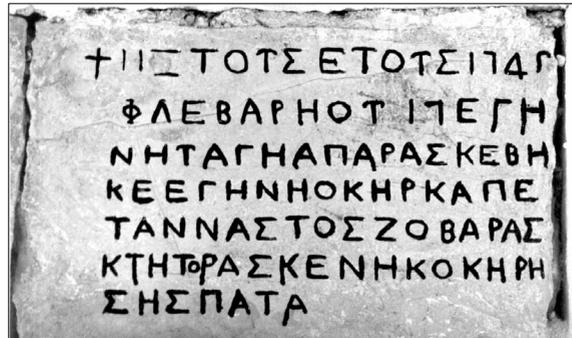
¹²³ Η κτητορική επιγραφή υπήρχε μέχρι το 2005 πάνω από το θύρωμα στη νότια πλευρά του ναού και μετά την αφαίρεσή της, λόγω της υπερύψωσης της νότιας πόρτας του, σώζεται σήμερα στην αποθήκη του ναού και έχει ως εξής: + ΗΣ ΤΟΥ Σ ΕΤΟΥΣ 1745 / ΦΛΕΒΑΡΗΟΥ 17 ΕΓΗ / ΝΗ Τ ΑΓΗΑ ΠΑΡΑΣΚΕΒΗ / ΚΕ ΕΓΗΝΗ Ο ΚΗΡ ΚΑΠΕ / ΤΑΝ ΝΑΣΤΟΣ ΖΟΒΑΡΑΣ / ΚΤΗΤΟΡΑΣ ΚΕ ΝΗΚΟΚΗΡΗ / Σ ΗΣ ΠΑΤΑ, την οποία ελεύθερα διαβάζω ως: Ιστορήθη το σωτήριο έτος 1745, 17 Φεβρουαρίου, κτίστηκε στο όνομα της αγίας Παρασκευής και την έκτισε ο κυρ καπετάν Νάστος Τζοβάρας, κτήτορας και νοικοκύρης για πάντα. Ο τοπικός ασβεστόλιθος στον οποίο είναι χαραγμένη η επιγραφή έχει πλάτος 50 εκ., ύψος 30 εκ. και πάχος 10 εκ. Από το δεξιό άκρο της επιγραφής φαίνεται να έχει αφαιρεθεί μικρή λωρίδα πέτρας, πλάτους περίπου 6 εκ. Ευχαριστώ τους Λουριώτες κ. Δημήτρη Λεων. Φλούδα, Κώστα Θεοδ. Ζάκα, Θεόδωρο Αθ. Κατσαντώνη και Κώστα Θεοχ. Γκλιάτη για τις πληροφορίες που μου παρείχαν και τη βοήθειά τους να εντοπίσω την επιγραφή.

¹²⁴ Ο αρματολός Νικολός Τζοβάρας ή Τσιοβάρας φέρεται κτήτορας αρκετών ναών στην περιοχή. Ο επίσκοπος Άρτης Σεραφεΐμ Ξενόπουλος αναφέρει τέσσερις: το ναό του αγίου Νικολάου στο Κανάλι, το μοναστήρι του αγίου Αθανασίου στις Καμάρες –κοντά στο σημερινό χωριό Αρχάγγελος–, όπου και ετάφη ο καπετάν Νικολός Τζοβάρας μετά τη δολοφονία του, το ναό του αγίου Νικολάου στο λιβάδι Τριανταφυλλιά κοντά στη «Λόμπα», και το ναό του αγίου Νικολάου του Βάλτου, βλ. ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ 1884, 238-239 και 259. Επί πλέον αυτών, σύμφωνα με τη μαρτυρία του κ. Δημήτρη Α. Φλούδα, ήταν κτήτορας των ναών του αγίου Αθανασίου στα Αμπέλια Ωρωπού και της αγίας Παρασκευής στον κάμπο του Σεσόβου –σημερινού Πολύβρυσου–, βλ. ΖΑΚΑΣ 2006, 35-36, όπου και περισσότερες πληροφορίες για το Νικολό Τσιοβάρα, σελ. 34-38. Ερείπια του ναού του αγίου Νικολάου του Βάλτου σώζονται 3 χλμ. βορειοανατολικά των δύο ναών των αποστόλων Πέτρου και Παύλου στο Λιθάρι, στην ανατολική όχθη του ποταμού Λούρου και 9,5 χλμ. πλεύσης –ή 6 περίπου μίλια κατά το Φουρική– πάνω από τις εκβολές του Λούρου, βλ. ΦΟΥΡΙΚΗΣ 1930, 219-220, υποσημ. 4. Άρτα, χάρτης της Χαρτογραφικής Υπηρεσίας Στρατού, Αθήνα 1945, αριθμός καταχώρισης συλλογής Ιδρύματος Ακτία Νικόπολις: ΙΑΝ 345. Ο ναός αυτός ίσως κρύβει, τελικά, την απάντηση στο χρόνιο ερώτημα της θέσης του λιμένος του αγίου Νικολάου του Πύργου (*port de Saint Nicolas le Tort*) του *Χρονικού του Μορέως*, παρά την επιστημονική αντιπαράθεση μεταξύ Π. Φουρική και Χρ. Δάλλα. Η κτητορική επιγραφή του ναού, κατά τον Ξενόπουλο και το Φουρική, ήταν εντοιχισμένη στο ναό και σύμφωνα με μαρτυρίες σώζεται σήμερα στο παλαιό μουσείο Νικοπόλεως, δεν είναι όμως καταλογραφημένη. Το γεφύρι του «Καπετάνιου» ή «Καπετάνου» βορειοανατολικά του Θεσπρωτικού είναι σύμφωνα με την παράδοση κτίσμα του καπετάν Τζοβάρα, βλ. ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ 1997, 182-183· ΓΙΑΝΝΟΣ 2007. Ο λίθινος, υψηλός, στρογγυλός πύργος της μονής προφήτου Ηλίου Ηλιοβουνίου ήταν κτίσμα του καπετάν Τζοβάρα, βλ. ΚΑΜΑΡΟΥΛΙΑΣ 1996, τ. Β', 148.

¹²⁵ Ο Ηλίας Βασιλάς αναφέρει ότι η επιγραφή του ναού «διασώθηκε στο μουσείο της Νικοπόλεως», βλ. ΒΑΣΙΛΙΑΣ 1963, 97-98.

¹²⁶ Ο ναός που βρίσκεται σήμερα πάνω σε πολύ μικρό ύψωμα πέντε (5) περίπου μέτρων, στα ανατολικά της εθνικής οδού Πρέβεζας-Ιωαννίνων, στο σημείο που διασταυρώνεται με την

ΕΙΚΟΝΑ 32: Η κτητορική επιγραφή του ναού της αγίας Παρασκευής στη Σκάλα του Λούρου (Φωτογραφία Κώστα Θ. Ζάκα)

Λίγα σχετικά με το «Χαλασμό» της Πρέβεζας

Στη διάρκεια της πρώτης παραμονής του στην Ήπειρο, ο Leake προμηθεύεται ένα χειρόγραφο λαϊκού ποιήματος, έργο του Χατζή Σεχρέτη από το Δέλβινο, στο οποίο περιγράφονται έμμετρα τα κατορθώματα του Αλή πασά. Με βάση το χειρόγραφο αυτό αναφέρεται και σχολιάζει τη βιογραφία του Τεπελενλή, σε μία σημείωση των κειμένων του.¹²⁷ Το χειρόγραφο που του έδωσαν ξεκινά χωρίς τίτλο αλλά ως εξής: «1805, Νοεμβρίου 25. Ιδού γράφω του Αλή πασιά αφέντη μας τα θαύματα οπού έχει καμωμένα έως την τελείωσιν του Σουλίου». Ο Leake διέσωσε, με αυτόν τον τρόπο, ένα πρώιμο τμήμα της Αληπασιάδος του Χατζή Σεχρέτη.¹²⁸

Στα σχετικά με την κατάληψη της Πρέβεζας το 1798 από τα στρατεύματα του Αλή και του γιου του Μουχτάρ ο Leake αναφέρει:

επαρχιακή οδό που οδηγεί στο χωριό Μιχαλίτσι, επισκευάστηκε το 1965, στη θέση του παλαιότερου ναού, που σωζόταν μέχρι τότε. Η περιοχή είναι και σήμερα γνωστή στους ψαράδες με την ίδια ονομασία «στις Λάτες», η οποία στα Πρεβεζάνικα γίνεται «Ζτζ' λάτες», με θηλυκό άρθρο και όχι αρσενικό, όπως χρησιμοποιεί ο Βασιλάς. Σύμφωνα με μαρτυρίες ψαράδων, «λάτες» ονομάζονταν, στα ιταλικά, οι τενεκέδες που χρησιμοποιούνταν, για να τοποθετούνται τα παστά ψάρια και έτσι η τοποθεσία πήρε το όνομά τους. Πιθανολογώ ότι ο Βασιλάς, γνωρίζοντας την έννοια της λέξης, χρησιμοποίησε το αρσενικό άρθρο «στους». Ο Ενετός κοσμογράφος και χαρτογράφος Vincenzo Maria Coronelli σε λεπτομερή χάρτη του Αμβρακικού κόλπου σημειώνει στο σημείο αυτό ένα κατεστραμμένο χωριό Zulates, «Villa Zulates distrutta», χρονολογώντας έτσι το τοπωνύμιο προ του 1684, χρονολογία που επισκέφθηκε την περιοχή, βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΛΑΣ 2006, χάρτης Νο. 10.

¹²⁷ Βλ. LEAKE 1835, I, 463-497.

¹²⁸ Για μια πλήρη έκδοση της Αληπασιάδος βλ. ΣΑΘΑΣ 1870, 123-336.

Όταν κηρύχθηκε πόλεμος εναντίον των Γάλλων, ο Αλή έστειλε στρατεύματα στο Βουθρωτό και διέταξε το Μουχτάρ να τον συναντήσει με το στρατό του στο Λούρο. Έγραψε στους Πρεβεζάνους ότι έχει φιρμάνι από το Σουλτάνο να τους κάνει ραγιάδες, διατάσσοντάς τους να του παραδώσουν τους Γάλλους της φρουράς της Πρέβεζας και υποσχόμενος ταυτόχρονα ότι, εάν αυτό γίνει, θα τους αφήσει ήσυχους να μείνουν στην πόλη τους χωρίς κανένα Τούρκο σε αυτή και με μόνη υποχρέωσή τους να πληρώνουν το χαράτσι. Οι Πρεβεζάνοι απάντησαν αρνητικά, βασιζόμενοι στην υποσχεθείσα βοήθεια των Σουλιωτών.

Μετά από αυτά, ο Αλή πασάς προχώρησε εναντίον της Πρέβεζας και διέταξε το Μουχτάρ να επιτεθεί με 1.000 άντρες στην αριστερή πλευρά των εχθρικών θέσεων, στο Παλαιόκαστρο (τη Νικόπολη), ενώ ο ίδιος με τις υπόλοιπες δυνάμεις του παρέμενε σε ύψωμα απέναντι από τη δεξιά πτέρυγα των εχθρικών δυνάμεων. Οι Γάλλοι νόμιζαν ότι ο Αλή πασάς είχε 5.000 άντρες, αλλά η συνολική δύναμή του ήταν μόνο 1.600 πεζικάριοι και ιππείς (*καβάλα και πεζούρα*).

Επειδή ο Μουχτάρ βρήκε κάποια αντίσταση, ο Αλή προωθήθηκε, για να τον βοηθήσει, και σύντομα κατέλαβαν το Παλαιόκαστρο, όπου έσφαζαν όσους έβρισκαν. Έπειτα συνέχισαν προς την πόλη της Πρέβεζας, όπου ο Αλή δεν έδειξε καθόλου οίκτο.¹²⁹

*Αλή Πασιάς στην Πρέβεζα τέτοιο νιζάμι δίνει
κόβει κορμιά, παίρνει ψυχαίς, δεν κάμνει λεημοσύνη,
περίσαις σκλάβαις έπηραν, κορίτζια και νυφάδες,
και στέλνει στην Αρβανιτιά αμέτρηταις χιλιάδες·
πολλαίς μανάδες χώρισαν από τους πατεράδες
και ταις πουλούν στα Γιάννενα ωσάν τους Αραπάδες.¹³⁰*

Ο Leake σχετικά με την αναφορά του ποιήματος ότι 1.000 κεφάλια στάλθηκαν στην Κωνσταντινούπολη μαζί με 300 Γάλλους αιχμαλώτους με επί κεφαλής το στρατηγό Ρόζο,¹³¹ αναφέρει ότι τα 1.000 κεφάλια είναι ποιητική υπερβολή και ότι από τους 175 Πρεβεζάνους που συνελήφθηκαν και κατηγορήθηκαν ότι υποβόηθησαν τους Γάλλους, μόνο τρεις σώθηκαν. Τα κεφά-

¹²⁹ Για μία πλήρη αναφορά στη μάχη της Νικόπολης του 1798, βλ. BELLAIRE 1805, 394-428· CAMUS 1858, 148-183· ΒΑΣΙΛΙΑΣ 1954-1955.

¹³⁰ Το χειρόγραφο της Αληπασιάδος που προμηθεύθηκε ο Leake είναι παραλλαγή του κειμένου που παρουσίασε ο Κ.Ν. Σάθας στις *Ιστορικές Διατριβές* του, βλ. ΣΑΘΑΣ 1870, 123-336.

¹³¹ Πρόκειται για το Γάλλο επιτελικό υπασπιστή Roze (Ροζ), που ήταν φίλος του Αλή, κουμπάρος του γιου του Μουχτάρ και συχνός επισκέπτης στα Γιάννενα, βλ. FLEMING 2000, 154-157.

λια των Πρεβεζάνων αυτών και όσων, Γάλλων και Ελλήνων, σκοτώθηκαν στη μάχη της Νικόπολης, που ανέρχονταν σε 300, στάλθηκαν στην Κωνσταντινούπολη. Όταν μιλάμε για κεφάλια, εννοούμε μόνο τα δέρματά τους, τα οποία παραγεμίζονταν με άχυρα και βρέχονταν, για να υγραθούν, πριν παρουσιαστούν στο Σουλτάνο.

Οι περιουσίες πολλών Πρεβεζάνων που δε συμμετείχαν ενεργά στη μάχη κατασχέθηκαν από τον Αλή με την πρόφαση ότι βοήθησαν τους Γάλλους, και δόθηκαν στους Αλβανούς. Οι οικογένειες των Πρεβεζάνων αυτών στάλθηκαν ως καλλιεργητές σε ακαλλιέργητες, ως τότε, αλλά γόνιμες εκτάσεις, στις άκρες του Αμβρακικού κόλπου, όπου ο πασάς έκτισε καλύβια και δημιούργησε νέα τσιφλίκια.

Ο ποιητής δεν αναφέρει καθόλου τη βοήθεια που έδωσε στην περίπτωση αυτή στον Αλή πασά ο παλιός του εχθρός Χασάν Τσαπάρη και οι υπόλοιποι Τσάμηδες, πολλοί από τους οποίους ήταν Χριστιανοί. Μερικοί από αυτούς άρπαξαν και πήραν μαζί τους στην Τσαμουριά, ως ανεκτίμητο λάφυρο, τη θαυματουργή εικόνα του αγίου Χαραλάμπους, προστάτη της Πρέβεζας. Οι ιερείς της εκκλησίας του αγίου Χαραλάμπους προσέφεραν μεγάλα ποσά, για να εξασφαλίσουν την επιστροφή της εικόνας, χωρίς όμως επιτυχία. Οι αλληπάλληλες συμφορές της Πρέβεζας, ιδιαίτερα όμως η απώλεια των γαιών και το κτίσιμο του τζαμιού στην πόλη, αποδίδονταν συχνά από τους Πρεβεζάνους και κυρίως από τους ιερείς και τις γυναίκες στην απώλεια της εικόνας του προστάτη τους αγίου.¹³²

Παραλία Μονολιθίου, 12 Νοεμβρίου 1807¹³³

Τη νύχτα της 12^{ης} Νοεμβρίου 1807, με μία βάρκα από το πολεμικό μπρίκι «Delight», που είχε πλοίαρχο τον Χάντφιλντ [Handfield], αποβιβάστηκε στην παραλία [βόρεια του Μύτικα] για μια μυστική σύσκεψη με το Βεζίρη, η οποία είχε ως αποτέλεσμα την ειρήνη με την Πύλη, το καλοκαίρι του 1808.

Ο Αλή πασάς θεώρησε απαραίτητο σε εκείνη την κατάσταση να αποκρύ-

¹³² Πολύ σύντομα οι Πρεβεζάνοι αντικατέστησαν τη λεηλατηθείσα εικόνα του αγίου Χαραλάμπους, με αυτήν που υπάρχει μέχρι σήμερα στο ναό του πολιούχου μας, έργο του γνωστού Λευκάδιου αγιογράφου Βασιλείου Αρκελέ, με χρονολογία 5 Ιουλίου 1804, και αγιογραφημένη με τη συνδρομή των επιτρόπων του ναού Θεόδωρου Μαγγιάρου και Χρήστου Σκέφερη. Είναι προφανές από τις υπόλοιπες τρεις δεσποτικές εικόνες του τέμπλου του ναού, ότι η αρπαχθείσα από τους Τσάμηδες εικόνα ήταν έργο του Αθηναίου αγιογράφου Αναστασίου Ρίζου, το 1793. Είναι άγνωστο εάν η εικόνα σώζεται σε κάποιο ναό της Τσαμουριάς.

¹³³ Αν και το κείμενο που ακολουθεί αποτελεί μια μακρά υποσημείωση του Leake σε μεταγενέστερη περιγραφή του, έκρινα σκόπιμο να το μεταφέρω εδώ για λόγους χρονολογικής συνέχειας.

ψει από το Γάλλο πρόξενο¹³⁴ την επικοινωνία μαζί μου. Υπό αυτές τις συνθήκες, όταν το πρωί έστειλα εκπρόσωπό μου στην Πρέβεζα, για να καθορίσει τα της συναντήσεως, ο Αλή διέταξε ένα από τους γραμματικούς του να του πουν ότι η συνάντηση θα γίνει στην παραλία και του έδωσε μυστικά οδηγίες να προσποιηθεί, όταν θα τον παρουσίαζαν στο Βεζίρη, ότι είχε ήδη επέλθει ειρήνη [μεταξύ Αγγλίας και Τουρκίας] και ότι ζητά την άδειά του να αγοράσει προμήθειες. Το σκηνικό είχε προετοιμαστεί με αυτόν τον τρόπο και τα πράγματα έγιναν όπως ακριβώς συμφωνήθηκαν, παρουσία του Γάλλου προξένου, με τον Αλή να αρνείται το προσποιούμενο αίτημα του εκπροσώπου μου και να συμπληρώνει, γελώντας, ότι τα δύο έθνη ήταν ακόμη σε πόλεμο και η μόνη χάρη που θα μπορούσε να του κάνει ήταν να τον αφήσει ελεύθερο να γυρίσει στο καράβι του, υπό τον όρο να εξαφανιστούμε από την ακτή. Κατά την επιστροφή του εκπροσώπου μου προς τη βάρκα του πλοίου μας, «Delight», ειδοποιήθηκε μυστικά από το γραμματέα του Αλή για το ακριβές σημείο, κοντά στη Νικόπολη, όπου ο πασάς θα με συναντούσε το βράδυ. Ο καιρός ήταν τόσο απειλητικός από τα νοτιοδυτικά, ώστε μας έκανε να σκεφτόμαστε σοβαρά τη δυνατότητα παραμονής του πλοίου μας κοντά στην ακτή και έτσι δεν διακινδυνεύσαμε να αγκυροβολήσουμε. Η νύχτα ήταν τόσο σκοτεινή, έτσι που, εάν ο Βεζίρης δε διέταζε να ανάψουν φωτιά και να πυροβολήσουν δύο-τρία μουσκέτα, δε θα τον έβρισκα εύκολα. Ήταν καθήμενος, κάτω από μια βραχώδη πλευρά της παραλίας, παρέα με το Σεχρή εφέντη και τον Έλληνα γραμματέα του Κώστα, προστατευόμενοι από μερικά παλικάρια σε μικρή απόσταση. Είχε ξεγελάσει τον πρόξενο, κανονίζοντας συνάντηση μαζί του στη Βόνιτσα, προς την κατεύθυνση της οποίας απέπλευσε με το πλοίο του από την Πρέβεζα, αλλάζοντας λίγο αργότερα την πορεία του προς το Βαθύ, όπου αποβιβάστηκε και ίππευσε από εκεί μέχρι τη Νικόπολη. Στη διάρκεια της δώωρης συνάντησής μας, το κύμα μεγάλωσε αρκετά, αλλά ευτυχώς η καταιγίδα δεν έφτασε μέχρι τον κόλπο. Έτσι μετά από κάμποσο βρέξιμο, από τη θάλασσα και τη βροχή, και κάποια δυσκολία στο να βρούμε το πλοίο μας –πράγμα που δεν θα το κατορθώναμε χωρίς τη βοήθεια των φανών– η βάρκα μας επέστρεψε στο πλοίο και εγκαταλείψαμε την ακτή.

Θεώρησα σκόπιμο να αδράξω την ευκαιρία και να αναφέρω τα πιο πάνω γεγονότα, που τώρα έχουν ελάχιστο ή και καθόλου ενδιαφέρον, μερικώς διότι ο κύριος Πουκεβίλ [Pouqueville] αναφέρθηκε σε αυτά πολύ αναξιοπρεπώς στο βιβλίο των περιηγήσεών του, αλλά κυρίως με σκοπό να αντικρούσω τον ισχυρισμό του πατρός Thomas S. Hughes, ο οποίος, όπως φαίνεται σε αρκετές περιπτώσεις, εμπιστεύθηκε πάρα πολύ τις πληροφορίες του Γάλλου προξένου ή και άλλων Ηπειρωτών λιγότερο άξιων εμπιστοσύνης, και θεώρησε σωστό

¹³⁴ Τον François Charles Hughes Laurent Pouqueville, πρόξενο της Γαλλίας στα Γιάννενα για εννέα χρόνια (1806-1814).

να ισχυριστεί ότι και στη συνάντηση του Μύτικα και σε άλλες παρόμοιες περιστάσεις «βαρύγδουπες υποσχέσεις –απρόσεκτες υποσχέσεις αδύνατον να πραγματοποιηθούν– έγιναν στον Αλή».* Από την πλευρά μου είναι αρκετό να αναφερθώ στη δημοσιευμένη αλληλογραφία του λόρδου Κόλινγουντ [Collingwood], για να αποδείξω ότι, όπως και αν ήθελε να παρουσιάζει τα πράγματα ο Αλή πασάς στους περιηγητές και τους επισκέπτες από τα Ιόνια νησιά, οι προσποιητές υποσχέσεις δεν ήταν τίποτε άλλο παρά προτάσεις συνεργασίας ενάντια στους Γάλλους και διαβεβαιώσεις ότι τα πλοία του βασιλικού στόλου, που έπλεαν στις δυτικές ακτές [της Ελλάδος], είχαν οδηγίες να βοηθήσουν τον Αλή σε όποια προσπάθειά του ενάντια στις κτήσεις των Γάλλων. Ο Αλή, όμως, δεν επέλεξε ποτέ να επωφεληθεί της βοήθειας αυτής, μην τολμώντας –όσο και αν ήθελε να έχει τη Λευκάδα ως ένα τελευταίο καταφύγιο από την Πύλη– να αναλάβει μία επιχείρηση ενάντια στο νησί, χωρίς τη σύμφωνη γνώμη της αυτοκρατορικής κυβέρνησης.

Πρέβεζα, Μάρτιος 1809

Από την προηγούμενη επίσκεψή μου εδώ, το 1805, η Πύλη βλέποντας ότι έχει μικρό οικονομικό όφελος από την Πρέβεζα και τις άλλες πρώην ενετικές κτήσεις, μετά την πληρωμή των εξόδων των διοικητικών υπαλλήλων και της μικρής φρουράς των, πούλησε τους φόρους στον Αλή πασά εφ' όρου ζωής, ως *μαλικιανέ*,¹³⁵ για 800 πουνγκιά,** παραβιάζοντας έτσι κατ' ουσίαν τη συνθήκη του 1800, με την οποία ο Σουλτάνος συμφώνησε να διατηρήσει στις πόλεις αυτές τους ενετικούς νόμους και προνόμια και να υπόκεινται μόνο σε ορισμένο φόρο εμπορίου και κτημάτων καταβλητέο στο διοικητή Μπέη. Αντίθετα με τη συμφωνία, τώρα τις παραδίδει σε άνθρωπο που δεν μπορεί ο ίδιος να συγκρατήσει και ο οποίος ως τώρα μεταχειρίστηκε τους κατοίκους των με κάθε είδος εκβιασμού και ενοχλήσεων. Η Πρέβεζα υπέφερε το πιο πολύ. Η συμμαχία της με τους Γάλλους, όταν αυτή καταλήφθηκε με επίθεση το 1798, έδωσε στο Βεζίρη δικαιολογία για εκβιασμούς και σκληρότητες, που εξακολούθουν συνεχώς από τότε και έχουν ως αποτέλεσμα ο πληθυσμός της να έχει ελαττωθεί κάτω του μισού, στην περίοδο αυτή. Στα 1807, όταν κηρύχθηκε ο πόλεμος μεταξύ Ρωσίας και Πύλης, οι Πρεβεζάνοι υποχρεώθηκαν να

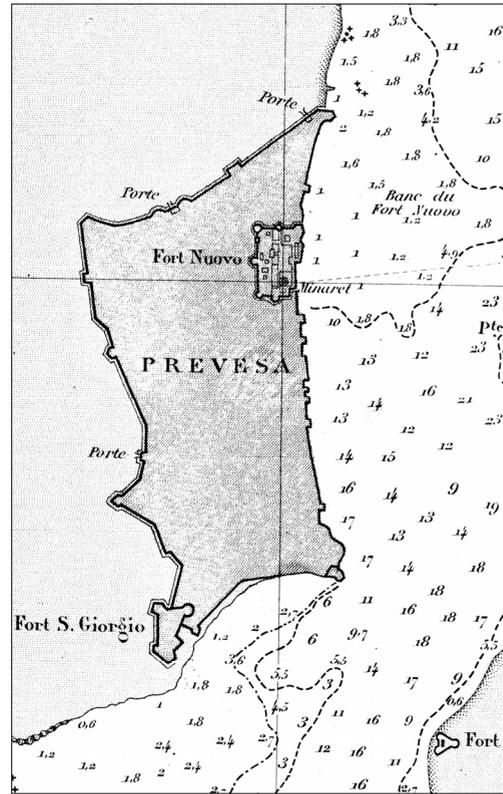
* HUGHES 1820, I, 190.

¹³⁵ Πρβλ. ΨΙΜΟΥΛΗ 1998, 375.

** Με την ισοτιμία επί του παρόντος να είναι 17 ή 18 πιάστρες για κάθε λίρα στερλίνα, ένα πουνγκιά 500 πιάστρων αξίζει περίπου 28 με 30 λίρες. – Σ.τ.μ.: Την εποχή της επίσκεψης του Leake στην Πρέβεζα υπήρχε ισοτιμία της λίρας στερλίνας με τη χρυσή λίρα. Έτσι η αγορά των φόρων των πρώην ενετικών κτήσεων (Βουθρωτού, Πάργας, Πρέβεζας, Βόνιτσας) εφ' όρου ζωής από τον Αλή πασά του στοίχισε περί τις 23.000 χρυσές λίρες.

εργασθούν στην εκσκαφή τάφρου, επί της χερσονήσου, μήκους σχεδόν δύο μιλίων,¹³⁶ για την κατασκευή της οποίας ο Πασάς έφερε άντρες απ' όλα τα μέρη της επικράτειάς του, μακριά ως την Κατερίνη πέρα από τον Όλυμπο, δίνοντάς τους τίποτε άλλο παρά μόνο μια μερίδα κουραμάνας, δηλαδή μαύρου ψωμιού. Στο μαλακό αυτό χώμα η τάφος, έχοντας μόνο λίγους πασσάλους για υποστηρίγματα, έχει ήδη αρχίσει να καταστρέφεται. Το νέο του φρούριο και το σεράι του κατασκευάστηκαν αργότερα¹³⁷ κατά τον ίδιο τρόπο, με αναγκαστική εργασία.¹³⁸

Μετά τη συμφωνία του με την Πύλη ο Αλή πασάς, θεωρώντας τον εαυτό του απαλλαγμένο από την υποχρέωση να τηρήσει έστω έναν από τους όρους της συμφωνίας με τους Πρεβεζάνους, έδωσε τα κτήματά τους στους Αλβανούς του, στέλνοντας ολόκληρες οικογένειες να κατοικήσουν νέα τσιφλίκια σε συνθήκες ανθυγιεινές και στρατωνίζοντας τους στρατιώτες του στα σπίτια όσων οικο-

ΕΙΚΟΝΑ 33: Κάτοψη της περιφερειακής τάφρου της Πρέβεζας. Λεπτομέρεια χάρτη του Mansell του 1880 (Συλλογή Ιδρύματος Ακτία Νικόπολις, IAN 130)

¹³⁶ Πρόκειται για την περιφερειακή τάφρο της Πρέβεζας, που άρχισε από τον προμαχώνα της Βρυσούλας και με δυτική-νοτιοδυτική κατεύθυνση πέρανε από τον «Φόρο», όπου ήταν η κύρια πύλη της πόλης, συνέχιζε για 200 περίπου μέτρα πέραν αυτού, και έστρεφε μετά νότια μέχρι το Νέο Κάστρο (Γενή Καλέ) του αγίου Γεωργίου. Σύμφωνα με το έγγραφο 1407 του αρχαίου Αλή πασά που απόκειται στη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη, η τάφος, «το χαντάκι της Πρέβεζας», τελείωσε το Φεβρουάριο του 1807.

¹³⁷ Το Νέο Κάστρο (Γενή Καλέ), το οποίο ονομάζουμε τώρα του αγίου Γεωργίου, κτίστηκε το 1807, βλ. ΦΩΓΣΗΣ 1998, 68. Τα θεμέλια του κάστρου χάραξε ο Γάλλος συνταγματάρχης πεζικού F. Guillaume de Vaudoncourt παρουσία του Αλή πασά, σύμφωνα με χειρόγραφο έκθεση του Guillaume de Vaudoncourt της 13.12.1807. Το μεγάλο σεράι του Αλή πασά, στη θέση όπου σήμερα είναι το Μνημείο του Ναύτη, κτίστηκε λίγο αργότερα, αλλά πριν το 1810, όταν ο Δανός αρχαιολόγος Peter Oluf Brøndsted επισκέφθηκε τον πασά στο νέο του σεράι.

¹³⁸ Ο Leake χρησιμοποιεί τη λέξη *αγγαρεία* μεταγραμμένη σε λατινικούς χαρακτήρες, *angariá*.

γενειών επέτρεψε να παραμείνουν στην πόλη. Αλλά παρά την αναγκαστική εργασία των κατοίκων της, που του έδωσε την ευκαιρία να φτιάξει έργα και μάλιστα με ασήμαντη δαπάνη, η Πρέβεζα έχει αποδειχθεί πολυδάπανη για το Βεζίρη. Οι Αλβανοί στρατιώτες πρέπει να πληρωθούν και το φρούριο ν' αρματωθεί. Το παλάτι επιπλώθηκε από το δικό του πορτοφόλι και η παραθαλάσσια θέση της Πρέβεζας χρειάζεται μερικά μικρά πλοία για βοήθεια, που μονάχα με αγορά μπορεί ο Βεζίρης να αποκτήσει. Πέραν αυτών, από την Πάργα, καίτοι πλήρωσε αρκετά για να την αποκτήσει, δεν έχει μεγάλη προσδοκία οικονομικών εσόδων. Ωστόσο η συμφωνία του είναι απόλυτα επικερδής, από την άποψη της στρατηγικής σπουδαιότητας των πόλεων και των ευκολιών που του παρέχουν για περαιτέρω αποκτήσεις στην Τσαμουριά.

Το μοναδικό από τα παλιά προνόμια της Πρέβεζας που παραμένει είναι το σύστημα της φορολογίας. Το παρόν εισόδημα της Κτήσεως έχει ως ακολούθως:

Ιβάρια (ιχθυοτροφεία)	22.000 πιάστρες
Δεκατιά (δεκάτη επί των προϊόντων της γης)	10.000 πιάστρες
Ντογάνα (τελωνείο)	15.000 πιάστρες
Μονοπώλιο άρτου	2.000 πιάστρες
Μονοπώλιο καπνού	5.000 πιάστρες
Μονοπώλιο επί των σφαγίων	3.000 πιάστρες
Μονοπώλιο στο ρακί	6.000 πιάστρες
Μονοπώλιο τραπουλόχαρτων	500 πιάστρες
Μονοπώλιο στο πέραμα (πορθμείο για την Πούντα)	1.500 πιάστρες
Μονοπώλιο σφράγισης κατεργασμένων δερμάτων	800 πιάστρες
Μονοπώλιο πυρίτιδας	1.000 πιάστρες
Μονοπώλιο στατήρων (δημόσιων μέτρων & σταθμών)	800 πιάστρες
Το Νόμιστρον ¹³⁹ (κεφαλικός φόρος στα βοοειδή που βόσκουν στα λιβάδια της Πρέβεζας)	<u>600 πιάστρες</u>
Σύνολο	<u>69.400 πιάστρες</u>

Όλοι οι φόροι ενοικιάζονται, εκτός του τελωνειακού φόρου, ο οποίος εισπράττεται από πρόσωπο διορισμένο από το Βεζίρη. Στην εποχή της ενετικής κυριαρχίας, στην περιοχή επικρατούσε το ίδιο σύστημα και οι διάφοροι φόροι έβγαιναν στη δημοπρασία κάθε έξι (6) χρόνια. Το ποσό των εισπραττόμενων φόρων ήταν τότε 18 με 20 χιλιάδες πιάστρες το χρόνο. Η αύξηση προήλθε κυρίως από την υποτίμηση του νομίσματος αλλά και τη μεγάλη παραγωγή των ιχθυοτροφείων κατά τα τελευταία έτη. Για τους ίδιους λόγους το ιχθυοτροφείο του Βουθρωτού το οποίο το 1805 απέδωσε, συνολικά με κάποια άλλα φορο-

¹³⁹ Η λέξη είναι γραμμένη στα ελληνικά, τὸ *Νόμιστρον*.

ΕΙΚΟΝΑ 34: Τμήμα της περιφερειακής τάφρου της Πρέβεζας στη θέση Φόρος. Η τάπια ήταν τότε επενδεδυμένη εσωτερικά με πέτρα. Το ποτάμι Καρυδάς πέραγε εγκάρσια στην τάπια, κάτω από τοξωτό άνοιγμα. Φωτογραφία του Etienne Labranche του 1913 (Φωτογραφικό αρχείο Ιδρύματος Ακτία Νικόπολις)

λογικά έσοδα, μονάχα 55 πουγκιά, αφήνει τώρα στην ίδια συντροφιά,¹⁴⁰ της οποίας προΐσταται ο επίσκοπος Ιωαννίνων, 80 πουγκιά.¹⁴¹

Τα φορολογικά έσοδα από τη Βόνιτσα, αποτελούμενα από τα ίδια είδη φόρων, συμποσούνται σε αξία στις 20.000 πιάστρες το χρόνο. Αυτά της Πάργας στις 10.000 πιάστρες.* Έτσι, αφαιρουμένης της τελευταίας,¹⁴² ο Βεζίρης πλήρωσε, στην ηλικία των εξήντα, 800 πουγκιά εφ' άπαξ και θα έχει ετήσιο εισόδημα εφ' όρου ζωής 200 πουγκιά, προσδοκώντας να κρατήσει το κεφάλι στους ώμους του τόσο όσο κάθε άλλος άνθρωπος στην Τουρκία.¹⁴³

¹⁴⁰ Η λέξη είναι γραμμένη στα ελληνικά, *συντροφία*.

¹⁴¹ Όπως αναφέρθηκε πιο πάνω, ένα πουγκί 500 πιάστρων ισοδυναμούσε, το 1807, με 30 περίπου χρυσές λίρες. Έτσι τα έσοδα από φόρους της Πρέβεζας το 1807 ισοδυναμούσαν με 4.200 χρυσές λίρες περίπου και του Βουθρωτού με 2.400 χρυσές λίρες περίπου.

* Με το ίδιο πιο πάνω σκεπτικό τα έσοδα από φόρους της Πάργας το 1807 ισοδυναμούσαν με 600 χρυσές λίρες περίπου και της Βόνιτσας με 1.200 χρυσές λίρες περίπου.

¹⁴² Ο Leake αφαιρεί από τον υπολογισμό τα φορολογικά έσοδα της Πάργας, γιατί ο Αλή πασάς πλήρωσε, για να την αγοράσει από τους Άγγλους.

¹⁴³ Ο Leake κάνει ένα πρόχειρο υπολογισμό για την απόσβεση του κόστους εξαγοράς των φόρων των πρώην εξαρτημάτων της Βενετίας στην ηπειρωτική ακτή από τον Αλή πασά. Από

Οι ανασκαφές που έγιναν στη Νικόπολη με σκοπό την αποκόμιση δομικών υλικών για το φρούριο και το σεράι του Βεζίρη στην Πρέβεζα δεν οδήγησαν σε ενδιαφέρουσες ανακαλύψεις, πράγμα που οφείλεται εν μέρει στη βιαστική οικοδόμηση της πόλης και μάλιστα, περισσότερο κατά το ρωμαϊκό τρόπο, παρά τον ελληνικό. Εκτός από υπολείμματα τειχών κτισμένα με τούβλα, ασβεστοκονίαμα και σπασμένους λίθους, ακατάλληλα για τους σκοπούς των κτιστάδων, ελάχιστα άλλα ευρήματα αποκαλύφθηκαν, αποθαρρύνοντάς τους έτσι να επιμείνουν στις ανασκαφές. Με διαταγή του Βεζίρη τα γλυπτά κομμάτια τα έβαζαν στην άκρη, αλλά το μόνο αποτέλεσμα ήταν δύο επιγραφές οι οποίες έχουν τοποθετηθεί στην πύλη του σαραγιού.¹⁴⁴ Μία εξ αυτών* είναι αφιέρωση στον Αύγουστο απ' τους Μαλλώτες, τους κατοίκους της Μαλλού, μεγάλης παραλιακής πόλης της Κιλικίας¹⁴⁵ η άλλη,** που από το σχήμα των γραμμάτων δείχνει να είναι μεταγενέστερης περιόδου της Αυτοκρατορίας, ήταν προς τιμήν ενός έπαρχου της Μακεδονίας, ο οποίος ήταν και ένας εκ των πραιτωριανών, χιλίαρχος της πρώτης λεγεώνας της επονομαζόμενης Μινερβίας, Ευσεβούς, Πιστής –Minervia Pia Fidelis–, επίτροπος σίτου στην Ήπειρο, επίτροπος της επαρχίας του Πόντου και της Βιθυνίας και επίτροπος επί των αποπέμψεων του Αυτοκράτορα.⁺ Το μνημείο ανεγέρθηκε σύμφωνα με ψήφισμα της βουλής της Νικόπολης από το Μνηστήρα ένα απελεύθερο του Αυτοκράτορα, σε ένδειξη της ευγνωμοσύνης του προς τον έπαρχο, του οποίου ήταν υπασπιστής.⁺⁺ Μερικά γράμματα της επιγραφής δεν είναι ευανάγνωστα, ιδιαίτερα στο όνομα του έπαρχου, ο οποίος φαίνεται να ήταν ο Λούκιος Οφέλλιος Μάιος.¹⁴⁶

τον υπολογισμό προκύπτει ότι, με τα έσοδα του 1807 να παραμένουν ίδια, το ποσό εξαγοράς των φόρων (800 πουργιά) θα εισπράττονταν σε τέσσερα χρόνια (4 x 200 πουργιά ετησίως). Έχοντας εισπράξει ο Αλή πασάς τους φόρους από τις πρώην ενετικές κτήσεις για τουλάχιστον δεκατέσσερα χρόνια (μέχρι το 1820), η συμφωνία του με την Πύλη ήταν τελικά επικερδής.

¹⁴⁴ Το σεράι στο οποίο αναφέρεται ο Leake είναι το πρώτο σεράι του Αλή πασά στην Πρέβεζα. Αυτό βρισκόταν μέσα στο κάστρο του αγίου Αντρέα, όπως φαίνεται και από την απεικόνισή του σε χάρτη του βρετανικού ναυαρχείου του 1830, βλ. Εικ. 2.

* *Αυτοκράτορι Καίσαρι θεοῦ υἱῷ Σεβαστῷ Μαλλώται*. – Σ.τ.μ.: Βλ. Εικ. 35.

¹⁴⁵ Την επιγραφή αυτή βλέπει στην πύλη του παλιού σαραγιού και ο Άγγλος περιηγητής Thomas S. Hughes κατά την επίσκεψή του στην Πρέβεζα στα τέλη Δεκεμβρίου του 1813 και την καταγράφει. Η επιγραφή αυτή βρίσκεται σήμερα μεταξύ των αρχιτεκτονικών μελών στο χώρο της βασιλικής του αγ. Αλκίσιωνος στη Νικόπολη, βλ. σχετικά ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2005α, 77-78.

** *Λουκίῳ Ὀφέλλιῳ Μαΐῳ, Μακεδονίας ἐπάρχῳ, ἐνὶ καὶ ἐκ τῆς πραιτωρίας, χιλιάρχῳ λεγεῶνος ἁ' Μινερβίας, εὐσεβοῦς, πιστῆς, ἐπιτρόπῳ σίτου Ἡπείρου, ἐπιτρόπῳ ἐπαρχίας Πόντου καὶ Βιθυνίας, ἐπιτρόπῳ ἀπὸ τῶν ἀπολυσέων Σεβαστοῦ, Μνηστήρῳ Σεβαστοῦ ἀπελεύθερος βοηθὸς αὐτοῦ κατὰ τὸ ψήφισμα τῆς βουλῆς τὸν ἴδιον εὐεργέτην*. – Σ.τ.μ.: Βλ. Εικ. 36.

⁺ *Procurator a dimissionibus imperatoris*.

⁺⁺ *Adjutor*.

¹⁴⁶ Ο Leake καταγράφει και άλλες δύο επιγραφές στην Πρέβεζα: δεν αναφέρει, όμως, πού τις είδε. Βλ. LEAKE 1835, IV, πίν. 34, Νο 161 και 162. Βλ. επίσης Εικ. 37.

ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΚΑΙΣΑ
ΡΙΘΕΟΥΥΙΩΙΣΕΒΑ
ΣΤΩΙΜΑΛΛΩΤΑΙ

ΕΙΚΟΝΑ 35: Επιγραφή από τη Νικόπολη στο σεράι του Αλή πασά στην Πρέβεζα (*Travels in northern Greece, vol. 3*)

ΛΙ.ΟΦ...ΙΩΜ...Ω
ΜΑΚΕΔΟΙ...ΠΑΡΧΩΣΙ
ΕΚΤΗΣΠΡΑΙΤΩΡΙΑΣΧΕΙΛΙ
ΛΕΓΙΩΝΟCΑΗΙΝΕΡΒΙΑCΕ
ΒΟΥC·ΑCΤΗCΕΠΙΤΡΟΠΩC.
ΤΟΥΗΠΕΙΡΟΥΕΠΙΤΡΟΠΩ...
ΧΕΙΑCΠΟΝΤΟΥΚΑΙΒΙΘΥΝ...
ΕΠΙΤΡΟΠΩΑΠΟΤΩΝΑΠΟΛΙ...
CΕΩΝCΕΒΑCΤΟΥ
ΙΙΙΙCΤΗΡCΕΒΑCΤΟΥΑΠΕΛ...
ΡΟCΒΟΗΘΟCΑΥΤΟΥΚΑΤΑΤΟ...
ΦΙCΜΑΤΗCΒΟΥΛΗC ΤΟΝΙΔΙΟΝ
ΕΥΕΡΓΕΤΗΝ

ΕΙΚΟΝΑ 36: Επιγραφή από τη Νικόπολη στο σεράι του Αλή πασά στην Πρέβεζα (*Travels in northern Greece, vol. 3*)

Από την Πρέβεζα στη Βόνιτσα, 15 Μαρτίου 1809

Στις 3 το απόγευμα ανοίξαμε πανιά από την Πρέβεζα για τη Βόνιτσα σε μια μεγάλη σακολέβα¹⁴⁷ που ανήκε στο Βεζίρη και είχε σκεπαστό κατάστρωμα και καμπίνα και ήταν εξοπλισμένη με δύο ψηλά λατίνια¹⁴⁸ και ένα μικρό πρυμναίο πανί. Ελαφρό μαϊστράλι μάς έφερε γρήγορα πίσω από την Πούντα¹⁴⁹ και πλάι σε μια δασωμένη πεδιάδα, στη νότια ακτή του κόλπου της Πρέβεζας.¹⁵⁰ Πέρα απ' αυτήν και προς το μέρος της Βουλκαριάς υπάρχουν βουνά σκεπασμένα με μεγαλύτερα δέντρα. Στη βόρεια πλευρά του κόλπου της Πρέβεζας η ακτή είναι πιο απόκρημνη και σχηματίζει χερσόνησο, όπου υπάρχει οικισμός με πέντε έξι σπίτια που ονομάζεται Σκαφιδάκι. Κάτω από το Σκαφιδάκι υπάρχει μικρή λιμνοθάλασσα, η οποία επικοινωνεί με τη θάλασσα μέσω στενού ανοίγματος, όπου βρίσκεται ιχθυοτροφείο το οποίο ανήκει στην Άρτα.¹⁵¹

¹⁴⁷ Είδος πλοίου.

¹⁴⁸ Τύπος κυρίως πανιού.

¹⁴⁹ Πούντα ονομάζεται ακόμη και σήμερα από τους ψαράδες και ναυτικούς το ακρωτήριο του Ακτίου, η αμώδης χαμηλή γλώσσα γης ακριβώς απέναντι και ανατολικά της Πρέβεζας.

¹⁵⁰ Ο κόλπος της Πρέβεζας είναι ο μικρός κόλπος που ξεκινά από το ακρωτήριο Ακτιο, την Πούντα, και τελειώνει στο στενό πέρασμα που δημιουργείται από το ακρωτήριο Λασκάρα στην ηπειρωτική ακτή και το ακρωτήριο Κεφάλι Παναγιάς στην ακαρνανική ακτή, όπου αρχίζει στην πραγματικότητα ο Αμβρακικός κόλπος. Είναι δηλαδή ο κόλπος της Πρέβεζας, η μικρή θαλάσσια λεκάνη μεταξύ του Αμβρακικού κόλπου και των στενών της Πρέβεζας που οδηγούν στο Ιόνιο πέλαγος.

¹⁵¹ Η λιμνοθάλασσα ονομαζόταν τότε, όπως και σήμερα, Μπογωνίτσα ή Πογωνίτσα.

EIKONA 37: Δύο ακόμη επιγραφές
από την Πρέβεζα
(*Travels in northern Greece, vol. 4*)

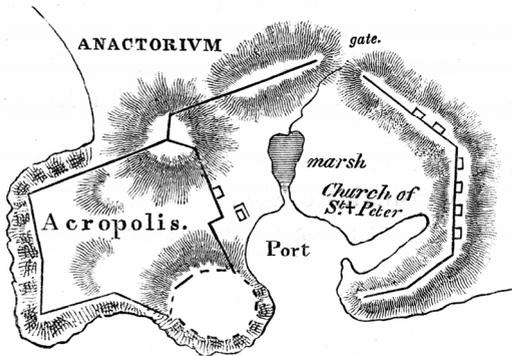
ΛΟΥΡΠΟΝ	ΚΛΑΥ
ΠΩΝΙΟΣ	ΔΙΟΣ
ΚΟΡΝΟΦ	ΒΛΑΣΤΟΣ
ΙΚΙΑΝΟΣ	ΕΤΩΝΚ
	ΧΑΙΡΕ

Έχοντας πλεύσει τον κόλπο της Πρέβεζας μέχρι το νοτιοανατολικό άκρο του, αποβιβάζομαι στα ερείπια του Ανακτορίου. Έτσι αποτολμώ να κατονομάσω τα υπολείμματα τειχών ελληνικού τύπου, που περιβάλλουν περιφερειακά το βραχώδες ακρωτήριο μεταξύ δύο κόλπων και τα οποία ακολουθούν τις κορυφές των υψωμάτων που αγκαλιάζουν τη μικρή πεδιάδα, η οποία δημιουργείται στην ακτή του μικρότερου, νότιου κόλπου, όπου και ο ναΐσκος του αγίου Πέτρου, που δίνει το όνομα στην τοποθεσία. Η περιφέρεια της πόλης δεν ξεπερνούσε τα δύο μίλια. Στα περισσότερα τμήματα ανιχνεύονται μόνο τα θεμέλια των τειχών, αλλά στη νότια πλευρά τους υπάρχουν υπολείμματα πύργων. Σε μερικά σημεία τα εσωτερικά τείχη της ακρόπολης στέκονται ακόμη. Μεταξύ της ακρόπολης και του έλους, στο μέσον της πεδιάδας, υπάρχουν μερικά θεμέλια, προφανώς αυτά του περιβόλου κάποιου ιερού. Περνώντας από τα υπολείμματα της πύλης στην ανατολική γωνία της πόλης και διά μέσου των λόφων που στα βορειοανατολικά φτάνουν στο ευρύχωρο λιμανάκι του Αγίου Μάρκου, φτάνω με μιας ώρας δρόμο και νοτιοανατολική κατεύθυνση στο Λιμένι, ή λίμνη της Βόνιτσας, απ' όπου υπάρχουν δύο δρόμοι προς την πόλη. Ο ένας –προς τα δεξιά– είναι ένα πέτρινο καλντερίμι, που ακολουθεί τη νότια πλευρά της λίμνης, στους πρόποδες απότομου λόφου που είναι σκεπασμένος με θάμνους. Από τη βάση του λόφου πηγάζει τόσο πολύ νερό, που κάνει τα νερά της λίμνης σχεδόν γλυκά. Παίρνουμε το δεύτερο δρόμο, στη βόρεια ακτή της λίμνης, περνώντας για ένα μίλι μέσα από πυκνή βλάστηση βάτου, μυρτιάς, σκίνου, αγριελιάς και πουρναριού μέχρι το Μυρτάρι, στην είσοδο της λίμνης, απ' όπου περνούμε απέναντι στη Βόνιτσα με το πορθμείο. Κατέλυσα στο σπίτι του κυρ Κ.,¹⁵² όπως και στην προηγούμενη επίσκεψή μου στη Βόνιτσα. Ο φιλοξενών με, σε συνεταιρισμό με τον κυρ Γ. από την Πρέβεζα,¹⁵³ αγόρασε πριν λίγο καιρό από το Βεζίρη για ένα χρόνο το δικαίωμα των αλυκών και των ιχθυοτροφείων της Άρτας για 95.000 πιάστρες,¹⁵⁴ στο οποίο περιλαμβάνεται και το αποκλειστικό δικαίωμα της αλιείας σε ολόκληρο τον Αμβρακικό κόλπο, εκτός της περιοχής της Πρέβεζας.

¹⁵² Ο «κυρ Κ.» είναι ο προεστός της Βόνιτσας Νικολός Χαλκιάπουλος (Khalciopoulo).

¹⁵³ Ο «κυρ Γ.» από την Πρέβεζα –στο αγγλικό κείμενο *kyr G.*– είναι ο Ιωάννης Γενοβέλης (Genoveli), ευνοούμενος του Αλή πασά, βλ. ΒΑΣΙΛΑΣ 1984, 18-19.

¹⁵⁴ Σύμφωνα με τις πληροφορίες που μας δίνει ο Leake, το ποσό αυτό ισοδυναμούσε το 1807 με 5.500 χρυσές λίρες περίπου.

ΕΙΚΟΝΑ 38: Τοπογραφικό
του Ανακτορίου
(*Travels in northern Greece, vol. 3*)

Βόνιτσα, 16 Μαρτίου 1809

Ισχυρός ανατολικός άνεμος δε μας επέτρεψε να φύγουμε από τη Βόνιτσα ως τις 3:30 το απόγευμα, οπότε μπήκαμε στη σακολέβα με τους κυρίους Κ. και Γ. και τον υποπρόξενό μας στην Πρέβεζα, ακολουθώντας την παραλία για δύο ώρες μέχρι τον κολπίσκο που είναι μεταξύ των ακρωτηρίων Βολίμι και Χαλίκι. Εκεί ένα παλαιόκαστρο, καλούμενο Ρούγα, με παρακίνησε να αποβιβαστώ.¹⁵⁵

Πρέβεζα, 9 Απριλίου 1809

Στη μία και μισή μετά τα μεσάνυχτα σαλπάρουμε από τη Βόνιτσα για την Πρέβεζα, όπου φτάσαμε μόλις χάραξε. Προτιμήσαμε να ταξιδέψουμε αυτήν την ώρα, για να επωφεληθούμε από τον ευνοϊκό αέρα του κόλπου, που συνήθως πνέει περίπου μέχρι τις οκτώ το πρωί, μετά καλμάρει και κατά τις 11 πριν το μεσημέρι γυρνά σε θαλασσινό μαϊστράλι. Ο κυριότερος λόγος όμως είναι για να έχουν οι ναύτες όλη τη μέρα στη διάθεσή τους, αφού σήμερα είναι Κυριακή του Πάσχα, μια γιορτή που περισσότερο από κάθε άλλη πανηγυρίζουν λαμπρά οι Έλληνες, όχι τόσο με εκκλησιασμό παρά μάλλον με φαγοπότι και χορό.

Για τις επόμενες τρεις εβδομάδες φαίνεται ότι ο Leake παρέμεινε στην Πρέβεζα, κυρίως λόγω της ακατάπαυστης βροχής που έπεφτε όλη την εβδομάδα μετά το Πάσχα. Είχε έτσι το χρόνο να μελετήσει επί τόπου τα της ναυμαχίας

¹⁵⁵ Η περιήγηση του Leake συνεχίζεται στην Ακαρνανία και την Αιτωλία. Επιστρέφει στη Βόνιτσα το Μεγάλο Σάββατο, 8.4.1809, και αναχωρεί λίγο μετά τα μεσάνυχτα για την Πρέβεζα.

του Ακτίου, τα οποία περιγράφει αναλυτικά στο ημερολόγιό του με ημερομηνία 20 Απριλίου 1809, η μετάφραση των οποίων ακολουθεί λίγο πιο κάτω.

Πρέβεζα, 26 Απριλίου 1809

Στη διάρκεια της εβδομάδας του Πάσχα, από την Κυριακή του Πάσχα, 9 Απριλίου, μέχρι την Κυριακή του Θωμά, 16 Απριλίου, έβρεξε πολύ, φυσούσε νότιος άνεμος και είχε θολούρα. Ύστερα ο καιρός καθάρισε με κανονική εναλλαγή της απαλής αύρας του κόλπου με αυτήν της θάλασσας. Ο αέρας του κόλπου πνέει («εὐγάζει ὁ κόρφος») μέχρι τις οκτώ ή εννέα το πρωί. Γύρω στις έντεκα ξεκινά το «μαϊστράλι», που συνεχίζει μέχρι λίγο μετά τη δύση του ήλιου. Η διάρκειά του είναι κατά κανόνα μεγαλύτερη ή μικρότερη, ανάλογα με την απόσταση του τόπου από το πέλαγος. Η εναλλαγή αυτή του ανέμου είναι τακτική, εφόσον ο καιρός είναι καλός, και επικρατεί συνολικά παραπάνω από οκτώ μήνες το χρόνο. Στη διάρκεια του χειμώνα ο Αμβρακικός κόλπος υπόκειται, όπως η γειτονική ακτή και τα νησιά, σε συχνές καταιγίδες από τα νότια, με πολλή βροχή.

Πρέβεζα, 29 Απριλίου 1809

Σήμερα το πρωί στις οκτώ η ώρα άφησα την Πρέβεζα για τα Γιάννενα μέσω Παραμυθιάς, συνοδευόμενος από δώδεκα Αλβανούς ιππείς, που θα ενισχυθούν από πεζούς οπλίτες στα διάφορα χωριά της διαδρομής, κατά την κρίση του μπουλούκμπαση και ανάλογα με το βαθμό του φόβου λόγω των κλεφτών. Στις 9:10' αφήσαμε το Μύτικα ένα μίλι προς τ' αριστερά,¹⁵⁶ ακολουθήσαμε τα ερείπια του υδραγωγείου της Νικόπολης μέχρι τους πρόποδες του λόφου Μιχαλίτσι και στις 9:40' κατεβήκαμε στην παραλία, ακριβώς στο σημείο που είχα αποβιβαστεί, τη νύχτα της 12^{ης} Νοεμβρίου 1807, από το πολεμικό μπρίκι «Delight», με πλοίαρχο τον Χάντφιλντ [Handfield], για μια μυστική

¹⁵⁶ Πήραν το δρόμο από την Πρέβεζα προς του «Καπετάν Δήμου» –τον «κόκκινο δρόμο», όπως τον αναφέρει ο ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ 2002, 15– που οδηγούσε στα χωριά του δυτικού τμήματος του σημερινού νομού Πρέβεζας και στη Θεσπρωτία. Ο δρόμος αυτός υπάρχει και σήμερα· είναι ασφαλτοστρωμένος από τη συμβολή του με τη λεωφόρο Ιωαννίνων –στο παλαιό καφενείο του Κατωγιάννη, κοντά στο βλάχικο σχολείο– μέχρι τη συμβολή του με το δρόμο Αρχαίας Νικόπολης-Μύτικα και από εκεί συνεχίζει χωματόδρομος, με τα ερείπια του ρωμαϊκού υδραγωγείου να βρίσκονται στα αριστερά του δρόμου, μέχρι τη συμβολή του με το δρόμο που έρχεται από το Μάζωμα προς το Μονολίθι.

ΕΙΚΟΝΑ 39: Οι εκβολές του ρέματος της Καμαρίνας, κοντά στη θάλασσα, μετά την Καστροσυκιά. Φωτογραφία του Etienne Labranche του 1913 (Φωτογραφικό αρχείο Ιδρύματος Ακτία Νικόπολης)

σύσκεψη με το Βεζίρη, η οποία είχε ως αποτέλεσμα την ειρήνη με την Πύλη, το περασμένο καλοκαίρι.¹⁵⁷

Χθες το βράδυ, οι νότιοι άνεμοι των δύο τελευταίων ημερών ακολουθήθηκαν από δυνατή βροχή. Σήμερα ο άνεμος συνεχίζει δροσερός από τα νοτιοδυτικά. Τα μεγάλα κύματα σκάνε στην ακτή και η ατμόσφαιρα είναι κρύα για την εποχή. Αφού ακολουθήσαμε την παραλία για ενάμισι μίλι, ο δρόμος μας περνά δίπλα στους πρόποδες του λόφου Μιχαλίτσι, εκεί που τα ερείπια του υδραγωγείου της Νικόπολης περνούν μια ρεματιά, η οποία τέμνει το λόφο. Πέρασαμε μέσα από ένα αραιό δάσος στραβόκορμων δρυών. Λέγεται ότι, προ 40 ετών, υπήρχε στην περιοχή πυκνό δάσος, αλλά επειδή ήταν βολική η μεταφορά της ξυλείας από εδώ προς τη θάλασσα, το δάσος ελαττώθηκε στην τωρινή του κατάσταση. Αφήνοντας, ένα μίλι προς τα δεξιά, μια συστάδα από είκοσι καλύβια, που ονομάζονται Κανάλι, προχωρήσαμε προς την πλευρά της θάλασσας κατά μήκος της στενής πεδιάδας, καλλιεργημένης μερικώς με καλαμπόκι και στις 11:13' πέρασαμε, κοντά στη θάλασσα, το ρέμα της Καμαρίνας, που το ισκιώνουν μεγάλα πλατάνια και αντηχεί από τα κελαηδήματα των αηδονιών. Το ποτάμι της Καμαρίνας ήταν μέχρι πρότινος το νότιο όριο

¹⁵⁷ Τις λεπτομέρειες της μυστικής συνάντησης αναπτύσσει ο Leake σε υποσημείωση σε αυτό το σημείο της περιήγησής του. Το κείμενο της υποσημείωσης παραθέσαμε πιο πάνω.

των κτήσεων του Χασάν αγά του Μαργαριτιού,¹⁵⁸ αλλά ο Βεζίρης τα μετέθεσε πέρα από τη Ρηνιάσα, και πήρε επί πλέον, προς το εσωτερικό, το μισό Φανάρι. Λίγο βορειότερα των εκβολών του ποταμιού είναι οι αποθήκες της Αγριαπιδιάς, μέσω των οποίων, σε ειρηνικούς καιρούς, διενεργείται κάποιο εμπόριο μεταξύ της Καμαρίνας, της Καστροσυκιάς και των γειτονικών περιοχών με τα Επτάνησα. Εδώ επίσης συνηθίζουν να αποβιβάζονται οι νησιώτες, την εποχή του θερισμού, για να εργαστούν στη γειτονική περιφέρεια. Η επικοινωνία αυτή έχει προς το παρόν ανασταλεί λόγω του αποκλεισμού που έχουν επιβάλει τα πλοία μας στον εχθρό, στα Επτάνησα.¹⁵⁹ Σε μια μικρή πεδιάδα, δίπλα στο ποτάμι, οργάνουν για το καλαμπόκι¹⁶⁰ που θα φυτευτεί αμέσως μετά. Η θέση επιτρέπει εύκολη άρδευση από το ποτάμι, αλλά συνήθως επαρκούν οι βροχές της άνοιξης.

Ανεβαίνοντας σιγά-σιγά από την ακτή προς την πλαγιά, μέσα από χωράφια με καλαμπόκια και δρύες, φτάσαμε στις 11:33' στην Καστροσυκιά ή Καστροσκιά, ένα χωριό με 50 σπίτια κτισμένο σε υψώματα πάνω από τη θάλασσα. Οι δασωμένες πλαγιές, πίσω από το χωριό, συνεχίζουν μέχρι την κορυφή και ενώνονται με το βουνό της Καμαρίνας και το βουνό Τζεκουράτ,¹⁶¹ απέναντι από το Σούλι. Οι Καστροσκιώτες [sic] φτιάχνουν στενά μάλλινα υφάσματα, κουβέρτες και στρωσίδια και όπως όλα σχεδόν τα χωριά της περιοχής αυτής της χώρας, κάνουν σακιά από γιδόμαλλο.

Ο Leake και η παρέα του συνέχισαν το ταξίδι τους προς Ρηνιάσσα, Καναλάκι, Γλυκύ, Παραμυθιά, Βέλιανη, Μαργαρίτι, Φιλιάτες, Κοσμιρά, Ραψίστα και έφτασαν στα Γιάννενα τη 5^η Μαΐου 1809.¹⁶²

¹⁵⁸ Πρόκειται για τον Χασάν ή Χουσεΐν αγά Τσαπάρη, που αναφέραμε και πιο πάνω.

¹⁵⁹ Αναφέρεται στον αποκλεισμό που επέβαλε ο Αγγλικός στόλος στους Γάλλους, οι οποίοι κατείχαν την εποχή εκείνη τα Επτάνησα.

¹⁶⁰ Στο αγγλικό κείμενο *rokka* και όχι *corn*, σαν να επισημαίνει ότι η ρόκα είναι ένα διαφορετικό είδος καλαμποκιού.

¹⁶¹ Στο αγγλικό κείμενο *Tjekurát*. Σε χάρτες του 1900 περίπου εμφανίζεται οικισμός με το όνομα «Γσεκουράτι», βορειοδυτικά από τα Σερζιανά, βλ. ενδεικτικά *Πρέβεζα*, λιθόγραφος χάρτης της Χαρτογραφικής Υπηρεσίας Στρατού, Αθήνα περ. 1910, αριθμός καταχώρισης συλλογής Ιδρύματος Ακτία Νικόπολις: ΙΑΝ 178. Σήμερα ο συνοικισμός αυτός, με επτά περίπου σπίτια, ονομάζεται «Γσεκούρι» και βρίσκεται ανατολικά και πολύ κοντά στο χωριό Βουβοπόταμο.

¹⁶² Τα κείμενα που αφορούν σε περιοχές που σήμερα περιλαμβάνονται στο νομό Πρέβεζας, θα δημοσιευθούν σύντομα σε άλλο άρθρο μου, βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2008.

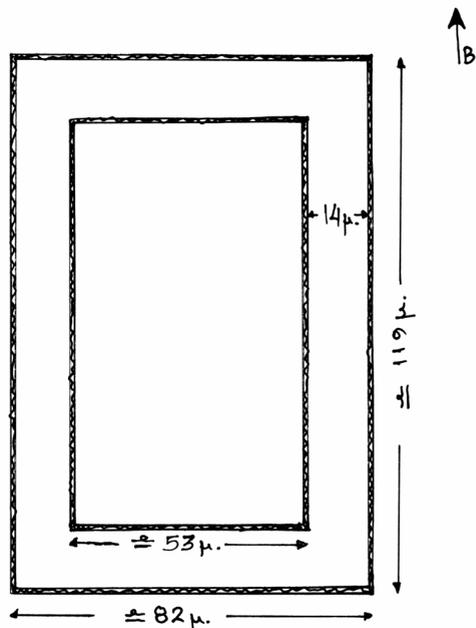
ΕΙΚΟΝΑ 40: Αεροφωτογραφία της χερσονήσου του Ακτίου.
 Διακρίνεται έντονα το χωμάτινο οχυρό
 (Φωτογραφικό αρχείο κ. Λάζαρου Κολώνα)

*Άκτιο, 20 Απριλίου 1809*¹⁶³

Τα ερείπια στην Άκρη ή Πούντα αποτελούνται από τα ακόλουθα αντικείμενα. Κοντά στο συνηθισμένο σημείο αποβίβασης –απέναντι από το μέσον της πόλης της Πρέβεζας– και περίπου στη μέση της απόστασης μεταξύ του βόρειου άκρου της χερσονήσου της Πούντας και της κούλιας, στην είσοδο του λιμένος Πρεβέζης, υπάρχουν τα θεμέλια και μικρό μέρος των τοίχων ενός μεγάλου ορθογώνιου κτιρίου, που φαίνεται να είχε τετράγωνη αίθρια αυλή στο κέντρο. Μέτρησα τη μία πλευρά να είναι περίπου 90 γυάρδες και την άλλη

¹⁶³ Μισό περίπου αιώνα μετά τον Leake, το Σεπτέμβριο του 1856, επισκέφθηκε το χώρο του Ακτίου ο Γάλλος αρχαιολόγος Leon Heuzey, βλ. HEUZEY 1860, 223-227 και 371-391. Το χώρο ανέσκαψε το 1867 ο Γάλλος πρόξενος στα Γιάννενα Charles François Noël Champoiseau από τα ευρήματα της ανασκαφής δύο αγάλματα κούρων απεστάλησαν στη Γαλλία και εκτίθενται τώρα στο Μουσείο του Λούβρου. Για μια πλήρη αναφορά στην ανασκαφή του Γάλλου προξένου στο Άκτιο και τις πρόσφατες ανασκαφές της βλ. ΤΡΙΑΝΤΗ 2007. Ο επίσκοπος Άρτης Σεραφεΐμ αναφέρει ότι επί του ακρωτηρίου σώζεται στα χρόνια του άστεγος ναός του αγίου Νικολάου, βλ. ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ 1884, 382-383. Ο ναός αυτός σημειώνεται και σε ορισμένους χάρτες του 19^{ου} αιώνα. Μετά τον Champoiseau επισκέφθηκε το Άκτιο ο Γερμανός περιηγητής Eugen Oberhammer, την άνοιξη του 1885, βλ. OBERHAMMER 1887.

(παράλληλη στην ακτή του λιμένος) περίπου 130 γυάρδες. Το πλάτος μεταξύ του εξωτερικού και του εσωτερικού τοίχου είναι 15 γυάρδες. Ο τοίχος έχει πάχος δύο πόδια και είναι κτισμένος από μικρές πέτρες με πολύ κονίαμα. Οι πέτρες είναι σχεδόν τετράγωνες και είναι τοποθετημένες στον τοίχο με τις γωνίες τους προς τα επάνω.¹⁶⁴ Όταν το αρχαίο κτίριο καταστράφηκε, οι τοίχοι του φαίνεται ότι κατέρρευσαν προς το εσωτερικό του. Το έδαφος της εσωτερικής αίθριας αυλής έχει εκσκαφεί σε όλο το τμήμα της για χάρη των δομικών υλικών, τα οποία έχουν χρησιμοποιηθεί σε νέες κατασκευές στην Πρέβεζα. Παράλληλα προς τα θεμέλια του μεγάλου ορθογώνιου κτιρίου, στο μέσον περίπου της στενής χερσονήσου, υπάρχουν υπολείμματα τοίχων,¹⁶⁵ κτισμένων με τον ίδιο αμελή τρόπο, όπως και ο προαναφερθείς, που περιέβαλλαν ένα χώρο μήκους τουλάχιστον 500 γυαρδών και πλάτους περίπου 250. Οι τοίχοι αυτοί περικλείουν τμήμα της τετράπλευρης κατοικίας του τσιφλικιού της Πούντας,¹⁶⁶ και όλη τη νότια πλευρά της περιφερειακής τάφρου που ασφαλίσει το κτίριο αυτό.¹⁶⁷ Την τάφρο αυτή έφτιαξε στα γρήγορα ο βεζίρης, εγκάρσια στη χερ-

ΕΙΚΟΝΑ 41: Σκαρίφημα του κτιρίου στο Άκτιο, όπως το περιγράφει ο Leake (Σκαρίφημα Νίκου Δ. Καράμπελα)

¹⁶⁴ Η περιγραφή της κατασκευής παραπέμπει σε τοίχο του τύπου *opus reticulatum*, που είναι χαρακτηριστικός της εποχής του Οκταβιανού Αυγούστου.

¹⁶⁵ Η λέξη *wall* στα αγγλικά είναι ίδια και για τον «τοίχο» και για το «τείχος». Παρ' όλο που η κατασκευή που περιγράφει ο Leake είναι αρκετά μεγάλη (περίπου 460 x 230 μ.), μεταφράζω τη λέξη ως «τοίχο», αφού ο ίδιος συγκρίνει την κατασκευή με άλλο τοίχο που προαναφέρει.

¹⁶⁶ Συνήθως σε κάθε τσιφλίκι υπήρχε ένα ορθογώνιο ή τετράγωνο κτίριο, με μία είσοδο και αυλή στο κέντρο, για την προστασία των εργαζομένων του τοπικού πασά ή αγά, των ζώων και της ανά περίοδο παραγωγής. Η είσοδος ασφάλιζε τη νύχτα ή σε περίπτωση ανάγκης.

¹⁶⁷ Θεωρώ ότι οι τοίχοι αυτοί είναι ταυτόσημοι με αυτούς που σχεδίασε ο Champoiseau στο σχέδιό του με συνεχόμενη μαύρη γραμμή, βλ. ΤΡΙΑΝΤΗ 2007, II, 37, Σχ. 1. Η καθηγήτρια κ. Τριάντη αναφέρει στην εισήγησή της ότι δεν καταλαβαίνει τι σημαίνει αυτή η συνεχόμενη μαύρη γραμμή που περικλείει σχεδόν ολόκληρη την οχύρωση του Αλή πασά. Είναι όμως ξεκάθαρο, από το μήκος των γραμμών αυτών και τη σχετική περιγραφή του Leake, ότι πρόκειται για την αποτύπωση των τοίχων που είδε και περιέγραψε ο Leake. Με δεδομένο το μήκος

σόνησο, όταν ήταν σε πόλεμο με τους Ρώσους στη Λευκάδα.¹⁶⁸ Μεταξύ του τσιφλικιού και της βόρειας άκρης της χερσονήσου έχουν βρεθεί τμήματα κίωνων και επεξεργασμένων λίθων. Μου έφεραν πολλά νομίσματα επί τόπου, τα οποία βρέθηκαν τυχαία στα καλλιεργούμενα χωράφια του αγροκτήματος.¹⁶⁹

Το σπουδαιότερο όμως εύρημα, το οποίο αποκαλύφθηκε μετά την επίσκεψή μου στην Πρέβεζα το 1805, είναι μία μαρμάρινη επιγραφή που τώρα βρίσκεται σε ένα πορτοκαλεώνα που ανήκει στην τουρκική κατοικία του τσιφλικιού στο οποίο βρέθηκε. Η επιγραφή που περιέχει μερικούς δωρικούς τύπους, είναι μία καταγραφή προξενίας, που παραχωρήθηκε από το Κοινό των Ακαρνάνων στον Αγασία, γιο του Ολυμπίωνος από την Πάτρα, και σε δύο Ρωμαίους, τον Πόπλιο και το Λεύκιο Ακίλιο, γιους του Πόπλιου Ακίλιου. Στην επιγραφή αναφέρονται αρχικά τα ονόματα και οι τίτλοι των κυριότερων αξιωματούχων του Κοινού των Ακαρνάνων, με πρώτο τον ιερέα του Ακτίου Απόλλωνος.* Υπήρχαν δύο ακόμη ψηφίσματα στην ίδια επιγραφή, αλλά από

της νότιας πλευράς του χωμάτινου οχυρού τα 230 μ. περίπου (η δυτική πλευρά του είναι περί τα 200 μ., οι δύο βόρειες πλευρές του περί τα 135 και 115 μ. αντίστοιχα και η θελασμένη ανατολική πλευρά του περί τα 215 [115+100] μ.), το μήκος των γραμμών που σχεδίασε ο Champoiseau είναι η μεν μικρή, προς βορρά, 230 μ. περίπου, οι δε μεγάλες, προς δυσμάς και ανατολάς, διπλάσιες σε μήκος από τη βόρεια και περί τα 450 μ. Ίσως ήταν χαμηλοί αναλημματικοί τοίχοι που περιέκλειαν το ιερό του Απόλλωνος και τα άλλα κτίρια που σχετίζονταν με αυτό. Η βόρεια μικρή πλευρά είναι νοητά παράλληλη με τη νότια πλευρά του αναλημματικού τοίχου του Μνημείου του Αυγούστου στο άλσος βόρεια της Νικόπολης. Στο χώρο του Ακτίου, ίσως σε αυτόν τον περιτειχισμένο χώρο, τοποθετήθηκαν τα δέκα διαφορετικά πλοία-λάφυρα της ναυμαχίας, από μονόκροτο μέχρι δεκήρη, τα οποία είχαν καεί εντελώς την εποχή που επισκέφθηκε ο Στράβων την περιοχή, δηλαδή προ του 10 μ.Χ., βλ. Στράβων, *Γεωγραφικά* 7.7.6.

¹⁶⁸ Εφόσον η πληροφορία του Leake αληθεύει, η τάφος αυτή κατασκευάστηκε πρόχειρα στα 1806, όταν ο Αλή πασάς, υπολογίζοντας στη βοήθεια των Γάλλων, προετοιμάζονταν να επιτεθεί εναντίον της Λευκάδας, κάτι που τελικά ποτέ δεν πραγματοποιήθηκε.

¹⁶⁹ Όταν το όργωμα των χωραφιών γινόταν με τη βοήθεια ζώων και η καλλιέργεια και τα ποτίσματα με τα χέρια, η ανεύρεση νομισμάτων και κοσμημάτων ήταν ευκολότερη, γιατί ο καλλιεργητής κοιτάζε συνεχώς το χώμα και η διαδικασία του ποτίσματος με το νερό να τρέχει στα αυλάκια έκανε τα μεταλλικά αντικείμενα να εμφανίζονται ευκολότερα. Μέχρι και τη δεκαετία του 1960 πολλοί καλλιεργητές της Πρέβεζας εντόπιζαν νομίσματα και δακτυλίδια με σφραγιδόλιθους πολύ συχνότερα απ' ό,τι σήμερα που τα μηχανήματα έχουν τον πρώτο λόγο στη διαδικασία της καλλιέργειας.

* *Ἐπὶ ἱεραπόλου τῷ Ἀπόλλωνι τῷ Ἀκτίῳ Φιλήμονος, προμνάμονος δὲ Ἀγήτα τοῦ Νικία Ἀλυζείου, συμπροναμόνων δε Ναυσιμάχου τοῦ Ἀριστοκλέους Ἀστάκου, Φιλοξένου τοῦ Ἡρακλείτου Φοιτιάνου, γραμματέος δὲ τῶ βουλᾷ Πρίτου τοῦ Διοπίθεος Ματροπολίτα κουροτρόπου· ἔδοξε τῶ βουλᾷ καὶ τῷ κοινῷ τῶν Ακαρνάνων προξένους εἶμεν καὶ εὐεργέτας τοῦ κοινοῦ τῶν Ακαρνάνων κατὰ τὸν νόμον, Ἀγασίαν Ὀλυμπίωνος Πατρῆ, Πόπλιον, Λεύκιον τοὺς Ποπλίου Ἀκίλιους Ῥωμαίους, καὶ εἶμεν αὐτοῖς καὶ ἐκγόνοις ἐν Ἀκαρνανίᾳ ἀσφάλειαν καὶ αὐτοῖς καὶ χρήμασι καὶ κατὰ γῆν καὶ κατὰ θάλασσαν καὶ πολέμου καὶ εἰρήνης καὶ γᾶς καὶ οἰκίας ἔγκτησιν καὶ τὰ ἄλλα τίμια καὶ φιλόπρωπα ὅσα καὶ τοῖς ἄλλοις προξένους καὶ εὐεργέταις τοῦ κοινοῦ τῶν Ακαρνάνων ὑπάρχει. – Σ.τ.μ.: Βλ. Εικ. 42, όπου και το αρχικό τμήμα των δύο άλλων ψηφισμάτων.*

ΕΠΙΕΡΑΡΟΛΟΥΤΩΙΑΡΟΛΛΩΝΙΤΩΙΑΚΤΙΩΙΦΙΛ..ΜΟΝΟΣ
 ΤΡΟΜΝΑΜΟΝ^{ΟΣ}ΔΕΑΓΗΤΑΤΟΥΝΙΚΙΑΑΛΥΣΕΙΟΥ
 ΣΥΜΠΡΟΜΝΑΜΟΝΩΝΔΕΝΑΥΣΙΜΑΧΟΥΤΟΥΑΡΙΣΤΟΚΛΕ
 ΟΣΑΣΤΑΚΟΥΦΙΛΟΞΕΝΟΥΤΟΥΗΡΑΚΚΛΕΙΤΟΥΦΟΙΤΙΑΝΟΣ
 ΓΡΑΜΜΑΤΕΟΣΔΕΤΑΙΒΟΥΛΑΙΠΡΟΙΤΟΥΤΟΥΔΙΟΓΡΕΙΘΕΟΣ
 ΜΑΤΡΟΠΟΛΙΤΑΚΟΥΡΟΤΡΟΤΟΥ ΕΔΟΞΕΤΑΙΒΟΥΛΑΙΚΑΙ
 ΤΩΙΚΟΙΝΩΙΤΩΝΑΚΑΡΝΑΝΩΝΠΡΟΞΕΝΟΥΣΕΙΜΕΝ
 ΚΑΙΕΥΕΡΓΕΤΑΣΤΟΥΚΟΙΝΟΥΤΩΝΑΚΑΡΝΑΝΩΝΚΑΤΑ
 ΤΟΝΝΟΜΟΝΑΓΑΣΙΑΝΟΛΥΜΠΙΩΝΟΣΓΑΤΡΗΤΟΠΛΙΟΝ
 ΛΕΥΚΙΟΝΤΟΥΣΠΟΠΛΙΟΥΑΚΙΛΙΟΥΣ ΡΩΜΑΙ
 ΟΥΣΚΑΙΕΙΜΕΝΑΥΤΟΙΣ
 ΚΑΙΕΚΓΟΝΟΙΣΕΝΑΚΑΡΝΑΝΙΑΙ ΑΣΦΑΛΕΙΑΝΚΑΙΑΥΤΟΙΣ
 ΚΑΙΧΡΗΜΑΣΙΚΑΙΚΑΤΑΓΑΝΚΑΙΚΑΤΑΘΑΛΑΣΣΑΝΚΑΙ
 ΠΟΛΕΜΟΥΚΑΙΕΙΡΑΝΑΣΚΑΙΓΑΣΚΑΙΟΙΚΙΑΣΕΓΚΤΗΣΙΝ
 ΚΑΙΤΑΑΛΛΑΤΙΜΙΑΚΑΙΦΙΛΑΝΘΡΩΠΑΡΑΝΤΑΟΣΑΚΑΙΤΟΙΣ
 ΑΛΛΟΙΣΠΡΟΞΕΝΟΙΣΚΑΙΕΥΕΡΓΕΤΑΙΣΤΟΥΚΟΙΝΟΥΤΩΝ
 ΑΚΑΡΝΑΝΩΝΥΠΑΡΧΕΙ

ΕΠΙΣΤΡΑ
 ΩΝΟΣΟΙΝ
 ΧΟΥΤΟΥ
 ΕΔΟΞΕΤΑ
 ΝΟΥΣΕ
 ΝΑΝΩΝ
 ΠΑΥΣΑΝ
 ΕΝΑΚΑΡ
 ΚΑΙΚΑΤ
 ΕΙΡΑΝΑΣ
 ΜΙΑΚΑΙΦ
 ΝΟΙΣΚΑ
 ΝΑΝΩ
 ΕΠΙΕΡΑΤΟ
 ΝΟΣΔΕ
 ΝΑΥΣΙΜ
 ΡΑΚΚΛΕΙΤΟ
 ΛΙΟΓΡΕΙ
 ΙΚΟΙΝΩΙΤ
 ΝΟΥΤ
 ΕΜΜΕ
 ΛΕΟΝΤΙ
 ΑΙΑΣΦ
 ΘΑΛΑ
 ΚΤΗΣΙ
 ΛΟΙΣΓ
 ΥΓΑΡ

ΕΙΚΟΝΑ 42: Επιγραφή από το τσιφλίκι του Ακτίου
 (*Travels in northern Greece, vol. 4*)

αυτά σώζονται μόνο τα αρχικά τμήματα κάθε γραμμής. Σε ένα από αυτά τα ψηφίσματα ονομάζεται ένας στρατηγός από τις Οινιάδες στη θέση του ιερέα του Απόλλωνος. Τα γράμματα της επιγραφής χρονολογούνται το αργότερο κατά την πρώτη περίοδο της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας και φαίνεται από την αναφορά στους δύο Ρωμαίους και τον άνδρα από την Πάτρα ότι η ομώνυμη αποικία του Αυγούστου είχε ήδη ιδρυθεί. Οι πόλεις που αναφέρονται να συμμετέχουν στην Ακαρνανική συνομοσπονδία φανερώνουν ότι τα σύνορα της επαρχίας προς την Αιτωλία εκτεινόταν μέχρι τον Αχελώο, ακριβώς όπως μας περιγράφει ο Στράβων την Ακαρνανία στα χρόνια του Αυγούστου. Δεν μπορώ να φανταστώ ότι η επιγραφή είναι προγενέστερη των χρόνων του Αυγούστου, καθώς ήταν αυτός που επέφερε ειρήνη και έκαμε νόμους και δημιουργήθηκαν έτσι τα όρια των ελληνικών επαρχιών με κάποιο πρακτικό αποτέλεσμα. Μόνο στα χρόνια του Αυγούστου θα μπορούσε ένα κοινό συμβούλιο της επαρχίας αυτής να έχει τόση εξουσία. Είναι πολύ πιθανόν η επι-

γραφή να είχε τοποθετηθεί στο Ιερό του Απόλλωνος, όπου οι κάτοικοι των γειτονικών πόλεων γνωρίζουμε ότι συναντιόνταν και πριν από την εποχή του Αυγούστου, για να γιορτάσουν ένα στεφανίτη αγώνα, τα Άκτια.* Το Ιερό, όπως όλα τα Ιερά της Ελλάδος, ήταν το συνηθισμένο μέρος, για να τοποθετηθεί κάθε επίσημο κείμενο σημαντικό για το κοινό της Ακαρνανίας. Αναμφίβολα οι θεσμοί του Ιερού είχαν περιπέσει σε μερική αδράνεια, μέχρις ότου ο Αύγουστος παρέσχε την εύνοιά του στο Άκτιο. Είναι αξιοσημείωτο ότι καμία από τις πλησιέστερες πόλεις δεν αναφέρεται στην επιγραφή και ότι οι αξιωματούχοι του Ακαρνανικού κοινού προέρχονται από την Αλυζία, τον Αστακό, τις Φοιτίες, την Μητρόπολη και τις Οινιάδες. Το γεγονός αυτό, βέβαια, συνηγορεί με τη χρονολόγηση που απέδωσα στην επιγραφή, καθώς οι πόλεις περί τον Αμβρακικό κόλπο είχαν σχεδόν, εάν όχι εντελώς, εγκαταλειφθεί με την ίδρυση της Νικόπολης.

Η μαρτυρία αυτής της επιγραφής προς απόδειξη της θέσης του Ακτίου δε θα χρειαζόταν, εάν μία τόσο μεγάλη αυθεντία όπως ο D'Anville δεν είχε τοποθετήσει το Άκτιο στον, ή κοντά στον, Άγιο Πέτρο, όπου υπάρχουν ερείπια, τα οποία πιστεύω ότι είναι αυτά του Ανακτορίου. Είναι φανερό από τον χάρτη του D'Anville ότι ο ίδιος είχε μόνο ακούσει για αυτά τα ερείπια και ότι του είχαν πει ότι η τοποθεσία ονομαζόταν Άκτιο (Azio), γεγονός σημαντικό που από μόνο του θα έπρεπε να τον προτρέψει να συμπεράνει ότι εκεί ήταν η θέση του Ακτίου ή μάλλον της «πεδιάδας», του «άλσους» και των «νεωρίων», καθώς ο Στράβων αναφέρει ότι αυτά ήταν κάτω από ένα ύψωμα, όπου βρισκόταν το ιερό.** Ο D'Anville πιθανώς υπέθεσε ότι το ιερό βρισκόταν στην κορυφή του ακρωτηρίου του οποίου η άκρη ονομάζεται «Κάβο Παναγία». Το ακρωτήριο αυτό μαζί με το απέναντι που ονομάζεται «Σκάρα», στην άκρη της χερσονήσου του Σκαφιδακιού, σχηματίζουν την εσωτερική είσοδο του Αμβρακικού κόλπου. Όπως εξ ανάγκης προκύπτει, ο D'Anville δε συμπεριέλαβε τον «πρόκολλο» ή κόλπο της Πρέβεζας στον Αμβρακικό κόλπο, χρησιμοποιώντας το όνομα του τελευταίου μόνο για τη μεγάλη εσωτερική λεκάνη. Υποστηρίζοντας την άποψη του D'Anville, δεν μπορεί κανείς να αρνηθεί ότι η αναφορά του Στράβωνα, ότι το ιερό βρισκόταν πάνω σε «λόφο», παραπέμπει ευκολότερα στο λόφο μεταξύ Αγίου Πέτρου και Άκρης Παναγία,

* Ἦγετο δὲ καὶ πρότερον τὰ Ἄκτια τῷ θεῷ, στεφανίτης ἀγών, ὑπὸ τῶν περιοίκων· νυνὶ δ' ἐντιμότερον ἐποίησεν ὁ Καῖσαρ, Στράβων, *Γεωγραφικά* 7.7.6.38-7.7.6.40.

** Ἐφεξῆς δὲ τὸ στόμα τοῦ Ἀμβρακικοῦ κόλπου· τοῦτου δὲ τοῦ κόλπου τὸ μὲν στόμα μικρῶ τοῦ τετρασταδίου μείζον, ὃ δὲ κύκλος καὶ τριακοσίων σταδίων· εὐλίμενος δὲ πᾶς. Οἰκοῦσι τοῖς μὲν ἐν δεξιᾷ εἰσπλέουσι τῶν Ἑλλήνων Ἀκαρνᾶνες· καὶ ἱερὸν τοῦ Ἀκτίου Ἀπόλλωνος ἐναυθᾶ ἐστι, πλησίον τοῦ στόματος, λόφος τις, ἐφ' ᾧ ὁ νεῶς, καὶ ὑπ' αὐτῷ πεδίον ἄλσος ἔχον καὶ νεώρια, Στράβων, *Γεωγραφικά* 7.7.6.1-7.7.6.8.

ΕΙΚΟΝΑ 43: Πρώιμη αποτύπωση σε χάρτη του Ιερού του Απόλλωνος.
 Λεπτομέρεια χάρτη του Salamanca του 1540 περ.
 (Συλλογή Ιδρύματος Ακτία Νικόπολις, ΙΑΝ 105)

παρά στη χαμηλή χερσόνησο της Ακρης Πούντα.¹⁷⁰ Αλλά κατά τα υπόλοιπα [με λίγη προσοχή] η μαρτυρία του Στράβωνα έρχεται σε αντίθεση με την άποψη του D'Anville, διότι ο πρώτος περιορίζει το πλάτος του στενού «σε λίγο περισσότερο των τεσσάρων σταδίων» –αριθμό που δεν μπορούμε να θεωρήσουμε εσφαλμένο, καθώς συμφωνεί με τα τέσσερα στάδια του Σκύλακος, το μικρότερο των πέντε σταδίων του Πολυβίου και τα 500 πόδια του Πλινίου—* ενώ το εσωτερικό στενό είναι σημαντικά μεγαλύτερο σε πλάτος από ένα μίλι.¹⁷¹

¹⁷⁰ Το ιερό του Απόλλωνος στο Άκτιο αναφέρεται για πρώτη φορά σε έντυπο χάρτη από τον Antonio Salamanca, το 1540 περίπου, ως «Tempio d'Apolline» στη χερσόνησο του Ακτίου. Ο χάρτης απεικονίζει τη ναυμαχία της Πρέβεζας του 1538, βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2006, iii και χάρτη Νο. 1.

* Στράβων, *Γεωγραφικά* 7.7.6· Σκύλαξ Καρυανδεύς, *Περίπλους* 31.6-31.7 [Κασσωποί]· Πολύβιος, *Ιστοριών* 4.63.5-4.63.6· Πλίνιος ο πρεσβύτερος, *Φυσική Ιστορία* 4.4.

¹⁷¹ Επανερχομαι στο θέμα αυτό, όπως και ο Leake, για να αναφέρω ότι σύμφωνα με τις αρχαίες πηγές, το πλάτος του πορθμού της Πρέβεζας στο σημείο αυτό ήταν μικρότερο των 925 μ. (5 ρωμαϊκά στάδια) ή περί τα 740 μ. (4 στάδια). Το «ανοιχτό βήμα» που στο λατινικό κείμενο του Πλινίου αναγράφεται ως *passum* ισοδυναμεί με πέντε αγγλικά πόδια ή

Οι περισσότερες από τις αρχαίες μαρτυρίες συμφωνούν απολύτως με την άποψη ότι ο Άγιος Πέτρος είναι η θέση του αρχαίου Ανακτορίου και η Άκρη αυτή του Ακτίου. Αυτό βέβαια επιβεβαιώνεται και από τη φύση των ερειπίων στον Άγιο Πέτρο, τα οποία είναι όμοια με τα των ελληνικών πόλεων, δηλαδή των οχυρωμένων πόλεων. Αντίθετα το Άκτιο, αν και λανθασμένα χαρακτηρίζεται ως πόλις από το Στέφανο [το Βυζάντιο] και τον [Πομπώνιο] Μέλα,^{*} δεν ήταν τίποτε παραπάνω από ένα ιερό του Απόλλωνος πάνω σε ένα ακρωτήριο της περιοχής του Ανακτορίου,^{**} το οποίο ο Αύγουστος μεγέθυνε και στο οποίο προσέθεσε νεώριο.⁺ Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι και ο Θουκυδίδης και ο Πολύβιος με τον όρο «στόμιον» του Αμβρακικού κόλπου αναφέρονταν στο Στενό της Πρέβεζας: ούτε φαίνεται να είχαν οι αρχαίοι διαφορετική ονομασία για τον πρόκολλο της Πρέβεζας. Ο Σκύλαξ μάλιστα ομιλεί για τον Ανακτορικό κόλλο, αλλά προσδίδει αυτήν την ονομασία στο μεγάλο κόλλο που από όλους τους άλλους συγγραφείς ονομάζεται Αμβρακικός και μάλιστα εξαιρεί από τον Ανακτορικό του κόλλο και το Ανακτόριο και την Ακτή.⁺⁺ Ο Δίων ο Κάσσιος περιγράφει το Άκτιο ως ιερό του Απόλλωνος, το οποίο είναι προ του

1,48 μ. Η είσοδος του Αμβρακικού κόλπου, μεταξύ ακρωτηρίου Λασκάρα και Κεφάλι Παναγιάς, έχει εύρος δύο χιλιάδες επτακόσια μέτρα, μεγαλύτερο του ενός μιλίου, όπως ο Leake επισημαίνει.

* Στέφανος ο Βυζάντιος, *Εθνικά* 65 [Άκτιον]: Pomponius Mela, *De Chorographia* 2.3.

** *ἐν Ἀκτίῳ τῆς Ἀνακτορίας γῆς, οὗ τὸ ἱερόν τοῦ Ἀπόλλωνός ἐστιν ἐπὶ τῷ στόματι τοῦ Ἀμβρακικοῦ κόλπου*, Θουκυδίδης, *Ἱστοριών* 1.29.3: ... προῆγε παρὰ Χαράδραν, σπεύδων διαβῆναι τὸν Ἀμβρακικὸν καλούμενον κόλπον· οὗ στενωτάτον ἐστί, κατὰ τὸ τῶν Ἄκαρνανων Ἱερόν, καλούμενον Ἄκτιον. Ὁ γὰρ προειρημένος κόλπος ἐκπίπτει μὲν ἐκ τοῦ Σικελικοῦ πελάγους μεταξὺ τῆς Ἡπείρου καὶ τῆς Ἄκαρνανίας στενωῖ παντελῶς στόματι· λείπει γὰρ τῶν πέντε σταδίων. ... Περαιώσας δὲ κατὰ τὸ προειρημένον στόμα τὴν δύναμιν, ..., Πολύβιος, *Ἱστορία* 4.63.4-4.63.7: Τὸ δ' Ἄκτιον Ἀπόλλωνος ἱερόν ἐστι, καὶ πρὸ τοῦ στόματος τοῦ πορθμοῦ τοῦ κόλπου τοῦ Ἀμβρακικοῦ κατ' ἀντιπέρας τῶν πρὸς τῇ Νικοπόλει λιμένων κεῖται· ὅ τε πορθμὸς ἴσος ἐπὶ πολὺ διὰ στενοῦ τείνει, καὶ ἔστι καὶ αὐτὸς καὶ τὰ πρὸ αὐτοῦ πάντα καὶ ἐνορμίσασθαι καὶ ἐνναυλογήσασθαι (ἐπιτήδεια), Δίων Κάσσιος, *Ρωμαϊκὴ Ἱστορία* 50.12.7.

+ Δίων Κάσσιος, *Ρωμαϊκὴ Ἱστορία* 51.1.2: Στράβων, *Γεωγραφικά* 7.7.6.5-7.7.6.8.

++ καὶ ἔξω τοῦ Ἀνακτορικοῦ κόλπου, Ἀνακτόριον, καὶ λιμὴν Ἀκτὴ καὶ πόλις Λευκάς, Σκύλαξ Καρνανδεὺς, *Περίπλους* 34.3-34.4 [Ἄκαρνανία]. Δεν μπορούμε να απαντήσουμε με βεβαιότητα στο ερώτημα των διαστάσεων του Αμβρακικού κόλπου, καθώς οι σχετικές αναφορές του Πολύβιου, του Στράβωνα και του Πλινίου είναι αντιφατικές. Σύμφωνα με τον Πολύβιο το μήκος του είναι 300 στάδια και το πλάτος του 100· ο πρώτος αριθμός είναι πολύ μεγάλος, ενώ ο δεύτερος πολύ μικρός εκτός εάν μετρά το στενότερο σημείο. Το μήκος των 39.000 ποδών που δίνει ο Πλίνιος είναι εσφαλμένος καθ' υπερβολή, ενώ το πλάτος των 15.000 ποδών είναι σχεδόν ακριβές. Ο Στράβων υπολογίζει την περιφέρεια του κόλπου σε 300 στάδια, αριθμός πολύ μικρός ακόμη και για τον εσωτερικό κόλλο. – Σ.τ.μ.: Σε ορισμένα χειρόγραφα των κειμένων του Πλινίου το μήκος των 39.000 (XXXIX M) ποδών αναφέρεται ως 37.000 (XXXVII M) πόδες, βλ. Πλίνιος ο πρεσβύτερος, *Φυσικὴ Ἱστορία* 4.4. Αναφερόμενος στον «εσωτερικό κόλλο», ο Leake εννοεί τον κόλλο της Πρέβεζας.

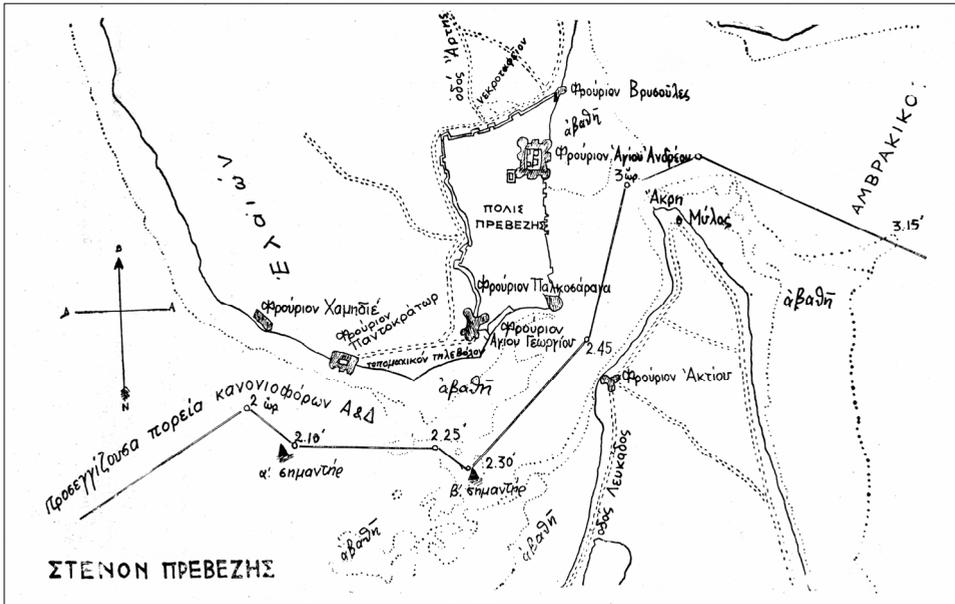
στομίου του πορθμού του Αμβρακικού κόλπου και κείται απέναντι από τα λιμάνια της Νικόπολης. Προσθέτει ότι ο πορθμός έχει ίδιο πλάτος για αρκετή απόσταση και ότι και στον πορθμό και πριν από αυτόν μπορεί με ευκολία να αγκυροβολήσουν και να ελιχθούν πλοία. Είναι προφανές ότι η περιγραφή αυτή δεν μπορεί να ισχύει για τον εσωτερικό πορθμό του κόλπου, αλλά συμφωνεί απόλυτα με το Στενό και το λιμάνι της Πρέβεζας και οι ορμίσκοι του Βαθέος αντιστοιχούν στα λιμάνια της Νικόπολης. Τα γραφόμενα του Διονυσίου του Αλικαρνασσεύς, του Πλινίου και του Πομπώνιου Μέλα* ταιριάζουν καλύτερα στην εξωτερική είσοδο του κόλπου παρά στην εσωτερική. Μου είναι αδύνατο να φανταστώ ότι ο Κικέρων στον πλου του από την Πάτρα στη Λευκάδα και την Κέρκυρα θα πέραγε από το Άκτιο, εάν αυτό βρισκόταν στο εσωτερικό στόμιο του κόλπου.**

Όσο για τη σύγχρονη ονομασία «Azio», η λέξη προδίδει την ιταλική προέλευσή της και αποδεικνύει ότι προήλθε από την άποψη που υιοθέτησαν χωρίς έρευνα οι Ενετοί –η μάλλον οι Ελληνοβενετοί της Πρέβεζας, Βόνιτσας και Άγια Μαύρας– και την οποία μετέφεραν στον D'Anville. Αυτός με τη σειρά του το τοποθέτησε στο χάρτη, από όπου πρέπει να σβηστεί ως μη έχον πραγματική υπόσταση. Οι παλιοί χάρτες της Ελλάδας είναι γεμάτοι από λανθασμένες ονομασίες που καθιερώθηκαν με τον ίδιο τρόπο από Ιταλούς ή άλλους ναυτικούς, και οι οποίες είναι γενικώς άγνωστες στους ντόπιους Έλληνες των περιοχών αυτών. Στη συγκεκριμένη περίπτωση το λάθος διαδόθηκε ευκολότερα, καθώς υπάρχουν ερείπια στον Άγιο Πέτρο, ενώ το μεγαλύτερο μέρος των ερειπίων στην Άκρη πιθανότατα χρησιμοποιήθηκαν για κατασκευές στην Πρέβεζα, σε κάποια προγενέστερη περίοδο της ιστορίας της. Το αποτέλεσμα της σπουδαίας ναυμαχίας που έλαβε χώρα εδώ ήταν πρώτα να ανυψώσει τη σπουδαιότητα του Ακτίου, ενώ το Ανακτόριο μετατράπηκε σε μικρό εμπορικό εξάρτημα της Νικόπολης.⁺ Όταν αργότερα ερημώθηκαν και τα δύο, το όνομα του Ακτίου διατήρησε τη φήμη του, ενώ το Ανακτόριο ξεχάστηκε.

* Άραντες δὲ αὐτόθεν (δηλαδή στη Λευκάδα) καὶ ἐπὶ τὸ Ἄκτιον ἐλθόντες ὀρμίζονται τοῦ Ἀμβρακικοῦ κόλπου πρὸς τὸ ἀκρωτήριον, Διονύσιος Αλικαρνασσεύς, *Ρωμαϊκή αρχαιολογία* 1.50.4· *In ore ipso colonia Augusti Actium*, Πλίνιος ο πρεσβύτερος, *Φυσική Ιστορία*, 4.2· *Ambracio sinu ... qui angustis faucibus, et quae minus mille passibus pateant, grande pelagus admittit*, Pomponius Mela, *De Chorographia* 2.3.

** Κικέρων, *Epistularum ad familiares* 16.6.9.

⁺ *Πόλεις δ' εἰσὶν ἐν μὲν τοῖς Ἀκαρνασίν Ἀνακτόριόν τε ἐπὶ χεῖρόνησον ἰδρυμένον Ἀκτίου πλησίον, ἔμπορεῖον τῆς νῦν ἐκτισμένης ἐφ' ἡμῶν Νικοπόλεως*, Στράβων, *Γεωγραφικά* 10.2.2.

ΕΙΚΟΝΑ 44: Σχέδιο του Στενού της Πρέβεζας
(ΜΠΑΜΠΟΥΡΗΣ 1939, σελ. 44)

Η ναυμαχία του Ακτίου

Το ενδιαφέρον για τη θέση του Ακτίου κυρίως γεννάται λόγω της περίφημης ναυμαχίας που έγινε εκεί και είχε ως αποτέλεσμα να θέσει όλο τον πολιτισμένο κόσμο υπό ένα μονάρχη που επέβαλε τα δεσμά του για χρόνια,¹⁷² αλλά ταυτόχρονα επέφερε ειρήνη, πλούτο και ασφάλεια σε πολλές χώρες, στις οποίες τα αγαθά αυτά είχαν εκλείψει προ πολλού. Αν και δεν υπάρχει περιγραφή της ναυμαχίας αυτής από κανένα αυτόπτη μάρτυρα, ή σύγχρονο των γεγονότων, οι λεπτομέρειές της και τα περιστατικά που προηγήθηκαν αυτής και ακολούθησαν περιγράφονται από έναν Έλληνα συγγραφέα [το Δίωνα από την Κάσο]. Η χρόνια ενασχόλησή του στα υψηλότερα αξιώματα του ρωμαϊκού κράτους τού παρείχαν τη δυνατότητα να αποκομίσει τις καλύτερα σωζόμενες πληροφορίες σχετικά με τη ναυμαχία και μάλιστα φαίνεται ότι ήταν πολύ προσεκτικός στην αποδοχή των γεγονότων που του εκτέθηκαν.*

¹⁷² Το αγγλικό κείμενο έχει ως εξής: *riveted its chains for ages*.

* Για παράδειγμα, αμφισβήτησε την αλήθεια της περιγραφής ότι μερικές από τις τριήρεις του Οκταβιανού μεταφέρθηκαν μέσω του ισθμού της Νικόπολης (διὰ τοῦ τειγίσματος) πάνω σε

Ο Δίων μας λέει ότι, μόλις ο Οκταβιανός Καίσαρ πέρασε από το Βρινδήσιο στα Ακροκεραύνια και αποβίβασε τις χερσαίες δυνάμεις του εκεί, συνέχισε με το στόλο του προς την Κέρκυρα και από εκεί στο Γλυκύ λιμένα. Προωθήθηκε κατόπιν στα στενά του Ακτίου με την ελπίδα ότι κάποιιο από τους οπαδούς του Αντωνίου θα προσχωρούσαν στις δυνάμεις του,^{*} αλλά επειδή δε διαπίστωσε κάποια τέτοια πρόθεση, αποσύρθηκε στο χώρο όπου στα χρόνια του ιστορικού στεκόταν η Νικόπολη. Το αγκυροβόλιο του Οκταβιανού, ως εκ τούτου, φαίνεται να ήταν στο λιμάνι του Κόμαρου, το σημερινό λιμάνι του Μύτικα. Οι χερσαίες δυνάμεις του συνενώθηκαν εδώ, μετά την πορεία τους από τα Ακροκεραύνια, διά μέσου της Ηπείρου. Οχύρωσε το γειτονικό λόφο, από τον οποίο είχε άποψη του χώρου και προς την έξω θάλασσα μέχρι τους Παξούς και τον εσωτερικό κόλπο της Αμβρακίας και το τμήμα μεταξύ τους, όπου δημιουργήθηκαν τα λιμάνια της Νικόπολης.^{**} Ο λόφος που περιγράφεται δεν μπορεί να είναι άλλος από αυτόν που υψώνεται προς βορρά και αμέσως δίπλα στη Νικόπολη, στην κορυφή του οποίου βρίσκεται το Μιχαλίτσι. Από το λόφο αυτόν ο Οκταβιανός είχε μια κυρίαρχη θέα των εχθρικών θέσεων και τα μέσα να αποκόψει το Άκτιο από ξηράς και θαλάσσης. Οχύρωσε το στρατόπεδό του κατασκευάζοντας τείχη –τα οποία πρέπει να ήταν του τύπου των *μακρών τειχών*– που εκτείνονταν μέχρι το λιμάνι του Κόμαρου, έτσι ώστε να αποτρέψει την οποιαδήποτε διάρρηξη της επικοινωνίας μεταξύ του στρατοπέδου του και του στόλου.

Ο στρατός του Αντωνίου είχε κατασκευάσει πύργους και στις δύο πλευρές της εισόδου του στενού^{***} –η οποία είναι στο σημείο της μικρότερης απόστασης μεταξύ Πρέβεζας και Πούντας– και τα πλοία του καταλάμβαναν το ίδιο το στενό.⁺ Το στρατόπεδό του ήταν στη μία πλευρά του στενού,⁺⁺ κοντά στο ιερό του Απόλλωνος, σε μία ομαλή ευρύχωρη πεδιάδα,⁺⁺⁺ καταλληλότερη, σύμφωνα με τον ιστορικό, για μάχη παρά για στρατοπέδευση. Ο στρατός είχε υποφέρει από ασθένειες και το χειμώνα και το καλοκαίρι. Ο Αντώνιος

νοπά δέρματα που είχαν αλειφτεί με λάδι (*βύρσαις νεοδάρτοις ἐλαίῳ ἐπαληλεμμέναις*), Δίων Κάσσιος, *Ρωμαϊκή Ιστορία* 50.12.5-50.12.7.

* Ο Πλούταρχος στο βίο του Μάρκου Αντωνίου αναφέρει ότι ο Οκταβιανός εμφανίστηκε στα στενά [του Ακτίου] το ξημέρωμα της επομένης της άφιξής του και αποσύρθηκε, όταν ο στόλος του Αντωνίου προωθήθηκε, Πλούταρχος, *Αντώνιος* 63.1-63.2.

** *κατέλαβε τὸ χωρίον τοῦτο, ἐν ᾧ νῦν ἡ Νικόπολις ἐστὶ, καὶ ἐν αὐτῷ ἐπὶ μετεώρου, ὅθεν ἐπὶ πάντα ὁμοίως τῆς τε ἔξω τῆς πρὸς Πάξις θαλάσσης, καὶ τῆς ἔσω τῆς Ἀμβρακικῆς, τῆς τε ἐν τῷ μέσῳ αὐτῶν, ἐν ᾧ οἱ λιμένες οἱ πρὸς τῇ Νικοπόλει εἰσὶν, ἀποπτόν ἐστιν, ἰδρῦθη· καὶ αὐτὸ τε ἐκρατύνετο καὶ τείχη ἅπ' αὐτοῦ ἐς τὸν λιμένα τὸν ἔξω τὸν Κόμαρον καθῆκε*, Δίων Κάσσιος, *Ρωμαϊκή Ιστορία* 50.12.3-50.12.5.

*** *τοῦ στόματος*, Δίων Κάσσιος, *Ρωμαϊκή Ιστορία* 50.12.8.

+ *τὸ μέσον*, Δίων Κάσσιος, *Ρωμαϊκή Ιστορία* 50.12.8.

++ *πορθμοῦ*, Δίων Κάσσιος, *Ρωμαϊκή Ιστορία* 50.12.8.

+++ *ὀμαλῷ μὲν καὶ πλατεῖ*, Δίων Κάσσιος, *Ρωμαϊκή Ιστορία* 50.12.8.

ήταν στην Πάτρα και όταν έμαθε για την άφιξη του Καίσαρα πήγε αμέσως στο Άκτιο και με καθυστέρηση ασχολήθηκε για τη συγκέντρωση και την εκπαίδευση των στρατευμάτων του. Διέσχισε το στενό* προς την Πρέβεζα και κατασκηνώσε κοντά στο στρατόπεδο του Καίσαρα, στέλνοντας ταυτόχρονα το ιππικό του γύρω από τον κόλπο, απειλώντας έτσι τον εχθρό του από όλες τις πλευρές.** Λίγο αργότερα, όμως, ο Αγρίππας, ο ναύαρχος του στόλου του Οκταβιανού, κατέλαβε τη Λευκάδα, ανέτρεψε το Νασίδιο¹⁷³ σε μία ναυμαχία και κατέλαβε την Πάτρα και την Κόρινθο, ενώ ο Μάρκος Τίτιος και ο Στατίλιος Ταύρος νίκησαν το ιππικό του Αντωνίου και έφεραν με το μέρος τους το Φιλάδελο, βασιλιά της Παφλαγονίας, μετά από προτροπή του Καίσαρα. Ο Γναίος Δομίτιος αυτομόλησε προς τον εχθρό,¹⁷⁴ επειδή τον προσέβαλε η Κλεοπάτρα. Ο συνδυασμός τώσων δυσμενών περιστατικών επηρέασε την εμπιστοσύνη του Αντωνίου προς τους συνεργάτες του, με αποτέλεσμα το φόβο για το τελικό αποτέλεσμα.

Οι ακόλουθες συνθήκες, σύμφωνα με το Δίωνα, οδήγησαν στην άμεση έναρξη της ναυμαχίας. Ο Αγρίππας είχε αναθέσει στο Λεύκιο Αρούνδιο την παρακολούθηση του στόλου του Αντωνίου με λίγα πλοία, όταν ο Σόσσιος, ένας από τους στρατηγούς του Αντωνίου, έκρινε ευνοϊκή την κατάσταση της απουσίας του Αγρίππα και επιτέθηκε σε μία μοίρα παρακολούθησης του εχθρού, νωρίς το πρωί μιας ημέρας με πολλή ομίχλη, ώστε να αποκρύψει την υπεροχή των δυνάμεών του. Ο Αρούνδιος υποχώρησε, αλλά κατά την κατάδιωξη οι δυνάμεις του Σόσσιου συναντήθηκαν τυχαία με αυτές του Αγρίππα και συνεντρίβησαν μαζί με τις δυνάμεις του βασιλιά της Άνω Κιλικίας Ταρκονδιμότου. Το γεγονός συνέβη, όταν οι δυνάμεις του Αντωνίου, επιστρέφοντας από τη Θεσσαλία, όπου κατόπτευαν τις κινήσεις του Κόιντου Δέλλιου –ο οποίος αμέσως έπειτα αυτομόλησε προς το στράτευμα του Οκταβιανού– ηττήθηκαν από μία προφυλακή του στρατού του Καίσαρα.⁺ Οι ατυχίες αυτές έκαναν τον Αντώνιο να συμπτυχθεί και ενωθεί με το κύριο μέρος του στρατού του, στην άλλη πλευρά του στενού⁺⁺ και να συγκαλέσει συμβούλιο σχετικά με το εάν πρέπει να παραμείνουν στη θέση αυτή ή να μετακινηθούν αλλού, παρατείνοντας έτσι τον πόλεμο. Με τη συμβουλή της Κλεοπάτρας

* τὸν πορθμὸν ἐπιδιέβη, Δίων Κάσσιος, *Ρωμαϊκή Ιστορία* 50.13.3.

** Ο Πλούταρχος αναφέρει ότι ο Αντώνιος, όταν έμαθε ότι υπήρχε έλλειψη νερού στη θέση όπου στρατοπέδευσε ο εχθρός, κατασκεύασε κάποια οχυρά (*ἐρύμασι τισιν ἐμπεριλαβόν*) με σκοπό τον αποκλεισμό του εχθρού από τα μέρη όπου υπήρχε πρόσβαση σε πόσιμο νερό, Πλούταρχος, *Αντώνιος* 63.2.

¹⁷³ Στο αγγλικό κείμενο *Nasidicus*.

¹⁷⁴ Βλ. Δίων Κάσσιος, *Ρωμαϊκή Ιστορία* 50.13.6· Πλούταρχος, *Αντώνιος* 63.3-63.4.

⁺ *προφυλακαῖς*, Δίων Κάσσιος, *Ρωμαϊκή Ιστορία* 50.14.3.

⁺⁺ *ἀνεχώρησεν ἐπὶ θάτερα τοῦ πορθμοῦ ἔνθα αὐτῶ τὸ πλέον τοῦ στρατοῦ ἠϋλίζετο*, Δίων Κάσσιος, *Ρωμαϊκή Ιστορία* 50.14.3-50.14.4.

αποφασίσθηκε, αφού τοποθετήσουν ισχυρές φρουρές στα σημαντικότερα σημεία, ο Αντώνιος και η Κλεοπάτρα να επιστρέψουν με τις εναπομείναντες δυνάμεις στην Αίγυπτο. Θα πρέπει όμως να αποφευχθεί η οποιαδήποτε ένδειξη υποχώρησης, ώστε να μην αποθαρρυνθούν οι συμμαχικές δυνάμεις, και ο στόλος θα πρέπει να κινείται ως εάν επρόκειτο να ναυμαχήσει. Λόγω των ασθενειών και των λιποταξιών* ο αριθμός των ναυτών του Αντωνίου είχε μειωθεί. Έτσι αυτός επέλεξε τα καλύτερα πλοία του, πυρπόλησε τα υπόλοιπα, φόρτωσε μυστικά όλους τους θησαυρούς του και απήλυθε λόγο στο στρατό του, υπενθυμίζοντάς τους την αριθμητική υπεροχή των χερσαίων και ναυτικών δυνάμεών τους, τον αριθμό, το μέγεθος και την ισχύ των πλοίων τους, την αφθονία των χρηματικών και λοιπών αποθεμάτων τους, δηλώνοντάς τους ότι μετά την καταναυμάχηση του εχθρικού στόλου, θα μπορέσουν να περικυκλώσουν και αποκόψουν το στρατό του αντιπάλου, σαν να ήταν σε νησί, και έτσι να τον ωθήσουν στη λιμοκτονία ώστε να υποχρεωθεί να συνθηκολογήσει. Δεν ξέχασε επίσης να τους αναφέρει τα προσωπικά του πλεονεκτήματα έναντι του αντιπάλου του Οκταβιανού. Σε μία παρόμοια προσφώνηση, ο Οκταβιανός γελοιοποίησε τον Αντώνιο ονομάζοντάς τον γυναικά Αιγύπτιο, έτοιμο για φυγή, του οποίου πολλοί οπαδοί με ευκολία άλλαξαν στρατόπεδο.** Έχοντας επισημάνει μερικά πλεονεκτήματα των λιβυρνίδων του¹⁷⁵ ο Οκταβιανός έβαλε σε κάθε πλοίο μεγάλη δύναμη πεζικού, προσπαθώντας έτσι να υπερκεράσει την ισχύ των μεγαλύτερων σε μέγεθος και βάρος πλοίων των αντιπάλων του. Ο Αντώνιος μετακίνησε το στόλο του λίγο έξω από την είσοδο των στενών,⁺ ανέπτυξε μία σφικτή γραμμή και παρέμεινε εκεί, παρ' όλο που ο Οκταβιανός έκανε την πρώτη κίνηση με σκοπό να τραβήξει τον αντίπαλο στα ανοικτά, ή να τον αναγκάσει να υποχωρήσει. Έχοντας αποτύχει στο πρώτο του το σχέδιο, ο Καίσαρας διέταξε τα δύο πλάγια τμήματα του στόλου να προωθηθούν, σαν να είχαν πρόθεση να περικυκλώσουν τα δύο πλευρικά τμήματα του εχθρικού στόλου.⁺⁺ Με την τακτική αυτήν ο Αντώνιος υποχρεώθηκε να προωθηθεί και να εμπλακεί σε ναυμαχία. Ο στόλος του αποτελούνταν από ελάχιστες τριήρεις και κυρίως από μεγάλα πλοία με τέσσερις έως δέκα σειρές κουπιά, που είχαν πάνω τους μεγάλους ξύλινους πύργους από τους οποίους οι στρατιώτες του πολεμούσαν σαν σε κάστρο. Ο μόνος ασφαλής τρόπος, για να προσβληθούν αυτά τα πλωτά κάστρα ήταν οι συνεχείς και αλλεπάλληλες επιθέσεις, χωρίς να παραμένεις για

* *φθορᾶς*, Δίων Κάσσιος, *Ρωμαϊκή Ιστορία* 50.15.4.

** Ο Πάτερκλος μας δίνει μία παρόμοια μαρτυρία: *longe ante quam dimicaretur exploratissima Iulianarum partium fuit victoria*, Velleius Gaius Paternulus, *Historia Romana* 2.84, που βεβαιώνει ότι ο Αντώνιος είχε ηττηθεί ηθικά πριν από τη ναυμαχία.

¹⁷⁵ Τύπος μικρού ρωμαϊκού πλοίου.

⁺ *ὀλίγον ἔξω τῶν στενῶν*, Δίων Κάσσιος, *Ρωμαϊκή Ιστορία* 50.31.4.

⁺⁺ *περιστοιχιεῖσθαι*, Δίων Κάσσιος, *Ρωμαϊκή Ιστορία* 50.31.5.

πολύ χρόνο ούτε σε απόσταση βολής, αποφεύγοντας έτσι τα περισσότερα βλήματα, ούτε τόσο κοντά ώστε να είναι εφικτές οι συμπλοκές σώμα με σώμα, κάτι που οι ναύτες του Αντωνίου επιδίωκαν.¹⁷⁶ Από την πλευρά του Οκταβιανού ο επιβαίνοντες στρατιώτες* ήταν οι πιο ικανοί και αποτελεσματικοί· από την άλλη πλευρά οι ναυτικοί και οι κωπηλάτες.** Η συμπλοκή συνεχίστηκε με τον ίδιο τρόπο για αρκετές ώρες χωρίς εμφανή προοπτική του αποτελέσματος. Τότε η Κλεοπάτρα, της οποίας το πλοίο ήταν αγκυροβολημένο στα μετόπισθεν, σήκωσε αιφνίδια τα πανιά, επωφελούμενη από τον ευνοϊκό άνεμο που κατά τύχη φύσηξε,*** πέρασε ανάμεσα από τις μαχόμενες δυνάμεις⁺ και έφυγε, ακολουθούμενη από τον Αντώνιο. Βλέποντας αυτήν την ανάρμοστη φυγή των αρχηγών τους, πολλοί από τους στρατιώτες του Αντωνίου πέταξαν

τους πύργους και άλλα παρεμφερή βάρη των πλοίων στη θάλασσα και διέφυγαν, καταφέροντας να ξεφύγουν σχετικά εύκολα, αφού ο εχθρός δεν είχε τα πανιά μαζί του στα πλοία.¹⁷⁷ Τα εναπομείναντα πλοία δέχθηκαν τις επαναλαμβανόμενες ισχυρές επιθέσεις των δυνάμεων του Καίσαρα και μακρόθεν και πάνω στα πλοία,⁺⁺ χωρίς πολλά αποτελέσματα στη δεύτερη περίπτωση· ο Δίων

ΕΙΚΟΝΑ 44: Σχέδιο των Στενών της Πρέβεζας
(*Travels in northern Greece, vol. 4*)

¹⁷⁶ Τα βλήματα ήταν στρογγυλές πέτρες που εκτοξεύονταν από τους καταπέλτες που υπήρχαν στα μεγάλα πλοία του Αντωνίου και της Κλεοπάτρας.

* *ἐπιβάται*, Δίων Κάσσιος, *Ρωμαϊκή Ιστορία* 50.32.7.

** *κυβερνήται καὶ ἐρέται*, Δίων Κάσσιος, *Ρωμαϊκή Ιστορία* 50.32.7.

*** *ἀνέμου τινός κατὰ τύχην, φοροῦ συμβάντος*, Δίων Κάσσιος, *Ρωμαϊκή Ιστορία* 50.33.3.

+ *Cum aurea puppe, veloque purpureo*, Florus Lucius, *Epitome de Tito Livio Bellorum Omnium Annorum DCC*, 2.21.

¹⁷⁷ Τα πλοία του στόλου του Οκταβιανού δεν έφεραν πανιά στη διάρκεια της ναυμαχίας, για να είναι πιο ευκίνητα και για να χωρέσουν περισσότερους στρατιώτες.

++ *καὶ ἕκασθεν καὶ ἐν χρόῳ*, Δίων Κάσσιος, *Ρωμαϊκή Ιστορία* 50.33.5.

αναφέρει ότι ήταν σαν να προσβάλλεις πολλά κάστρα ή νησιά μαζί.* Μάχονταν με αυτόν τον τρόπο για αρκετό χρόνο, όταν ο Καίσαρας, βλέποντας αμφίβολο το αποτέλεσμα, έστειλε να φέρουν φωτιά από το στρατόπεδο και έριχναν στα εχθρικά πλοία πυρσούς και φλεγόμενα ακόντια ή εκσφενδόνιζαν μπουρλότα με τη χρήση μηχανών. Το μέτρο αυτό ήταν πολύ αποτελεσματικό, καθώς οι στρατιώτες του Αντωνίου, ανήμποροι να προμηθευθούν ικανές ποσότητες νερού, για να σβήσουν τις φωτιές, πέθαιναν σωρηδόν στα καταστρώματα ή στη θάλασσα, στην προσπάθειά τους να σωθούν από τις φλόγες, που κατέστρεφαν τα πάντα. Ακόμη και οι δυνάμεις του Οκταβιανού ανυπομονούσαν για το σβήσιμο των φωτιών, ώστε να υπάρξουν λάφυρα, και μάλιστα ορισμένοι πέθαναν στην προσπάθειά τους να σώσουν τα εχθρικά πλοία.

Η ναυμαχία δόθηκε στις 2 Σεπτεμβρίου και από την ημέρα αυτήν ξεκινά η μοναρχία του Οκταβιανού, αναφέρει ο Δίων.¹⁷⁸ Μετά τη νίκη ο Καίσαρας αφιέρωσε στον Άκτιο Απόλλωνα ένα από κάθε είδος των πλοίων λαφύρων, συμπεριλαμβανομένων πλοίων με τέσσερις έως και δέκα σειρές κουπιά.** Μεγέθυνε το ιερό του Απόλλωνος και προήγαγε τον εορτασμό των αρχαίων αγώνων, που ονομάζονταν Άκτια, δημιουργώντας πενταετή¹⁷⁹ μουσικό, γυμναστικό και ιππικό αγώνα,*** ανακηρύσσοντάς τον ιερό, που συνοδευόταν από δημόσια εορτή.⁺ Ίδρυσε επίσης πόλη⁺⁺ στη θέση όπου κατασκηνώσε, την οποία ονόμασε Νικόπολη, σε ανάμνηση της νίκης του, και την οίκησε με κατοίκους άλλων πόλεων, εν μέρει ερημώνοντας μερικές από τις γειτονικές πόλεις.⁺⁺⁺ Περιέβαλε τη θέση όπου είχε στηθεί η σκηνή του με τετράγωνους λίθους, τη διακόσμησε με τα λάφυρα των εμβόλων των πλοίων και έκτισε εκεί αίθριο ιερό, το οποίο αφιέρωσε στον Απόλλωνα.⁺⁺⁺⁺

* Ο Πλούταρχος συγκρίνει τη ναυμαχία με «πεζομαχία» ή μάλλον με «τειχομαχία», Πλούταρχος, *Αντώνιος* 66.3.

¹⁷⁸ Δίων Κάσσιος, *Ρωμαϊκή Ιστορία* 51.1.1-51.1.2.

** *τριήρη τε καὶ τετρήρη, τὰ τε ἄλλα τὰ ἐξῆς μέχρι δεκῆρους*, Δίων Κάσσιος, *Ρωμαϊκή Ιστορία* 51.1.2. Ο Στράβων αναφέρει ότι αφιερώθηκαν δέκα πλοία, από μονήρη μέχρι δεκήρη. Όμως και τα πλοία και τα νεώρια κοντά στα οποία είχαν τοποθετηθεί είχαν ήδη καιεί πριν από τα χρόνια του Στράβωνα, Στράβων, *Γεωγραφικά* 7.7.6.8-7.7.6.10.

¹⁷⁹ «Πενταετής» δεν σημαίνει κάθε πέντε χρόνια, αλλά κάθε τέσσερα, καθώς οι αρχαίοι Έλληνες μετρούσαν στη χρονική διάρκεια και το πρώτο και το τελευταίο έτος. Έτσι οι Ολυμπιακοί αγώνες, όπως και τα Άκτια, ήταν «πεντετηρικοί» αγώνες, τελούνταν δηλαδή κάθε τέσσερα χρόνια, σύμφωνα με τον τρόπο που μετράμε σήμερα.

*** Σύμφωνα με το Στέφανο το Βυζάντιο, οι αρχαίοι αγώνες ήταν τριετείς γυμναστικοί, ιππικοί και ναυτικοί, Στέφανος ο Βυζάντιος, *Εθνικά* 65 [Άκτιον]· πρβλ. Στράβων, *Γεωγραφικά* 7.7.6· Callimachus, *Περί αγώνων*.

⁺ *σίτησιν*, Δίων Κάσσιος, *Ρωμαϊκή Ιστορία* 51.1.2.

⁺⁺ *συνώκισε*, Δίων Κάσσιος, *Ρωμαϊκή Ιστορία* 51.1.3.

⁺⁺⁺ *τούς μὲν ἀναγεῖρας, τοὺς δ' ἀναστήσας τῶν πλησιοχώρων*, Δίων Κάσσιος, *Ρωμαϊκή Ιστορία* 51.1.3.

⁺⁺⁺⁺ Σύμφωνα με το Σουητόνιο, το μνημείο ήταν αφιερωμένο στον Ποσειδώνα και τον Άρη,

Οι άλλοι αρχαίοι συγγραφείς που ασχολούνται με τη ναυμαχία του Ακτίου, προσθέτουν ελάχιστα στις πληροφορίες που μας διασώζει ο Δίων. Ο Πλούταρχος αναφέρει ότι ο Καίσαρ είχε 300 πλοία έναντι 560 του Αντωνίου, εκ των οποίων τα 60 ήταν Αιγυπτιακά* ότι ο Αντώνιος επιβίβασε 20.000 στρατιώτες στα πλοία του· ότι η ναυμαχία καθυστέρησε για τέσσερις μέρες λόγω θαλασσοταραχής. Το πρωί της πέμπτης μέρας υπήρχε γαλήνη και μετά το μεσημέρι φύσηξε θαλάσσια αύρα. Εκείνη την ώρα οι δύο αντίπαλες γραμμές απείχαν μεταξύ τους οκτώ στάδια. Ο Αντώνιος και ο Ποπλικόλας, που διοικούσαν το δεξιό κέρασ του στόλου, βασιζόμενοι στη δύναμη και το μέγεθος των πλοίων τους, έκαναν μία κίνηση προώθησης. Ο Καίσαρ υποχώρησε, ώστε να σύρει τον εχθρό του στα ανοιχτά, όπου θεωρούσε ότι τα μικρά πλοία του θα υπερτερούσαν έναντι των δυσκίνητων εχθρικών. Όταν η συμπλοκή γενικεύτηκε, ο Καίσαρ ήταν στο δεξιό κέρασ και ο Αγρίππας στο αριστερό. Ο Αγρίππας άπλωσε το πλευρικό τμήμα του σχηματισμού του και ανάγκασε τον Ποπλικόλα να αποκοπεί από τον κύριο κορμό του στόλου του Αντωνίου, γεγονός που αποθάρρυνε τους υπολοίπους. Εκείνη τη στιγμή η Κλεοπάτρα, που ήταν στα μετόπισθεν με τα εξήντα αιγυπτιακά της πλοία, επωφελούμενη του ευνοϊκού αέρα, κατευθύνθηκε προς το μέρος της ναυμαχίας και συνέχισε με κατεύθυνση την Πελοπόννησο, ακολουθούμενη από τον Αντώνιο. Οι δυνάμεις του Αντωνίου μάχονταν γενναία μέχρι τη δεκάτη ώρα,** όταν αναγκάστηκαν να υποχωρήσουν, λόγω των ενοχλητικών βουβών κυμάτων.[†] Ο Πλούταρχος συμπληρώνει

Suetonius, *Divus Augustus* 18.2.

* Ο Φλώρος διαφωνεί εντελώς με τον Πλούταρχο ως προς τον αριθμό των πλοίων κάθε πλευράς. Αναφέρει ότι ο Καίσαρ είχε 400 πλοία, από τριήρεις μέχρι εξήρεις, και ότι ο Αντώνιος είχε 200, από εξήρεις μέχρι εννεήρεις, βλ. Florus Lucius, *Epitome de Tito Livio Bellorum Omnium Annorum DCC* 2.21.

** Η ναυμαχία, σύμφωνα με το Σουητώνιο, τελείωσε τόσο αργά, ώστε ο Καίσαρ πέρασε τη νύχτα του επί του πλοίου: *apud Actium vicit in serum diem, dimicatione protracta ut in navi victor pernoverit*, Suetonius, *Divus Augustus* 17.2.

[†] μέγιστον βλαβεῖς ὑπὸ τοῦ κλύδωνος ὑψηλοῦ κατὰ πρόραν ἴσταμένου, Πλούταρχος, *Αντώνιος* 68.1. Ο άνεμος, ως εκ τούτου, άλλαξε απ' όταν η Κλεοπάτρα άνοιξε πανιά, και έγινε δυτικός. Πράγματι, την εποχή του χρόνου που διεξήχθη η ναυμαχία, τις περισσότερες ώρες του πρωινού πνέει άνεμος από τον κόλπο ή υπάρχει ηρεμία και η θαλάσσια αύρα και η φουσκοθαλασσιά έρχονται μάλλον αργότερα μετά το μεσημέρι. – Σ.τ.μ.: Έχοντας ζήσει και πλεύσει αρκετά με ιστιοφόρο στην περιοχή της Πρέβεζας, σημειώνω ότι στις αρχές του Σεπτεμβρίου συχνά υπάρχουν «μπουρίνια», από τα βορειοδυτικά, που κρατούν συνήθως τρεις μέρες και ηρεμούν την τέταρτη, αφήνουν όμως για λίγες ακόμη μέρες ένα βουβό κύμα (στα αγγλικά *swell*, όπως το αναφέρει και ο Leake), το οποίο στη διάρκεια του πρωινού δεν είναι ενοχλητικό, αλλά όσο αυξάνει ο μάιστρος (βορειοδυτικός) που σχεδόν καθημερινά φυσάει την εποχή αυτήν, τόσο το βουβό κύμα γίνεται μεγαλύτερο και ενοχλητικότερο· ιδιαίτερα δε στο στενό Πρεβέζης, μεταξύ Πρεβέζης και Λευκάδος, όπου λόγω του μικρού βάθους της θάλασσας το βουβό γίνεται αρκετά επικίνδυνο. Τέτοιες συνθήκες θα πρέπει να επικρατούσαν τη 2^α Σεπτεμβρίου του 31 π.Χ., σύμφωνα με τις περιγραφές των ιστορικών.

ότι 5.000 άνδρες σκοτώθηκαν στη ναυμαχία, 300 πλοία πάρθηκαν ως λάφυρο από τον Καίσαρα και ότι και οι δύο πλευρές των ακτών ήταν γεμάτες από σειρές ανδρών των χερσαίων δυνάμεων που παρακολουθούσαν τη ναυμαχία.

Το σχέδιο που συνοδεύει το κείμενο [βλ. Εικ. 44] είναι του λιμένα της Πρέβεζας, της εισόδου δηλαδή του Αμβρακικού κόλπου, και διευκολύνει στην καλύτερη κατανόηση των γεγονότων που αναφέρουν οι ιστορικοί. Μπορεί επίσης να βοηθήσει τον αναγνώστη να διαμορφώσει τη δική του άποψη ως προς την ακριβή θέση της διεξαγωγής της ναυμαχίας. Αυτό εξαρτάται κυρίως από το συμπέρασμα που θα βγάλει ο αναγνώστης από τις λέξεις «ὀλίγον ἔξω τῶν στενῶν», που χρησιμοποιεί ο Δίων, για να περιγράψει τη θέση του Αντωνίου πριν από τη σύγκρουση, τη στιγμή που η πρώτη γραμμή του στόλου τού Καίσαρα απείχε από αυτήν του Αντωνίου περί το ένα μίλι [οκτώ στάδια]. Είναι φανερό από τις σχετικές περιστάσεις και τη φύση του τόπου ότι ο στόλος του Αντωνίου καταλάμβανε όλο το χώρο του λιμένα της Πρέβεζας, ο οποίος δεν μπορούσε να χωρέσει ένα τόσο μεγάλο αριθμό πλοίων, αλλά ήταν εκεί καλά προστατευμένος από τον καιρό. Εάν οι πύργοι εκατέρωθεν του στενού προορίζονταν για την προστασία του στόλου –γεγονός που δεν μπορούμε παρά να το πιστέψουμε– είναι απίθανο ἔστω και ένα από τα πλοία του Αντωνίου να ήταν πέραν του κάστρου της Πούντας, πριν από την πρώτη προώθηση του στόλου του την ημέρα της ναυμαχίας. Το συμπέρασμα, ως εκ τούτου, είναι ότι η ναυμαχία πραγματοποιήθηκε στο εξωτερικό μέρος των στενών, στο χώρο μεταξύ του Παντοκράτορα και του ακρωτηρίου «Σκαλί».¹⁸⁰ Μπορεί ίσως κάποιος να φέρει αντιρρήσεις ως προς αυτό, γιατί ο χώρος είναι ανεπαρκής, για να χωρέσει δύο τόσο μεγάλους στόλους, και το βάθος της θάλασσας μικρό για τόσο μεγάλα πλοία, αν και ως προς το τελευταίο θα πρέπει να εξετασθεί σοβαρά εάν έχουν συντελεστεί μεγάλες αλλαγές από την εποχή της ναυμαχίας, ως αποτέλεσμα μεγάλων αποθέσεων χωμάτων στην περιοχή. Άλλωστε είναι βέβαιο ότι τέτοιες αλλαγές έχουν συντελεστεί μέσα στον Αμβρακικό και σε σχεδόν κάθε τμήμα των ακτών της Ελλάδας που εκτίθεται σε προσχώσεις και ρεύματα. Εάν όμως ο Δίων με τις λέξεις «ἔξω τῶν στενῶν» εννοούσε το εξωτερικό τμήμα των στενών μεταξύ Παντοκράτορα και ακρωτηρίου «Σκαλί», τότε η ναυμαχία πραγματοποιήθηκε αρκετά ἔξω, στην ανοιχτή θάλασσα, καθώς πέραν αυτών των δύο σημείων δεν υπάρχει καμπύλωση στην ακτή, η οποία ακολουθεί μία ομοιόμορφη γραμμή από το Μύτικα μέχρι τον κόλπο «Δέματα».¹⁸¹

¹⁸⁰ Το ακρωτήριο αυτό σήμερα αναφέρεται στους χάρτες με την ονομασία «Σκύλλα», βλ. *Πρέβεζα-Αμφιλοχία*, λιθόγραφος χάρτης της Χαρτογραφικής Υπηρεσίας Στρατού, Αθήνα 1932, αριθμός καταχώρισης συλλογής Ιδρύματος Ακτία Νικόπολις: IAN 185· *Preveza*, χρωμολιθόγραφος χάρτης του Αγγλικού στρατού του 1944, αριθμός καταχώρισης συλλογής Ιδρύματος Ακτία Νικόπολις: IAN 346.

¹⁸¹ Ο όρμος «Δέματα», στη βορειοδυτική άκρη της Ακαρνανίας, ονομάζεται σήμερα και «αγίου Νικολάου».

Ένα σημαντικό εύρημα στη θάλασσα της Πρέβεζας

Στις 23 Ιουνίου 1842, ο Leake παρουσίασε ενώπιον της Βασιλικής Λογοτεχνικής Εταιρείας της Αγγλίας¹⁸² ένα μπρούτζινο ακρόπρωρο αρχαίου πολεμικού πλοίου, το οποίο ανασύρθηκε από τη θάλασσα της Πρέβεζας από Ναπολιτάνους ψαράδες το 1836.¹⁸³ Αυτοί το μετέφεραν στην Κέρκυρα, όπου ο Σερ Χάουαρντ Ντάγκλας (Sir Howard Douglas, 1776-1861) εκτελούσε τότε –από το 1835 έως το 1840– χρέη ύπατου αρμοστή της Αγγλίας στα Επτάνησα. Το ακρόπρωρο περιήλθε στην κατοχή του αρμοστή, ο οποίος μετά την επιστροφή του στην Αγγλία και γνωρίζοντας τον Leake –ήταν και οι δύο από τα ιδρυτικά μέλη της Βασιλικής Γεωγραφικής Εταιρείας της Αγγλίας– του το εμπιστεύθηκε το 1842, για να το παρουσιάσει στη Βασιλική Λογοτεχνική Εταιρεία της Αγγλίας.

Στην παρουσίαση του ακρόπρωρου ο Leake ανέφερε ότι βρέθηκε χωμένο στη λάσπη της θάλασσας, σε σημείο που το βάθος του νερού ήταν οκτώ πόδια (2,50 μ.), έξω από τον κόλπο της Πρέβεζας, δηλαδή στην περιοχή του Στενού Πρεβέζης όπου τα βάθη είναι παρόμοια. Υποθέτει ότι είναι το ακρόπρωρο ενός πολεμικού πλοίου, στηριζόμενος σε αναφορές αρχαίων συγγραφέων και απεικονίσεις ακρόπρωρων σε αρχαία μνημεία. Μεταξύ άλλων αναφέρει:

Δεν έχει μέχρι σήμερα ανακαλυφθεί παρόμοιο αντικείμενο καλά διατηρημένο παρά μόνο στη Γένοβα, όπου το αρχαίο «εργαλείο», αν και είναι κατασκευασμένο από το ίδιο υλικό και σχεδιασμένο για παρόμοιο σκοπό, δε μοιάζει καθόλου με αυτό που βρέθηκε στην Πρέβεζα.

Ο χαλκός χρησιμοποιούνταν στους αρχαίους χρόνους, για να θωρακίσουν τα άκρα των πολεμικών πλοίων, όπως μπορεί να συναχθεί από τη φράση «χαλκέμβολος ναῦς», που χρησιμοποιείται γι' αυτά σε αντίθεση με τα πλοία μεταφορών και φορτίου.*

¹⁸² Βλ. LEAKE 1843.

¹⁸³ Την ακριβή χρονολογία μάς διασώζει ο πλοίαρχος James John Best, ενώ ο Leake αναφέρει ότι βρέθηκε περί το 1839. Όταν ο Best βρισκόταν στην Κέρκυρα, το Νοέμβριο του 1838, το ακρόπρωρο ήταν ήδη στην κατοχή του Sir Howard Douglas, διατηρούνταν σε εξαιρετική κατάσταση και έφερε στο άκρο του ανάγλυφη κεφαλή άνδρα απαράμιλλης τελειότητας. Το σχετικό αγγλικό κείμενο έχει ως εξής: «Sir Howard Douglas has now in his possession the prow of a Roman galley which was fished up in the year 1836, not far from Prevesa, by some fishermen, and which is supposed to have belonged to one of the vessels sunk in that engagement. It is of copper, and in very excellent preservation, the medallion or head of a man at the end of it being remarkably perfect», βλ. BEST 1842, 42-43.

* Διόδωρος, *Βιβλιοθήκη Ιστορική* 14.59.7. Έτσι τα ακρόπρωρα αναφέρονταν μερικές φορές ως *χαλκώματα πῶν νεῶν* και το να τα αφαιρούσε ήταν σαν να αφόπλιζε τα εχθρικά πλοία. Διόδωρος, *Βιβλιοθήκη Ιστορική* 20.9.2 και 20.15.1.

Το «εργαλείο» αυτό, που βρέθηκε στην Πρέβεζα, αποτελείται από δύο μέρη. Το πρόσθιο τμήμα αποτελείται από το κεφάλι και ώμους ανδρός οπλισμένου με κράνος και θώρακα πανοπλίας, που προεξέχει λοξά πάνω από κυκλικό δίσκο, του οποίου το περιθώριο είναι διακοσμημένο. Το μήκος του τμήματος αυτού από την άκρη του κράνους μέχρι την απέναντι άκρη του κυκλικού δίσκου είναι 10,5 ίντσες (27 εκατοστά) και η διάμετρος του δίσκου 8 ίντσες (20 εκατοστά). Από κάθε πλευρά αυτού του τμήματος του «εργαλείου» διακλαδούνται δύο ισχυρές μπρούτζινες πλάκες (πτερυγία) μήκους 15 ιντσών (38 εκατοστών) η καθεμία, οι οποίες αποκλίνουν, και τα άκρα τους απέχουν μεταξύ τους 20 ίντσες (51 εκατοστά). Η εσωτερική πλευρά των πλακών-πτερυγίων αυτών καθώς και του πρόσθιου τμήματος αποδεικνύουν ότι όλη η μπρούτζινη κατασκευή ήταν σταθερά προσδεδεμένη σε ξύλινο σκελετό. Δύο οπές για καρφιά είναι ιδιαίτερα εμφανείς κοντά στις άκρες των δύο πτερυγίων. Τα αποτυπώματα των κεφαλών των καρφιών στην εξωτερική επιφάνεια των πλακών είναι κυκλικά και έχουν διάμετρο σχεδόν δύο ίντσες (5 εκατοστά).

Η κατασκευή εμβόλων και ακρόπρωρων πολεμικών πλοίων του τρίτου π.Χ. αιώνα φαίνεται στην κολώνα του θριάμβου του Γάιου Δουίλιου στη Ρώμη. Υπάρχουν παρόμοιες απεικονίσεις και σε άλλα μνημεία αβέβαιης χρονολόγησης. Από τα παραπάνω είναι φανερό ότι το μπρούτζινο «εργαλείο» που βρέθηκε στην Πρέβεζα ήταν το μεταλλικό πρωραίο τμήμα του πλοίου που υποδείκνυε ίσως ότι το όνομά του ήταν «Άρης». Το έμβολο τοποθετούνταν κάτω από την πλήρη και προεξείχε περισσότερο μέσα στο νερό. Ο επιδέξιος πλοηγός των πολεμικών πλοίων, όταν το πλοίο του ήταν σε κατάλληλη θέση και με μέσο το έμβολο, μπορούσε να επιφέρει μοιραίο κτύπημα στα εχθρικά πλοία κάτω από την ίσαλο γραμμή.

Στην κολώνα του Δουίλιου βλέπουμε ότι τα έμβολα συνήθως απολήγουν σε τριπλές μύτες, οι οποίες στο ανάγλυφο μοιάζουν σαν τις άκρες τριών σπα-

ΕΙΚΟΝΑ 40: Το ακρόπρωρο που βρέθηκε κοντά στην Πρέβεζα το 1836 (HIGGS 2001, 265)

θιών. Ο Βιργίλιος, μάλλον από αναχρονισμό, αναφέρεται σε αυτήν την τριπλή απόληξη των εμβόλων, όταν περιγράφει τους αγώνες προς τιμήν του Αγκίσσου στο Δρέπανο.* Στα μεγαλύτερα πλοία τα έμβολα είχαν συχνά περισσότερες από τρεις απολήξεις. Ίσως να έχουν την αφετηρία τους στα έμβολα οι μεταλλικές προεξοχές, συνήθως πέντε ή έξι, που έχουν οι βενετικές γόνδολες και οι οποίες προστατεύουν τις άκρες των ντελικάτων αυτών πλεούμενων από τους συνεχείς κινδύνους που ελλοχεύουν στα κανάλια της Βενετίας και έχουν δημιουργήσει πολλούς προβληματισμούς ως προς την προέλευσή τους.

Το «εργαλείο» που βρέθηκε στο λιμάνι της Γένοβας το 1597 και φυλάσσεται τώρα [το 1842] στο παλάτι του δούκα της πόλης αυτής φαίνεται να είναι μία απλή περίπτωση σκληρού χαλκού, που κάλυπτε το κυλινδρικό ξύλινο έμβολο. Ανήκε πιθανότατα σε πιο πρωτόγονο σύστημα πολεμικού όπλου και ίσως ήταν η μύτη μιας τυρρηνικής γαλέρας.

Ο Leake καταλήγει ότι το ακρόπρωρο που βρέθηκε στην Πρέβεζα είναι ένα αρχαίο «προέμβολον», γιατί σύμφωνα με την περιγραφή του Ιουλίου Πολυδεύκη (Julius Pollux) η κατάληξη του άνω τμήματος του πλοίου καλείται «προέμβολος» και το τμήμα κάτω από αυτό «έμβολον».** Περιγράφει δε περιληπτικά τα της ναυμαχίας του Ακτίου και την πιθανή θέση όπου έγινε, με τα οποία λεπτομερώς έχουμε ήδη ασχοληθεί στο άρθρο αυτό.

Το ακρόπρωρο αυτό περιήλθε αργότερα στη βασίλισσα Βικτωρία της Αγγλίας, η οποία το δώρισε με τη σειρά της στο Βρετανικό Μουσείο.¹⁸⁴ Στην περιγραφή που κάνει ο Peter Higgs του Βρετανικού Μουσείου, αναφέρει ότι το ακρόπρωρο είναι μάλλον ελληνικό, της εποχής των Πτολεμαίων, παρά ρωμαϊκό και ότι η κεφαλή είναι μάλλον της Αθηνάς και όχι του Άρη, όπως αναφέρει ο Leake.¹⁸⁵

* *totumque dehiscit, Convulsum remis rostrisque tridentibus aequor*, βλ. Montfaucon, *Antiquité expliquée*, τ. IV, 211 κ.ε.

** *τὸ καταλήγον αὐτοῦ ἐπὶ τὴν πρόραν προεμβολίς (καλεῖται), τὸ δὲ ὑπ' αὐτὴν ἔμβολον*, βλ. Julius Pollux, *Ονομαστικόν* 1.85.4-1.85.5. – Σ.τ.μ.: Για περισσότερα περί των εμβόλων των πλοίων της ναυμαχίας του Ακτίου βλ. MURRAY 2007.

¹⁸⁴ Αριθμός ευρήματος Βρετανικού Μουσείου: 1872.12-14.1.

¹⁸⁵ Βλ. HIGGS 2001, 264-265.

Βιβλιογραφία¹⁸⁶

- ΑΝΩΝΥΜΟΣ, 1862, Obituary notices of deceased Fellows, *Proceedings of the Royal Society of London*, vol. XI, London, vii-ix
- ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ Σ.Π., 1895, *Ιστορία Αλή πασά του Τεπελενλή συγγραφείσα επί τη βάσει ανεκδότου έργου του Παναγιώτου Αραβαντινού*, Αθήνα
- ΑΡΣ Γ.Λ., 2007, *Η Ρωσία και τα πασαλίκια Αλβανίας και Ηπείρου 1759-1831. Έγγραφα ρωσικών αρχείων*, Αθήνα
- ΒΑΣΙΛΙΑΣ Η.Β., 1954, Ο ελαιών της Πρεβέζης, *Ηπειρωτική Εστία* 26, Ιούνιος 1954, 606-610
- ΒΑΣΙΛΙΑΣ Η.Β., 1954-1955, *Η μάχη της Νικοπόλεως και ο Χαλασμός της Πρέβεζας, 12/24 Οκτωβρίου 1798. Περιγραφή του Γάλλου στρατηγού L.A. Camus Baron de Richemont*, Ιωάννινα (Ανάτυπον εκ των Γ' και Δ' τόμων της *Ηπειρωτικής Εστίας*)
- ΒΑΣΙΛΙΑΣ Η.Β., 1963, Ναοί και Μοναστήρια της Πρέβεζας. Α': Ο ναός του αγίου Νικολάου, *Ηπειρωτική Εστία* 129, Ιανουάριος 1963, 96-102
- ΒΑΣΙΛΙΑΣ Η.Β., 1984, Ιωάννης Γκενοβέλης, ο πρώτος έπαρχος Αθηνών, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 2, 18-28
- ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ Ε.Κ., 1987, *Γαλλοελληνική εκμετάλλευση δασών στη δυτική Ελλάδα (1710-1792)*, Αθήνα
- ΓΙΑΝΝΟΣ Γ., 2007, Το γεφύρι του Καπετανίου. Επί τέλους, ένα από τα λίγα εναπομείναντα μνημεία της περιοχής μας βγαίνει στην επιφάνεια, *Εν Νικολιτσίω. Εφημερίδα ιστορίας, λόγου και πολιτισμού του Νικολιτσίου Πρεβέζης*, φ. 16, Οκτώβριος-Δεκέμβριος 2007, 16-17
- ΖΑΚΑΣ Κ.Θ., 2006, *Οδοιπορικό στο Χρόνο (Ιστορία και μνήμες από το Λούρο)*, Λούρος Πρεβέζης (ιδιωτική έκδοση εκτός εμπορίου)
- ΖΑΧΟΣ Κ.Λ., 2007α, Η οχύρωση και η πολεοδομική οργάνωση της ρωμαϊκής Νικόπολης, στο: *Νικόπολις Β'. Πρακτικά του Δευτέρου Διεθνούς Συμποσίου για τη Νικόπολη (11-15 Σεπτεμβρίου 2002)*, Πρέβεζα, τ. I: 273-298· τ. II: 155-171
- ΖΑΧΟΣ Κ.Λ., 2007β, Τα γλυπτά του βωμού στο Μνημείο του Οκταβιανού Αυγούστου στη Νικόπολη. Μία πρώτη προσέγγιση, στο: *Νικόπολις Β'. Πρακτικά του Δευτέρου Διεθνούς Συμποσίου για τη Νικόπολη (11-15 Σεπτεμβρίου 2002)*, Πρέβεζα, τ. I: 411-434· τ. II: 307-321
- ΖΙΑΓΚΟΣ Ν.Γ., 1974, *Τουρκοκρατούμενη Ήπειρος, τιμαριωτισμός, αστισμός, νεοελληνική αναγέννηση (1648-1820)*, Αθήνα
- ΚΑΜΑΡΟΥΛΙΑΣ Δ., 1996, *Τα μοναστήρια της Ηπείρου*, ττ. Α'-Β', Αθήνα
- ΚΑΡΑΜΕΣΙΝΗ-ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΟΥ Μ., 1975, *Η νομισματοκοπία της Νικοπόλεως*, Αθήνα

¹⁸⁶ Η βιβλιογραφία αφορά τις υποσημειώσεις του μεταφραστή.

- ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Ν.Δ., 2001, Ο Δανός αρχαιολόγος Peter O. Brøndsted στην Πρέβεζα, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 37-38, 5-38
- ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Ν.Δ., 2003, Ο Άγγλος αριστοκράτης John C. Hobhouse στην Πρέβεζα, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 39-40, 65-111
- ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Ν.Δ., 2005α, Ο Άγγλος θεολόγος Thomas S. Hughes στην Πρέβεζα και τη Νικόπολη, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 41-42, 53-144
- ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Ν.Δ., 2005β, Ο Ιταλός πολιτικός Francesco Guicciardini στην Πρέβεζα και τη γύρω περιοχή, *Ηπειρωτών Κοινόν* 1, 59-92
- ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Ν.Δ., 2006, *Επί Χάρτου - Χαρακτικά της Πρέβεζας*, Πρέβεζα
- ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Ν.Δ., 2008, Ο Άγγλος λοχαγός William Leake στο νομό Πρέβεζας, *Ηπειρωτών Κοινόν* 2 (υπό έκδοση)
- ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Ν.Δ. & ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ ΣΤ.Β., 1994, *Νικόπολις - Πρέβεζα*, Πρέβεζα
- ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ ΣΤ.Β., 1997, Καταγραφή των μνημείων της Λάκκας Σούλι, στο: Ν.Δ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ (Επιμ.), *Ιστορικά Μνημεία της Λάκκας Σούλι. Ημερίδα, Αθήνα, Κυριακή 11 Φεβρουαρίου 1996*, Πρέβεζα, 175-205
- ΜΕΛΕΤΙΟΣ (Μητροπολίτης Νικοπόλεως), 2007, Ο Απόστολος Παύλος στην Νικόπολη, στο: *Νικόπολις Β΄. Πρακτικά του Δευτέρου Διεθνούς Συμποσίου για τη Νικόπολη (11-15 Σεπτεμβρίου 2002)*, Πρέβεζα, τ. Ι: 123-133· τ. ΙΙ: 79
- ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ Γ.Ι., 2002, *Τα Πρεβεζάνικα*, Πρέβεζα
- ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ Γ.Ι., 2003, Ο ελαιώνας, τα λιοτρίβια και τα σαπουναρεία της Πρέβεζας, στο: Π. ΚΑΜΗΛΑΚΗΣ & Λ. ΚΑΡΑΠΙΔΑΚΗ (Επιμ.), *Η Ελιά και το λάδι στον χώρο και τον χρόνο. Πρακτικά Συμποσίου. Πρέβεζα, 23-26 Νοεμβρίου 2000*, Αθήνα, 261-276
- ΜΠΑΜΠΟΥΡΗΣ Ε.Σ., 1939, *Το Ναυτικόν μας κατά τους Βαλκανικούς πολέμους 1912-1913*, Αθήνα
- ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ Σ. (ΒΥΖΑΝΤΙΟΣ), 1884, *Δοκίμιον ιστορικών περί Άρτης και Πρεβέζης*, Αθήνα (Άρτα ³2003)
- ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ Κ.Γ., 2005, *Η Συμπολιτεία των ηπειρωτικών πόλεων των Ακτών του Ιονίου (1800-1806) Πρέβεζα - Πάργα - Βόνιτσα - Βουθρωτό. Μία λαμπρή σελίδα της Ηπειρωτικής ιστορίας*, Αθήνα
- ΠΑΥΛΟΓΙΑΝΝΗΣ Ο. & ΑΛΜΠΑΝΙΔΗΣ Ε., 2007, Τα Άκτια της Νικόπολης: Νέες Προσεγγίσεις, στο: *Νικόπολις Β΄. Πρακτικά του Δευτέρου Διεθνούς Συμποσίου για τη Νικόπολη (11-15 Σεπτεμβρίου 2002)*, Πρέβεζα, τ. Ι, 57-76
- ΠΕΤΡΩΝΩΤΗΣ Α., 1994, Αρχιτέκτονες και μηχανικοί στην υπηρεσία του Αλή πασά, στο: *Φηγός. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Σωτήρη Δάκαρη*, Ιωάννινα, 367-389
- ΠΟΥΚΕΒΙΑ Φ., 1994, *Ταξίδι στην Ελλάδα. Ήπειρος*, Μτφ. Π.Γ. Κώτσου, Αθήνα
- ΠΡΩΤΟΨΑΛΤΗΣ Ε.Γ., 1961, *Ιγνάτιος Ουγγροβλαχίας*, Αθήνα

- ΣΑΒΒΙΔΗΣ Γ.Π., 1968, Ο Μιλόρδος-ποιητής και ο συνταγματάρχης-τοπογράφος, στο: Κ.Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ (Επιμ.), *Περιηγήσεις στον ελληνικό χώρο*, Αθήνα, 92-111
- ΣΑΘΑΣ Κ.Ν., 1870, *Ιστορικοί Διατριβαί*, Αθήνα (επανεκδοση 1994)
- ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΣ Κ., 1999, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα 1800-1810*, τ. Γ1, 6^η έκδοση, Αθήνα
- ΣΙΟΡΟΚΑΣ Γ.Α., 1981, *Το Γαλλικό προξενείο της Άρτας (1702-1789)*, Ιωάννινα
- ΣΜΥΡΗΣ Γ., 2004, *Το Δίκτυο των οχυρώσεων στο πασαλίκι των Ιωαννίνων (1788-1822)*, Ιωάννινα
- ΣΤΑΘΗΣ Γ.Δ., 1969, *Η Θεσσαλία (1805-1810) από το ημερολόγιον του Άγγλου περιηγητού William Leake*, Βόλος
- ΣΤΑΘΗΣ Γ.Δ., 1975, Η Αιτωλοακαρνανία 1805-1810. William M. Leake, *Στερεά Ελλάς* 7, τχ. 68-69, σελ. 21-26· τχ. 70-71, σελ. 25-28· τχ. 72, σελ. 27-30· τχ. 73, σελ. 40-45· τχ. 74, σελ. 28-32· τχ. 75, σελ. 31-34, Αθήνα
- ΣΤΑΘΗΣ Γ.Δ., 1976, *Η Ήπειρος (1805-1810) από το ημερολόγιον του Άγγλου περιηγητού William Leake*, Αθήνα
- ΣΤΑΥΡΟΥ Γ.Α., 1967, Η περιφέρεια της Άρτης το 1809, *Σκουφάς* 33, 423-426
- ΣΤΑΥΡΟΥ Γ.Α., 1971, Η περιφέρεια της Άρτης το 1809, *Σκουφάς* 34, 481-483
- ΤΟΛΙΑΣ Γ., 2007, Οι ελληνικές αναγνώσεις της «Περιήγησης» και η αναβίωση της «Ελευθέρας Ελλάδος», στο: Μ. ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ et al. (Επιμ.), *Στα βήματα του Πανσανία. Η αναζήτηση της ελληνικής αρχαιότητας*, Αθήνα, 169-176
- ΤΡΙΑΝΤΗ Ι., 2007, Ο Charles François Noël Champoiseau στο Άκτιο, στο: *Νικόπολις Β΄. Πρακτικά του Δευτέρου Διεθνούς Συμποσίου για τη Νικόπολη (11-15 Σεπτεμβρίου 2002)*, Πρέβεζα, τ. Ι: 49-56· τ. ΙΙ: 37-41
- ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΥΣ Α., 1913, Ανασκαφαί Νικοπόλεως, *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας του έτους 1913*, Αθήνα, 83-112
- ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΥΣ Α., 1914, Ανασκαφαί Νικοπόλεως – Χριστιανικά μνημεία Πρεβέζης, *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας του έτους 1914*, Αθήνα, 219-242
- ΦΟΥΡΙΚΗΣ Π., 1930, Μικρά συμβολή εις την Ηπειρωτικήν ιστορίαν. Νικόπολις – Πρέβεζα. Γ΄, Χριστιανικά Μνημεία Πρεβέζης, *Ηπειρωτικά Χρονικά* 5, Ιωάννινα, 211-228
- ΦΩΤΣΗΣ Θ., 1998, Πληροφορίες για την Θεσπρωτία και την Ήπειρο στα πολεμικά αρχεία της Γαλλίας (1800-1808), *Άπειρος. Θεσπρωτικό έντυπο για τον πολιτισμό και το περιβάλλον* 1, 64-69
- ΨΙΜΟΥΛΗ Β.Δ., 1998, *Σούλι και Σουλιώτες*, Αθήνα
- BECKBY H. (Ed.), 1965, *Anthologia Graeca*, München
- BELLAIRE J.P., 1805, *Précis des opérations générales de la division Française*

- se du levant, chargée, pendant les années V, VI et VII, de la défense des îles et possessions ex-vénitiennes de la mer Ionienne, ...*, Paris
- BEST J.J., 1842, *Excursions in Albania: comprising a description of the wild boar, deer, and woodcock shooting in that country and a journey from thence to Thessalonica & Constantinople and up the Danube to Pest*, London
- CAMUS L.A., Baron de Richemont, 1858, *Mémoires du général Camus, Bon de Richemont, ... publiés par sa famille et ses amis*, Moulins
- FAIRFAX A., 1972, Τα αίτια της αγγλικής κατοχής της Πάργας, *Δελτίον Αναγνωστικής Εταιρίας Κερκύρας* 9, Κέρκυρα, 51-63
- FLEMING K.E., 2000, *Αλή πασάς, ο μουσουλμάνος Βοναπάρτης*, Μτφ. Β. Κουρής, Αθήνα
- HAMMOND N.G.L., 1967, *Epirus, The geography, the ancient remains, the history and the topography of Epirus and adjacent areas*, I-III, Oxford
- HEUZEY L.A., 1860, *Le Mont Olympe et l'Acarnanie*, Paris
- HIGGS P., 2001, Bronze prow from a boat or small ship, in: S. WALKER & P. HIGGS (Eds.), *Cleopatra of Egypt from history to myth*, London 2001, 264-265
- HUGHES T.S., 1820, *Travels in Sicily, Greece, and Albania*, I-II, London
- LANE F.C., 1973, Naval actions and fleet organization 1499-1502, in: J.R. HALE (Ed.), *Renaissance Venice*, Totowa N.J., 146-173
- LEAKE W.M., 1830, *Travels in the Morea*, I-III, London
- LEAKE W.M., 1835, *Travels in Northern Greece*, I-IV, London
- LEAKE W.M., 1843, On the brazen prow of an ancient ship of war, *Transactions of the Royal Society of Literature of the United Kingdom*, London, 246-253
- LIEBER F., WIGGLESWORTH E., BRADFORD T.G. et al., 1832, s.v. Prevesa, *Encyclopaedia Americana, a popular dictionary of arts, sciences, literature, history etc.*, vol. X, Philadelphia
- MARSDEN J.H., 1864, *A brief memoir of the life and writings of the late Lieutenant-Colonel William Martin Leake, F.R.S.*, London
- MILLER W., 1966, *The Ottoman empire and its successors: 1801-1927*, London
- MURRAY W.M., 2007, Recovering rams from the Battle of Actium. Experimental archaeology at Nicopolis, στο: *Νικόπολις Β΄. Πρακτικά του Δευτέρου Διεθνούς Συμποσίου για τη Νικόπολη (11-15 Σεπτεμβρίου 2002)*, Πρέβεζα, τ. I: 445-451 · τ. II: 333-341
- OBERTHUMMER E., 1887, *Akarnanien, Ambrakia, Amphilochien, Leukas im Aetertum*, München
- POUQUEVILLE F.C.H.L., 1826, *Voyage de la Grèce*, I-VI, Paris
- SPEAKE J. (Ed.), 2003, *Literature of Travel and Exploration; An Encyclopedia*, London

WALPOLE R. (Ed.), 1820, *Travels in various countries of the East; being a continuation of memoirs relating to European and Asiatic Turkey, etc.*, London

WELCH K., 1998, The Stadium at Aphrodisias, *American Journal of Archaeology* 102, No. 3, July 1998, 547-569